

ISSN 0203-9494

**ПРОБЛЕМИ
СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА**

35
1987

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
і. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р.

ВИПУСК 35

ЛІТЕРАТУРА, МОВА ТА КУЛЬТУРА
ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1987

В сборнике освещаются проблемы современных славянских литератур, их история, межславянские литературные связи. В ряде статей исследуются вопросы славянского языкознания, взаимообогащения украинского изобразительного искусства и чешской художественной культуры, а также украинско-чешского музыкального обмена. Печатаются материалы серболужицкого семинара, проходившего во Львове в 1984 г.

Для филологов, учителей, историков.
Библиогр. в конце статей.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вєрвєс, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редколегії:

290000 Львів, вул. Університетська, 1. Університет,
кафедра історії південних і західних слов'ян. Тел.: 79-73-29.

Редакція історико-філологічної літератури
Зав. редакцією Д. С. Карпін

П $\frac{4600000000-070}{M225(04)-87}$ 560—87

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1987

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

О. М. МЕДОВНИКОВ, *ст. викл.,*
Львівський університет

ІДЕЇ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ В ХУДОЖНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 30-х РОКІВ Я. КРАТОХВІЛА

Чехословацький нарис про СРСР — значний пласт чеської соціалістичної літератури — в міжвоєнне двадцятиріччя був «провідником знань про переможну соціалістичну революцію, про нову радянську дійсність» [3, с. 253]. У бібліографії Бегоунєка та Рісса «Радянський Союз в літературі Чехословаччини» (1936 р.) наведено 1800 самостійно виданих у ЧСР творів про Радянський Союз. Основним фактором гострого інтересу до життя в СРСР було «позитивне ставлення широких народних верств та значної частини інтелектуалів до ідеалів Жовтневої революції» [6, с. 248].

Радянське літературознавство цілком справедливо об'єднує чехословацькі нариси про Радянський Союз в окрему групу і говорить про їх особливе значення для розвитку світової публіцистики та літератури. Н. Копистянська, наприклад, підкреслює, що саме нарис «серед творів про Країну Рад свідчить про ту важливу роль, яку відіграє в житті жанру відповідність завданням часу, інтересам класу» [2, с. 36]. Так, виходячи з інтересів пролетаріату, створювали нариси про радянську країну Б. Шмераль, І. Ольбрахт, Ю. Фучік, М. Майєрова, П. Ілемницький, Е. Уркс, Е. Е. Кіш, М. Пуйманова, Г. Вчелічка та багато інших. В один ряд з іменами корифеїв чехословацької соціалістичної літератури ми ставимо ім'я Я. Кратохвіла (1885—1945). Його нариси про Радянський Союз, з одного боку, підтверджували громадянську позицію письменника — прихильника ідей соціалістичної революції, а з другого — засвідчували світоглядне ставлення письменника-демократа, антифашиста. Для Я. Кратохвіла це був важливий, пов'язаний з великою мужністю життєвий крок, що привів його до табору видатних представників лівого фронту чехословацької культури.

Висловивши своє політичне кредо в публіцистиці про Країну Рад, Я. Кратохвіл уже ніколи не сходив з цієї позиції, постійно підкреслював свої симпатії та любов до СРСР, до кінця життя боровся проти його ворогів, твердо відстоював ідеї Великого Жовтня.

Нариси письменника 30-х років, що стали новою сходинкою в розвитку його художньо-публіцистичної творчості, порівняно з нарисами 20-х років відзначаються більшою глибиною аналізу істо-

ричного процесу розвитку радянського суспільства *. Письменник змальовує життя у місті та на селі, наголошує на ролі Комуністичної партії у докорінній перебудові їх укладів. Завдяки соціолого-політичному аспекту нариси Я. Кратохвіла займають одне з провідних місць в чехословацькій літературі про радянську дійсність. Глибину авторського аналізу життя радянського села в серії нарисів «Погляд на село» засвідчує сам перелік їх назв: «Люди як люди», «Країна, що веде постійну боротьбу за соціалізм», «Село в п'ятиріччі», «Наступ революції», «Захист старого села», «Бог та церква», «Релігія, націоналізм, власність», «Трактор переміг», «Пафос поля бою» та ін. — усього 17 нарисів.

Для цих нарисів Кратохвіл обирає форму прямого звернення до трудящих Чехословаччини. Його зображення життя в СРСР не є, як раніше, чисто нейтральною «шляхоописаною чи етнографічною інформацією». Все побачене у Країні Рад він безпосередньо пов'язує з повсякденним життям у себе на батьківщині, аналізуючи становище чехословацьких робітників та селян. Саме це дозволяє йому рішуче приєднатися до політичної позиції письменників-комуністів, яку найбільш сконденсовано і вірно виразив Ю. Фучік: «Сказати сьогодні, в епоху, коли капіталістичний світ так зловонно розкладається і коли СРСР такими різючими темпами буде все нові і нові підприємства свого п'ятирічного плану, сказати сьогодні повну і дійсну правду про Радянський Союз — це означає абсолютно чітко відповісти на запитання, яким шляхом пролетаріат капіталістичних країн може вийти з кризи та жебрацтва. Це означає сказати, що єдино можливу відповідь на питання дали радянські робітники в жовтні 1917 року» [4, с. 17].

З перших рядків своїх нарисів Кратохвіл протиставляє себе тим письменникам, які, приїхавши в СРСР, намагались побачити лише ями на вулицях, тріщини у штукатурці, забруднені спецівки тощо, щоб негайно сповістити світу, ніби все нове у Росії — це «блеф». Кратохвіла цікавить процес будівництва, а передусім це — радянська людина, «наш брат», який там бореться та перероджується у цій боротьбі». У нарисі «Люди, тільки люди» письменник доходить висновку: «В СРСР відбувається найбільша в людській історії революція — свідомості та сердець. Переплавляється та міняється людина» [5, с. 87]. Використаний Кратохвілом підхід до творчого проектування соціалістичного способу життя на просту людину примушує згадати книгу М. Горького «По Країні Рад» та його статтю «Про маленьких людей та їх велику роботу», де наголошувалось, що писати про нових людей, народжених революцією — це завдання дуже важке. Кратохвіл береться за це завдання і розв'язує його на рівні кращих зразків чеського та словацького нарису про СРСР, близьких до нарисів О. Серафимовича, Л. Рейснер, Д. Фурманова, М. Шагінян, М. Тихонова, К. Паустовського не тільки тематично, але й спільністю принципів типізації життєвого матеріалу. «В нарисі (чеському — О. М.) про радянську

* Про нариси 20-х років Я. Кратохвіла див.: Медовников О. М. Радянська Україна в публіцистиці Я. Кратохвіла 20-х р. // Пробл. слов'янознавства. 1980. № 21. С. 56—60.

дійсність, — відзначає радянський вчений Р. Філіпчикова, — представлений герой нового часу, як типова риса самого часу» [3, с. 256]. Тому нариси Кратохвіла в контексті типологічних зв'язків загального процесу розвитку чеської пролетарської літератури кінця 20-х—початку 30-х років постають перед нами як недосліджена, нова сторінка в історії чехословацько-радянських літературних взаємин.

Я. Кратохвіл зумів помітити у героях своїх нарисів риси, що оспівувалися в людях нового типу радянськими письменниками, — героїзм, піднесеність, відданість справі Комуністичної партії: «Директор радгоспу «Комуніст» товариш Сирота — високий, рамена-тий чоловік з мефістофельською борідкою. Цей колишній електромонтер переконаний, що в Радянському Союзі не може бути неможливим те, що вирішила Всесоюзна Комуністична партія, воно просто не сміє бути неможливим... Він мені здався керівником і командиром битви, який не сміє заснути, поки бій не скінчився». І далі доходить висновку, що «він, а також Демков, голова колгоспу «Радсело», це робітники, революціонери, партизани, солдати і знову робітники, невтомні в бою і в праці, — типові бійці-командири п'ятирічки, цієї безкровної битви за соціалізм. Їх відданість революції, енергія на наполегливість такі, що вони самі себе можуть перекувати, якщо буде потрібно революції. Революція поставила завдання, і ці люди виконують їх без відмови і вагань» [5, с. 99].

Якісно новий підхід до показу радянської дійсності в нарисах 30-х років Я. Кратохвіла міститься в його художній концепції формування нової особистості. В нарисах «Старі», «Молоді», «Суміш поколінь» — речі та люди» Кратохвіл показує позитивного героя, який наближає соціалістичне майбутнє, в образі радянської молоді, яка «не знає іншого світу, ніж світ революції, котрий для неї краший із світів», «найтипівіше покоління будівників п'ятирічки, покоління революційної Росії», «справжня душа та обличчя майбутнього нової Росії» [5, с. 118].

Ще одне завоювання Великого Жовтня — процес колективізації села в СРСР, стрімкий ріст колгоспів — для Кратохвіла — «неминуча реальність». У характерній для нарисів письменника високій революційно-мажорній тональності звучать слова про індустріалізацію радянського села: «Трактор переміг! Трактор соціалізує! Коріння дикої, анахронічної верби індивідуального господарства, що засуджують людину на примітивне існування, ним смертельно підрізани» [5, с. 120].

Революційний оптимізм публіцистики Кратохвіла з повною силою проявляється також в нарисах, присвячених боротьбі з релігією в Країні Рад. Письменник виступає в них не тільки як атеїст, а й як борець за соціальну та національну рівність. Недаремно релігію, націоналізм та власницькі інтереси він об'єднує в загальне поняття реакції, яка притлумлює усе гуманне, загальнолюдське. В них він бачить фундамент буржуазної культури та виховання в Чехословаччині. «Нестерпна релігія, нестерпний націоналізм, зажерливе власництво — чи не лежать ці три речі в основі усіх

чвар та кровавих бійок між людьми і між народами? Чи не є вони засобом усілякого поневолення? Чи не є вони реальними джерелами розбрату людства?» — запитує письменник. Відповідаючи на ці питання, він сам стверджується в думці та переконує своїх читачів у тому, що єдина сила здатна протистояти цьому лиху — ідеологія соціалізму, завойована Великим Жовтнем [5, с. 105]. Вдаючись до прийому полеміки з буржуазними опонентами, Кратохвіл у своїх нарисах використовує його для більшої переконливості, стверджуючи наступальну позицію соціалістичного гуманізму.

Своєрідним апофеозом художньої публіцистики Кратохвіла про СРСР є опис Дніпробуду. Велична будівля соціалізму не могла не справити на тонку творчу натуру письменника грандіозного враження. Під цим враженням і з'явилися рядки одного з кращих чехословацьких нарисів про СРСР. За своїм революційним пафосом, вірою в нездоланність радянського колективізму, ці рядки близькі до нарисів Ю. Фучіка. «Я був на Дніпробуді, — захоплено розповідає Кратохвіл. — Коли я сходив від запорізької сторони до греблі, до мене приєднався якийсь робітник, що йшов у той же бік. Він пізнав у мені іноземця і, мабуть, тому з гордістю та блиском в очах запропонував бути моїм гідом. Показував мені усе довкола — греблю під нами, Кічкас на протилежній стороні, зростаюче Запоріжжя, окреслення комбінату Дніпросталь в степу за нами, і постійно повторював: «Ми побудували, ми побудуємо, ми зробили, ми зробимо». Постійно тільки ми. А так як під час спуску перед нами зростала велетенська залізобетонна маса Дніпровської греблі, чисто фізично я відчував, як стаю все дрібнішим і дрібнішим, загубленим і чужим перед оцим «ми». Раптом одразу звідкись вдарив у цю атмосферу багатоголосий спів. Це був спів робітників, але він не був покірним бурлацьким «Эй ухнем...». Я усім своїм еством згадав: «Мы кузнецы и дух наш молод, куем мы счастья ключи...». В цю хвилину переді мною миттєво знову встало оце переможне «ми». «Ми», котре стискає в своїх колективних обіймах скажений, дикий Дніпро, котре переорює глибоким ріллям одну шосту частину земної кулі» [5, с. 125].

Будівництво Дніпрогесу зворушує Кратохвіла своїм розмахом. Він не може не передати читачеві своїх почуттів: «Я всього лише людська струна. Не дивуйтесь тому, що, незважаючи на страшну втому від тягара мандрів, я в цю хвилину затремтів до глибини серця». Він порівнює Дніпробуд із історією будівництва Панамського каналу, де тільки у ході здійснення французького проекту загинуло 40—50 тис. чол., тобто стільки ж, скільки зводило Дніпровську ГЕС. Це порівняння виникає у Кратохвіла тоді, коли він бачить на Дніпробуді робітниче містечко: житлові будинки, клуби, театр, їдальні тощо. В усьому цьому письменник вчуває світлу перспективу майбутнього співзвучно М. Горькому, який про основи цього майбутнього у нарисі про Дніпрогес писав: «У Союзі Соціалістичних Рад працюють вже не раби, що покійно виконують накази господарів, у Союзі працюють на себе вільні люди. Якщо раніше зміст праці був незрозумілий робітникам, якщо раніше

меншість багатіла, а робочий люд лишався в злиднях, то тепер це відношення докорінно змінилось, і все, що робиться робітником, робиться ним для себе, на завтрашній день» [1, с. 190].

Дніпробудівські нариси Горького та Кратохвіла різняться за обсягом, формою і глибиною викладу матеріалу, художністю. Але, порівнюючи ці нариси, не можна не відзначити спільності в творчому підході до опису картин праці на грандіозному будівництві. Як Горький, так і Кратохвіл, показуючи ритм соціалістичного будівництва, надають йому музично-патетичної тональності. Самовіддану, радісну працю радянських людей вони наповнюють «духом музики», який «з'єднався тепер з новим рухом, що йде на зміну старому». Ось як передає пафос будівництва М. Горький: «Стиснутий з обох берегів залізними греблями, шаленіє Дніпро, але сердитий плескіт його хвиль об залізо та камінь не чути в скреготі свердел, в битті молотів по гучному залізу, в криках робітників, в цій могутній звуковій «сировині». Мені здається, що люди вже скоро розкладуть цю сировину на ноти, гармонізують її, складуть героїчні симфонії» [1, с. 184]. А ось картина, змальована Я. Кратохвілом: «Потім ми стали на риштування середнього тунелю між опорами. Глибоко під нами гудів з величезною силою скажений Дніпро, якого все міцніше стягав ланцюг опор. В шахті, під його течією, бетонували люди, нагорі десь рипіли крани і гуркіт води, візків, гудки паровозів над нами, гарматна стрілянина, яка десь рвала скелю — все це вже само собою було могутнім оркестром» [5, с. 125].

Порівняння нарисів Кратохвіла про СРСР з публіцистикою радянських письменників про нову, радянську дійсність дає змогу простежити формування творчого методу соціалістичного реалізму у Кратохвіла як у збігові художніх деталей, так і в єдності передачі духу соціалістичного будівництва; у відображенні радянського способу життя на противагу буржуазному, капіталістичному; в творчих пошуках позитивного героя нової, соціалістичної літератури. Нариси Кратохвіла про СРСР — яскрава демонстрація переможної ходи ідей Леніна, Великого Жовтня — були і залишаються одним з найбільш переконливих свідочств зближення соціалістичних культур: чехословацької та радянської. «Культурна взаємність, — відзначала «Руде право» у передовій статті «Гіллясте, плодоносне дерево культурного співробітництва», — народилася в діяльності наших громадян в Росії, а пізніше в Радянському Союзі. Революційна діяльність комісара Червоної Армії Ярослава Гашека, подорожі Фучіка, свідочства Кратохвіла... — ці та інші приклади характеризують чітку позицію наших прогресивних діячів культури до СРСР» [7].

1. Горький М. По Союзу Советов // Собр. соч. М., 1952. Т. 17. 2. Копытская Н. Ф. Жанровые модификации в чешской литературе. Львов, 1978. 3. Филипчикова Р. Л. Очерк о Советском Союзе 20—30-х годов в литературе Чехословакии // Уч. зап. Ин-та славяноведения. М., 1960. Т. 21. 4. Фучик Ю. Пятилетний план становится живой действительностью. Избранное. М., 1983. Т. 2. 5. Kratochvíl J. Nebyl jsem pouhým divákem. Praha, 1966. 6. Václavěk B. Tvorba a společnost. Praha, 1961. 7. Rudé právo. 1985. 6. Březen.

На основе очерков известного чешского писателя-демократа Я. Кратохвила (1885—1945) об СССР рассматривается победная поступь идей Великой Октябрьской социалистической революции, в социалистическом строительстве в городе и деревне. Сравнение очерков Кратохвила об СССР с аналогичной публицистикой советских писателей позволяет проследить формирование творческого метода социалистического реализма у Кратохвила как в совпадении художественных деталей, так и в единстве передачи советского образа жизни, в творческих поисках положительного героя новой, социалистической литературы.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.86

*Н. Р. КОЛЕСНИЧЕНКО-БРАТУНЬ, викл.,
Український поліграфічний інститут
ім. І. Федорова*

**ІСТОРИЧНЕ З ПОЗИЦІЙ СУЧАСНОСТІ
(до проблеми співвідношення
минулого і сучасного
в чеському історичному романі)**

Історизм зображення дійсності, який спирається на марксистсько-ленінську концепцію історичного розвитку, є одним із головних принципів творчості сучасних письменників Чехословаччини. Завдяки цьому чеський історичний роман успішно розв'язує пізнавальні і ідейно-виховні завдання. Літературознавець О. Рафай відзначає, що в літературі Чехії твір про минуле «не тільки стверджує, а й розвиває розуміння залежностей історичних. Тому він — потрібне явище в сучасній суспільній ситуації, яка, акцентуючи увагу на філософських і етичних сторінках історії, знаходить глибоке відображення в сьогоденні» [3, с. 43].

Історизм художньої думки, будучи характерною рисою чеського історичного роману, специфічно, неповторно втілюється в творах окремих авторів. По-різному, відповідно до особливостей художньої індивідуальності, до висунутих творчих завдань вони розв'язують проблему співвідношення сучасності й історії, підтверджуючи ті можливості, які відкриває перед письменником метод соціалістичного реалізму.

Серед різноманітності художніх пошуків простежується і спільне, що дає підставу говорити про існування двох основних напрямів застосування принципу історизму в сучасному історичному романі Чехословаччини. Перший з них ми визначили як актуалізацію історичного матеріалу, другий — як його модернізацію.

Підхід до історії, який допомагає читачеві сприймати минуле в його єдності з сучасним шляхом адекватності відтворення подій, показу історичної обумовленості характеру, типової психології людини конкретної епохи, особливостей її мовного апарату і мислення, пов'язаний з актуалізацією історичного матеріалу. Важливо відзначити, що результати актуалізації в історичному романі можуть бути різними. При цьому виникають передумови як для правдивого відображення минулого, так і для його деформації. Наприк-

лад, у чеському історичному романі першої половини XIX ст. (Лінда, Тил, Маха, Ян із Гвезди, Хохолоушек) принцип актуалізації використовувався письменниками метафізично, тобто обмежувався прагненням показати славне минуле народу як своєрідний еталон. Ідеалізуючи минуле, вони тим самим суперечили історичній дійсності.

Навпаки, романам А. Ірасенка, які відносяться до другої половини XIX ст. і відтворюють гуситський період і період чеського відродження, така ідеалізація не притаманна. Минуле актуалізується з метою пробудження національної свідомості сучасника. При цьому головним принципом є вірність історичній правді.

У чеському історичному романі останніх років актуалізація історичного матеріалу широко використовується в творах В. Капліцького, Б. Ржіги, М. В. Кратохвіла, Н. Фріда. Літературознавець Ф. Буріанек зазначає, що відмітна риса творчості усіх письменників — це прагнення відтворити «об'єктивний і всесторонній образ епохи, передати її історичну атмосферу, відобразити її в усіх деталях. Метою їх романів є історичне пізнання і виховання сучасного читача на прикладах з минулого» [2, с. 43].

Другий напрям осмислення письменниками історії — модернізація — характерний для того типу історичної прози, який «знаходиться ближче до сучасності, ніж до історії» [2, с. 43]. Часові плани в таких творах немовби перехреснюються. Історичний матеріал максимально наближується до сьогодення. Це осучаснення досягається завдяки різним художнім прийомам (наділення персонажів психологією і мораллю сучасника, модернізація мовного оформлення тощо).

Відомий угорський літературознавець Д. Лукач вважав, що модернізація історичного матеріалу веде до занепаду роману. Безумовно, таке зауваження можна вважати вірним, якщо під терміном розуміти свідоме перекручення історії. Подібне явище не спостерігається, коли письменник чітко окреслює сферу дії модернізації, зберігає правдивість у відображенні основних тенденцій розвитку епохи в загальній спрямованості історичного процесу.

Конкретним підтвердженням цих теоретичних суджень може бути розгляд особливостей актуалізації і модернізації в творах двох відомих і досвідчених майстрів слова М. В. Кратохвіла, В. Неффа. Романи цих авторів містять найбільш характерні особливості розвитку чеської історичної прози.

У диалогії «Європа кружляла в вальсі» і «Європа в окопах» новатор чеського історичного роману М. В. Кратохвіл вірний принципу реалістичного мистецтва — історизму. Збагативши жанр історичного роману посиленням елементом документальності, він своєрідно підходить до проблеми часових планів. Актуалізація історичного матеріалу досягається за допомогою монтажу вигаданих сцен та історичних документів. Розділам, побудованим на документальних матеріалах, у диалогії відводиться роль історико-публіцистичного коментаря з точки зору злободенних проблем сучасності, зокрема проблеми війни і миру.

У пролозі до діалогії письменник зазначає: «Цей роман був написаний після другої світової війни, в 1976 році, коли в Європі було сконцентровано стільки атомних бомб, що і десятої їх частини було б достатньо для знищення всіх міст світу. У цей час на кожного жителя земної кулі, незалежно від віку, припадала величезна кількість вибухової речовини, рівна 16 (шістнадцяти) тоннам тринітротолуолу» [5, с. 164]. Ця коротка інформаційна довідка ще більше підкреслює актуальність провідної антивоєнної теми твору.

М. В. Кратохвіл чітко визначає соціально-політичний час діалогії. Це перша російська революція 1905 р., перша світова війна.

Як жахливу і непоправну біду сприймає простий народ початок війни. Росіянин і француз, чех і поляк однаково розгублено, з важким передчуттям перечитують оголошення про мобілізацію: «Люди стоять і читають, мовчать, боячись озирнутись, подивитись один на одного. Ніхто ні про що не питає, затихли розмови» [5, с. 216]. Війна руйнує все. Сім'я залишається без господаря, жінка без чоловіка, діти без батька. І гуркіт снарядів заглушує безтурботний вальс, в якому кружляла Європа в перше десятиріччя двадцятого століття.

Ще більша глибина розкриття антивоєнної теми спостерігається в другій частині діалогії. Тут автор виступає обвинувачем усього антигуманного, що знаходиться в суперечності з самим призначенням людини-творця, — жорстокості, вбивств, кровопролиття. Як і в романі «Європа кружляла в вальсі», письменник буде твір за принципом панорамності, поєднуючи окремі розповіді про долі різних героїв в єдине ціле, яке відтворює правдиві картини з життя Європи в роки першої світової війни. Типові характери, типові обставини зображаються М. В. Кратохвілом на сторінках твору. Трагізм історичних подій знаходить своє конкретне втілення в людських долях. гине англієць Дон Гарвей, чех підпоручик Комарек та багато інших. Про безглуздість і непотрібність людських жертв пише в своєму щоденнику один з героїв роману доброволець Януара: «...ця смерть — я маю на увазі смерть не як окремий факт, а як закономірність, яка повторюється, — вражає тут своєю безглуздістю» [5, с. 141].

Щоб посилити антивоєнне звучання роману, автор вводить статистичні дані, зокрема, в окремий розділ винесені списки тих, хто загинув і пропав безвісти лише за один день 1916 р. [5, с. 158].

Квінтесенцією твору є розділ «І один із десяти мільйонів». Це розповідь про загибель невідомого солдата. М. В. Кратохвіл не називає його імені, не уточнює, солдатом якої армії він був. «Вмерла людина. Більше не маю що сказати» [5, с. 160], — доходить висновку письменник. Розділ звучить як публіцистичний виступ М. В. Кратохвіла, як пересторога людству.

У діалогії М. В. Кратохвіл проводить чітку межу між авторським і соціально-історичним часом. Філософські роздуми автора, документальні вставки — це гостропубліцистичні коментарі, завданням яких є підкреслення актуальності поставлених у творі проблем.

Інше співвідношення історії і сучасності у В. Неффа, якого літературна критика називає письменником-експериментатором. Трилогія «У королів не буває ніг», «Перстень Борджіів», «Прекрасна чарівниця» свідчить про нові творчі можливості, які відкриває перед автором використання прийому модернізації.

Дія романів розгортається наприкінці XVI—на початку XVII ст. Для Чехії це був час глибоких внутрішніх суперечностей. У країні починають поширюватися прогресивні ідеї, спостерігається злет науки і мистецтва. Король Рудольф II покровительствує художникам, письменникам і вченим. Водночас згуртовує свої сили контрреволюція. Необмежену владу у Чехії захопили єзуїти, жорстоко переслідуються послідовники гуситів.

Автор неодноразово підкреслено точно вказує на час дії. Не забуває письменник і про реалії епохи. Ним створені живописні міські пейзажі європейських столиць — Праги, Риму, Відню. В. Неффа цікавить кожна деталь, яка стосується устрою тодішнього міста.

Яскравими є типи жителів міст. Це швець і власник готелю, швейцар і покоївка, кат і судді та багато інших персонажів.

«З перших сторінок книг Неффа, — зазначає В. Рзоунок, — читач немовби поринає в надзвичайну атмосферу, характерну для усього роману, атмосферу, якою дихає середньовіччя», і далі уточнює: «...але в той же час відображає і наш сьогоднішній погляд» [4, с. 5]. Цю особливість підкреслює і С. Шерлаїмова: «в романі виразний образ життя того часу» [1, с. 21].

Герой твору Петро Кукань — узагальнений образ людини, яка бореться за перемогу Добра, Справедливості, Розуму. Письменник наділяє свого персонажа рисами багатьох історичних осіб. Так, Петро Кукань, як і чеський король Іржи з Подсбрад, прагне покінчити в Європі з релігійними сутичками. Відкриття Куканем університету в Страмбі і його спроби перебудувати міста нагадують дії короля Карла IV. Картина будівництва міста-порту на острові Монте Чара викликає асоціації із заснуванням Петербурга Петром I.

Куканю притаманні і риси багатьох літературних героїв: хоробрість, винахідливість, любов до пригод, вірність прекрасній дамі. Хоробрий Кукань лише випадково не зустрівся з графом Монте Кристо, а сам д'Артан'ян був захоплений винахідливістю Петра. Тим самим автор підкреслює пародійність сюжету. Але головний герой залишається в трилогії поза сферою комічного. На відміну від героїв багатьох відомих пригодницьких романів, Кукань не має корисливих цілей. Він прагне допомогти всьому людству, заради цього готовий на будь-які жертви.

Таку зібраність і узагальненість образу, а також його підпорядкування розкриттю головної філософської проблеми трилогії — визначенню ролі людини в історичному процесі — Нефф оригінально поєднує з модернізацією мислення героя.

Особливе місце відводиться в романах образу, від імені якого ведеться розповідь. Неффові оповідач — людина двадцятого століття, приналежність до якого він і не приховує. Оповідач часто смі-

ливо порівнює зображувану епоху з сьогоднішнім днем. Його мова — це чергування студентського молодіжного жаргону з архаїзмами.

Модернізація мовного оформлення роману допомагає автору передати своє ставлення, часто іронічне, до описуваних подій: «...він відвернувся від трупа молодого плейбоя», «...просто дивуешся, як можна бути такою сексі і при цьому залишатись делікатною і порядною принцесою» [6, с. 117], «...юнаки отримували тут, скажімо прямо, вищу освіту по спеціальності: придворний етикет» [6, с. 51].

Поєднання різних стилістичних пластів у творі ідейно і художньо функціональне, оскільки воно підпорядковане іронічному звучанню усього твору.

Це звучання посилює і активність оповідача, який інколи вступає в прямий контакт з читачем: «Ну, гаразд, гаразд, я згідний, припустимо, що це була зовсім неймовірна випадковість»; «Якщо б в ті часи вже існував фотоапарат, то тут, напевно, затріщали б десятки спусків, і на завтра портрети Петра, який прямує до Джаванні, появились би в усіх газетах з аршинними заголовками: «З клітки лева в Залу ангелів», чи: «Радісна зустріч вірних друзів», чи: «Хорообрість і знатність кинулись один одному в обійми» [6, с. 119].

Авторський час і час героя перехрещуються в трилогії. Таке перехрещення, наслідком якого є модернізація, не призводить до неправильного трактування головних тенденцій історичного розвитку епохи. Письменник чітко визначає межі дії модернізації, трактуючи її як засіб для введення в твір елементів іронії, гумору і сатири.

Твори М. В. Кратохвіла і В. Неффа є характерними прикладами підходу сучасних чеських письменників до проблеми співвідношення історичного матеріалу і сучасності. Вони свідчать про те, що який би зі способів (актуалізація чи модернізація) не використовувався авторами, в основі їхнього розуміння зв'язку часів є марксистсько-ленінський принцип історизму, що передбачає поєднання суспільно-історичної позиції митця, його героїв і соціально-психологічну концепцію характерів персонажів у взаємозв'язку з історичними обставинами.

Зв'язок розповіді про минуле з сучасністю, який простежується в чеському історичному романі, не означає механічне перенесення актуальних ідей в минуле. Він утверджує розуміння того, що прогресивні життєві тенденції, зароджені в минулому, розвиваються сьогодні в нових формах, знаходять нове змістове втілення.

1. *Нефф В. У королев не бывает ног. М., 1980.* 2. *Burjánek Fr. Na okraj současné historické prózy // Literární měsíčník. 1978; N 4.* 3. *Jednota osobního a společenského (O dnešku historické prózy) // Literární měsíčník. 1978, N 4.* 4. *Kratochvíl M. V. Evropa v zakopech. P., 1977.* 5. *Kratochvíl M. V. Znovu na historické téma // Rudé právo. 1977. 15 prosince.* 6. *Neff V. Královny nemají nohy. P., 1973.* 7. *Neff V. Prsten borgiů. P., 1975.* 8. *Lukacs G. Historický román. Bratislava, 1976.*

Исходя из историзма как общей, характерной черты чешского романа в целом, отмечаются индивидуальные особенности творческого почерка каждого из авторов, определяемые мерой историчности в его произведениях, степенью соотношения в них исторического материала и современности. По этому признаку чешские романы разделяются на два типа: для первого характерна актуализация исторического материала, для второго — его модернизация. Яркими примерами художественного воплощения этих тенденций являются произведения В. Неффа и М. В. Краптохвила.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.85

*О. Г. ОЛЕКСЮК, доц.,
Львівський університет*

БОЛГАРСЬКА ДРАМАТУРГІЯ НА УКРАЇНІ

Театральне мистецтво Болгарії за останні десятиліття розвивається у тісних зв'язках з соціалістичними країнами, насамперед з Радянським Союзом. Мистецтво СРСР здавна цікавить болгарський народ. Воно активно впливає на розвиток і формування болгарського театру, утвердження в ньому реалістичних та прогресивних тенденцій. Відомий болгарський драматург К. Зідаров, оцінюючи успіхи болгарської драматургії післявоєнного періоду, підкреслював: «Здійсненню наших стремлень, нашого росту, безумовно, допомагає те, що ми вчимося у радянських драматургів, у працівників радянського театру. Прекрасними зразками для нас є твори радянських драматургів, які не сходять зі сцен болгарських театрів»¹. Важко пригадати хоч одного відомого радянського драматурга, в тому числі і українського, п'єси якого не ставилися б на болгарській сцені.

М. Рильський назвав братню співдружність театральних культур Болгарії і України знаком вічної дружби. Під таким кутом зору ми розглядаємо й драматургію Болгарії, яка давно стала популярною на Україні.

Болгаро-радянська дружба і культурний взаємовплив, який здійснюється в галузі театру, різнобічні. Не тільки обмін кращими п'єсами характеризує сучасний рівень цих зв'язків, а й такі їх форми, як проведення днів радянського театру у Болгарії і днів болгарського театру в СРСР, постійний обмін режисерами, акторами, гастролі театрів, фестивалі театральних митців тощо.

Поява нових форм культурної взаємодії сприяє дальшій інтеграції національних культур, розвитку багатонаціонального театрального мистецтва. За останнє десятиліття постановки болгарських п'єс на радянській сцені продемонстрували багатство і різноманітність творчих шукань цікавої і самобутньої болгарської театральної літератури. Болгарські режисери намагаються кожній виставі надати гострого соціального звучання, правильного політичного спрямування, закликаючи глядача до активної життєвої

¹ Зідаров К. Вчимося у радянських драматургів // Рад. культура. 1959. 17 верес.

позиції. Болгарський театр звертається до драматургії, яка розкриває психологію, духовний світ сучасника, будівника нового життя.

Навесні 1976 р. група митців Житомирського театру побувала у Софії. Саме тоді виникла думка про постановку драми Г. Джагарова «Ця маленька земля». Українською мовою п'єсу переклав О. Кетков і вже 1977 р. відбулася прем'єра. Місцем дії п'єси є науково-дослідний інститут, що займається проблемами охорони навколишнього середовища. Зав'язка твору — боротьба проти побудови хімічного заводу, який спричинюватиме загибель родючих земель. Гостра проблема захисту навколишнього середовища піднята на висоту філософських роздумів про відповідальність людей перед майбутнім. Головний герой п'єси професор Радоев, долаючи труднощі, відстоює свої наукові, а також етичні і політичні переконання. П'єса утверджує гуманізм людей нової епохи, виховує любов до природи.

З дружнім візитом приїздив у Житомир болгарський народний артист, заступник голови театрального товариства Георгій Георгієв-Гец, виконавець ролі Радоева в Софійському театрі. Він взяв участь у декількох виставах житомирців. Виступи Георгієва-Геца стали яскравою сторінкою в історії житомирського театру.

Здавна існують дружні зв'язки між театрами міст-побратимів Ворошиловграда і Перника. У 1977 р. гостями ворошиловградців були директор Перниківського драмтеатру Г. Димитров і актор Г. Станойков. На зустрічах з ними присутні познайомилися з історією заснування і творчим шляхом болгарського театру, а також з його репертуаром, у якому важливе місце посідає російська й українська класика, п'єси радянських драматургів, зокрема українських.

Після цієї зустрічі артисти Ворошиловградського театру здійснили постановку болгарської п'єси «Вампір» А. Страшимирова. П'єса, що містить глибокі філософські висновки, здобула успіх і увійшла до репертуару театру. В ній розповідається про кохання, яке наштовхнулося на стіну жорстокості і фанатизму.

Важливою віхою в історії обох театральних культур став другий Всесоюзний фестиваль болгарської драматургії, що відбувся 1979 р. до сторіччя визволення Болгарії від османського іга. У ході фестивалю 162 радянських театри поставили 167 вистав за 54 п'єсами 40 болгарських драматургів; 22 постановочні групи (режисери, художники, композитори) з Болгарії працювали з колективами радянських театрів.

У Всесоюзному фестивалі болгарської драматургії на Україні брало участь 23 драматичних, музично-драматичних і лялькових театри нашої республіки. Ряд постановок в українських театрах здійснили болгарські режисери. Це — «Біля підніжжя Вітоші» П. Яворова в Київському театрі ім. І. Франка, «Вампір» А. Страшимирова у Ворошиловградському театрі, «Ця маленька земля» Г. Джагарова в Тернопільському театрі ім. Т. Шевченка, «Замшований піджак» С. Стратієва у Львівському театрі ім. М. Заньковецької.

У дні фестивалю радянські глядачі вперше познайомилися з п'єсами талановитого болгарського сатирика С. Стратієва. Особливо зацікавили радянських глядачів його комедії «Римська баня» та «Замшовий піджак».

Комедія «Римська баня» була поставлена у Кіровоградському драматичному театрі. Сюжет п'єси побудований на незвичайній фабулі: під час ремонту квартири знайдено рештки римської купальні. Навколо цього розгортаються події, які викривають міщан, дармоїдів, шукачів легкої наживи, любителів сенсацій. Комедія сатирична, сповнена несподіваних ситуацій.

У тому ж 1978 р. у Ворошиловградському обласному драмтеатрі постановочна група з Болгарії у складі режисера І. Венкова, художника Д. Петрова, художника по костюмах М. Мандаджієвої підготувала до вистави п'єсу А. Страшимирова «Вампір».

У Кримському драматичному театрі болгарський режисер Уля Матеєва поставила п'єсу Драгомира Асєнова «Забезпечено золотом», у якій була зайнята болгарська актриса Віолета Минкова. У той же час головний режисер Кримського театру А. Новіков та директор Куйбишевського театру П. Монастирський показали вистави на сценах болгарських театрів.

Велика дружба пов'язує театр ім. Костова і колектив Тернопільського театру ім. Т. Шевченка. 1977 р. у гості до тернопільців приїхали представники болгарського театру, щоб скласти договір про творче співробітництво. Через рік на сцені Тернопільського театру постановку п'єси відомого болгарського драматурга Г. Джагарова «Ця маленька земля» здійснила творча група болгарських митців — режисер Б. Красинський, художник Є. Велка, композитор Р. Мартов. Вистава ще раз засвідчила міцну дружбу двох театрів.

100-річчю з дня визволення Болгарії від османського іґа Хмельницький театр ім. Г. Петровського присвятив постановку п'єси Димитра Начєва «Қапкан». П'єса побудована на гострій драматичній ситуації. Снігова лавина відрізала від світу групу людей, що в екстремальних умовах виявляють свою справжню суть. Драматургу вдалося створити яскраві образи, якими у п'єсі засуджено вульґарність, міщанство, прикриті красивими фразами, утверджується справжній гуманізм.

Київський драматичний театр ім. Лєсі Українки здавна дружить з болгарським театром ім. С. Бичварова (м. Варна). За останнє десятиріччя відбулося кілька гастролей болгарських артистів у Києві і київських у Варні. У дні болгарської культури в СРСР (1982 р.) київські любителі театру побачили виставу варненців «Єдиний свідок» А. і П. Тур у постановці київських митців.

Великий успіх у глядачів мала вистава Київського драматичного театру за п'єсою болгарського драматурга Яворова «Біля підніжжя Вітоші». Трагічно закінчується історія двох закоханих. Як відзначила режисер і ректор Софійського інституту театрального мистецтва Н. Сейкова, київські артисти з глибоким психологізмом, з поетичним сприйняттям світу створили захоплюючу виставу, в

якій гостро засуджено буржуазний суспільний лад, що став причиною смерті героя п'єси.

Трое виконавців головних ролей у цій виставі — С. Окиноменко, М. Черашменко і В. Кошелева — з успіхом гастролювали у Софійському театрі «Сльоза і сміх», а на франківській сцені — болгарські актори П. Чернев, Л. Лазарова, В. Камарашев. Виставу було записано на радіо.

Значною подією в культурному житті столиці України були гастролі в 1979 р. Софійського театру «Сльоза і сміх», які започаткували тісні творчі контакти між ним і Київським театром ім. І. Франка. У березні 1984 р. франківці знову гостинно зустрічали творчих працівників театру «Сльоза і сміх» Х. Кричмарова та С. Танева. Під час зустрічі підписано договір про співробітництво, розглянуто ряд питань, важливих для творчого життя дружніх колективів.

Улітку 1985 р. Софійський театр «Сльоза і сміх» порадував київських глядачів виставами «Льонушка» Л. Леонова, яка нагадала про незабутні дні Великої Вітчизняної війни, та «Осінь слідчого» Георгі Данаїлова, відзначену преміями VII Національного огляду драми і театру 1984 р. Кіями високо оцінили майстерну гру болгарських акторів. Гастролі театру — одна з численних культурних акцій в багатогранних культурних зв'язках двох країн. Ця дружба, маючи глибоке коріння, стає дедалі міцнішою, плодотворнішою, взаємозбагачуючою, дає нові імпульси до творчих пошуків радянських і болгарських майстрів сцени.

Після фестивалю 1978 р. болгарської драматургії на Україні було підбито підсумки. Серед театральних колективів республіки дипломами фестивалю нагороджені Київський театр ім. І. Франка за спектакль «Біля підніжжя Вітоші», Житомирський театр — за п'єсу «Ця маленька земля», Ворошиловградський театр — за постановку п'єси «Вампір». Дипломами також були удостоєні лялькові театри — Ворошиловградський, Кіровоградський, Хмельницький.

Дипломи фестивалю одержали режисери і артисти, а також перекладач болгарських п'єс українською мовою, заслужений працівник культури УРСР О. Кетков.

Фестиваль закінчився симпозіумом, на якому митці двох дружніх країн обмінялися досвідом, виробили загальну програму творчої співдружності.

1979 р. у Житомирі відбувся тиждень радянсько-болгарської дружби, ставши ще одним кроком до встановлення творчих зв'язків сценічних колективів Житомира і Михайлограда. У Житомир прибули директор і художній керівник болгарського театру Аспаруха Паунова, актори Стояна Костова, Христо Кузьмова, Іванка Братоева, які склали договір про творче співробітництво між театрами Михайлограда і Житомира.

Свідченням втілення договору у життя була постановка п'єси О. Коломійця «Срібне павутиння», здійснена режисером Житомирського театру В. Толоком на михайлоградській сцені. Цю п'єсу болгарські артисти успішно показали житомирцям під час

гастролей, які проходили згідно з договором про співробітництво.

Через деякий час після гастролей Михайловградського театру болгарський режисер Р. Паунов підготував на житомирській сцені виставу «Албена» — за п'єсою класика болгарської літератури Йоруана Йовкова. Болгарська Албена (образ настільки ж популярний у Болгарії, як і Наталка Полтавка на Україні) — це ідеал вільної, вродливої, духовно красивої жінки, символ любові до Болгарії, до рідного народу. Житомирські глядачі зустріли виставу тепло, з інтересом.

Режисер Житомирського театру А. Грінченко водночас працював у Михайловградському театрі над п'єсою В. Распутіна «Гроші для Марії». Болгарська преса дала високу оцінку цій виставі, відзначивши, що вона сприяє вихованню нової людини — будівника комуністичного суспільства.

В останні роки вистави і творчі зустрічі відбулися не тільки у Житомирі, а й у Бердичеві, Новоград-Волинському, Коростині та інших містах України.

Так, Черкаський театр поставив п'єсу Е. Манова «Розбужена совість», Київський театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу — «Ми не віримо в лелек» Н. Йорданова, артисти Одеського будинку актора — п'єсу Г. Вежинова «Бар'єр». У Львівському театрі ім. М. Заньковецької створено сатиричну виставу «Замшовий піджак», постановку якої здійснив болгарський режисер Н. Колов.

Таке широке знайомство українського театру з цікавою і різноманітною болгарською драматургією духовно збагачує його творчий колектив, розкриваючи нові можливості для майстрів української сцени, підтверджує близькість культур українського і болгарського народів, що корінням сягає в далеке минуле.

Зростання популярності болгарського театрального мистецтва і драматургії на Україні, а українського радянського театру — в Болгарії свідчить про визнання їх ідейного і художнього авторитету. Керуючись принципами народності, на основі методу соціалістичного реалізму драматургія дружніх народів сприяє інтернаціональному вихованню трудящих.

В статті показано, як в последнее десятилетие осуществляется взаимосвязь и взаимовлияние двух братских театральных культур — Украины и Болгарии.

Стаття надійшла до редколегії 14.07.85

*А. Л. ТАТАРЕНКО, асп.,
Львівський університет*

ПРОЗА МІЛОША ЦРНЯНСЬКОГО В ОЦІНЦІ ЮГОСЛАВСЬКОЇ КРИТИКИ

Небагато знайдеться в Югославії письменників, творчість яких викликала б такий поштовх інтерес, спричиняючи палкі полеміки і зіткнення непримирених поглядів, як творчість Мілоша Црнянського (1893—1977). Уже перші його твори були зустрінуті захопленням одних сучасників і критикою інших. Книжки М. Црнянського незмінно відрізнялися тим, що вони нікого не залишали байдужим.

Творчість одного з найвидатніших сербських письменників викликає суперечки і в наш час: сучасні югославські та зарубіжні, в тому числі радянські літературознавці (див. праці Н. Б. Яковлевої [2] та Г. Я. Ільїної [1]), піддають твори М. Црнянського детальному аналізу, знаходячи в них нові аспекти, багатство змістових відтінків, які трактуються ними з різних ідейних позицій. Як і півстоліття тому, критики не досягають єдності в своїх думках, що робить проблему адекватної оцінки творчості відомого письменника ще гострішою. На сторінках літературознавчих видань можна знайти і палку апологетику М. Црнянського-письменника і заперечення художньої цінності окремих його творів. Тому становить інтерес дослідження критичних робіт, присвячених літературній спадщині Мілоша Црнянського. Стаття є спробою короткого викладу найбільш цікавих, на нашу думку, точок зору югославських літературознавців на творчість М. Црнянського, зокрема на його прозу.

М. Црнянський увійшов у сербську літературу безпосередньо після першої світової війни, яка наклала відбиток на творчу особистість письменника. Тема війни і людини на війні посіла центральне місце в творчості молодого Црнянського. Хоч про війну писали багато і писали по-різному, роман «Записи про Чарноєвича» (1921 р.) одразу привернув увагу критики.

Критики старшого покоління (М. Цар) поставилися до твору з упередженням; більшість з них засудила книгу як нігілістичну. Думка частини молодих критиків (С. Стефанович, С. Вінавер, М. Дедінац) була інакшою. Мілан Богданович писав: «Для людей, що поважають «порядок» та «освячену традицію», твори молодого новатора і за змістом, і за формою занадто незвичні, щоб вони могли їх прийняти зі спокійною душею. Црнянський, передусім, володіє сміливістю, близькою до зухвалості, відкрито і безпосередньо висловлювати і ті свої ідеї, які звичайно пом'якшуються» [10, с. 36].

Сучасникам подобався стиль книги, її відвертість, глибина висновків, незвичність філософії суматраїзму, яку проповідує М. Црнянський. Водночас неприхована суб'єктивність твору, постійна присутність автора на його сторінках були віднесені окремими критиками до недоліків роману: «П. Црнянського цікавить

передусім п. Црнянський, тому все навколо себе він розглядає як слушний привід поговорити про себе», — писав про творчу манеру М. Црнянського М. Цар [10, с. 44].

«Записи про Чарноевича» викликають суперечки і серед сучасних літературознавців, що по-різному оцінюють ідейно-естетичну спрямованість твору, його місце в доробку письменника. Як вважають літературні супротивники автора роману, — це відображення думок і відчуттів слабого інтелігента, зломленого війною, книга, де під суб'єктивним криється об'єктивне. Довший час «Записи про Чарноевича» трактувались як зразок ліричної експресіоністської прози, здебільшого з її протиставленням соціальному романові (цієї точки зору дотримуються деякі літературознавці і зараз, наприклад, С. Корач [3]). Проте сам автор, визнаючи характер роману, підкреслював: «Щодо ліричного в моїх творах..., дійсно, є ліричне, але я вважаю, що його стільки, скільки має бути, і я б нагадав, що в «Записах про Чарноевича» і «Переселеннях», не кажучи про інші прозові твори, є багато сухої прози, чисто реалістичного викладу» [10, с. 190].

Без сумніву, роман «Записи про Чарноевича» — це правдивий відбиток думок і відчуттів людини, що пережила війну і протестує проти її безглуздості. Проте висновки, зроблені героєм роману Петаром Раїчем, не завжди беззаперечні, адже єдиний вихід із ситуації, що склалася, він бачить у суматраїзмі. На цьому питанні необхідно зупинитися докладніше, оскільки філософія суматраїзму — всезагального зв'язку, космічної взаємозумовленості — посідає важливе місце в творчості письменника, який називав себе суматраїстом. Деякі критики вбачають в суматраїзмі автора «Записів» спробу обґрунтування нового погляду на світ, інших цікавлять його художні та змістові характеристики.

На думку С. Леоваца [4], суматраїзм М. Црнянського — це не філософія, не літературна теорія чи маніфест художньої школи, а «певне передчуття, виражене есеїстично і поетично, про великі зв'язки речей та істот, про ніжність, про ніжну любов до далеких, утопічних просторів і до великих і дивних зв'язків між речами та явищами» [4, с. 10]. Суматраїзм, — вважає С. Леовац, — це поетичний ідеалізм, частково протиставлений реальності, а частково оснований на ній.

Цікавою є точка зору Н. Мілошевича, який розглядає роль суматраїзму в художній та філософській побудові роману. На думку югославського літературознавця, при створенні портретів головних дійових осіб «Записів» — Раїча та далматинця Чарноевича — суматраїзм відіграє важливу роль. Саме він зближує ці образи. Обидва зневажають інших людей, все для них «даремне і смішне». І Раїч, і Чарноевич упевнені, що взаємозв'язки світу носять якийсь невідомий характер, тому вчинки, ідеї, навіть поспішки людей тощо лишають слід десь далеско, на невідомому острові. Проте Н. Мілошевич не визнає вірною досить поширену думку про те, що «суматраїстична» лінія в творі є практично єдиною філософською лінією. «Суматраїзм поза літературною структурою і суматраїзм в межах цієї ж літературної структури можуть

суттєво відрізнятися за своїми ознаками. Усі оціночні висловлювання головних героїв «Записів про Чарноевича» можуть бути лише засобом, за допомогою якого автор психологічно оформляє свої літературні образи. Критик робить припущення, що теоретичні висловлювання інтелектуальних героїв «Записів» є лише вторинним компонентом, який сам по собі не визначає обличчя цього твору» [6, с. 272].

З публікацій, присвячених аналізу художніх характеристик суматраїзму, зупинимося на статті М. Лончара [12]. На думку цього літературознавця, суматраїзм — це ані система, ані теорія, а поетична точка зору, пошук втіхи і «чистої міри», розширення меж поезії. М. Лончар вважає, що суматраїстична теорія М. Црнянського була поетичним маніфестом покоління, маніфестом тих, хто вимагав «сюрреалістичного зняття відповідальності за своє «я», слідуючи традиціям Аполінера і Бодлера, намагався створити ідеал лірики як «чистої форми екстазу». Автор статті неодноразово підкреслює внутрішній зв'язок книжок М. Црнянського з творами Бодлера та Аполінера: «Втілення зв'язку в суматраїзмі — коралі, черешні, Суматра, рідні та Уральські гори, їх поетичне повторення — хоча все це і виросло безпосередньо з особистості Црнянського, досвіду і клімату епохи, корінням воно переплітається з бодлерівським пошуком відповідності. Помітні сліди бодлерівської теорії універсальних аналогій» [12, с. 345].

Не розглядаючи теорію суматраїзму як щось абсолютно нове, М. Лончар наголошує на її естетичній ролі, оскільки, на його думку, суматраїзм висунув перед поезією значні завдання, відкрив для неї нові простори метафоричності. Наділяючи суматраїзм «яскраво вираженою й винятковою красою», югославський критик, однак, цілком справедливо визнає, що по суті він був спробою втекти від дійсності і як життєва позиція є недопустимим та наївним.

Аналізуючи творчий метод автора «Записів про Чарноевича», важливо зазначити, що дуже часто критика творів М. Црнянського носила не стільки літературознавчий, скільки політичний характер. Довгий час ця критика містила й особистісний відбиток, тобто відбиток суб'єктивного ставлення до самого письменника.

Не тільки книжки М. Црнянського, а й він сам був людиною, повною суперечностей. У 30-ті роки письменник опинився в таборі реакції; ідеї, які він висував, іноді мали націоналістичний відтінок. Почалася війна, і спочатку через обставини, а потім з власної волі письменник перебував у еміграції. Перехід М. Црнянського на праві позиції був розцінений сучасниками, в тому числі М. Крлежею, як «образа журналістом Црнянським Црнянського-поета» [10, с. 64] і не був забутий ними навіть тоді, коли письменник давно відійшов від реакційної лінії. Ще за життя М. Црнянський був проголошений «мертвим поетом». «Він вже давно сказав усе, що йому дано було сказати...», — писав М. Рістич у есе «Три мертвих поети» (1954 р.). — Смерть поета була поступовою, це повільне вмирання тривало кілька років, можливо довше, ніж його життя [18, с. 72].

В 1962 р. виходить друга книга роману «Переселення». Цей твір викликав велику кількість дискусій, став предметом детального аналізу вчених-літературознавців і критиків. Пожвавився інтерес і до першої частини роману, яка вийшла в 1929 р. З досліджень, присвячених аналізу «Переселень», найбільшими є праці Н. Мілошевича [5, 6], П. Джаджича [11], С. Леоваца [4], Н. Петковича [17]. Цікаві думки були висловлені Т. Младеновичем [15], М. Рістичем [18], Б. Міхаїловичем [13], Ж. Стойковичем [19], М. Первичем [8, 16].

Найбільше дискусій викликала основна ідея роману. В сучасному югославському літературознавстві найпоширенішою є точка зору (з якою важко погодитись), висловлена Н. Мілошевичем, Н. Петковичем та деякими іншими критиками. Вони вважають, що в основі роману лежить ідея про минучість усього земного, про безцільність людського існування. Так, на думку Н. Мілошевича, долі героїв «Переселень» є виявленням етичного песимізму письменника. Літературознавець стверджує, що роман тільки на перший погляд здається історичним. Насправді всі персонажі, поставлені в певні історичні умови і одягнені в історичні костюми, служать лише доказом авторської ідеї всезагальної безсенсовності. Доказом цього, за Мілошевичем, є доля Вука Ісаковича та його полку, трагічна історія дружини Вука Дафіни і його брата Аранджела Ісаковича, бо в кожному з героїв живе потяг до зоряного, піднесеного, а поруч з ним — трагічне усвідомлення неможливості досягнення мети.

Найбільш яскравим втіленням цього драматичного поєднання для югославського літературознавця є Вук Ісакович з його мрією про переселення в Росію і зіркою, що уособлює для нього прагнення до кращого. І одне, і друге для Вука недосяжне, стремління до високого й світлого стикається з дійсністю людини, яка живе за чужими вказівками. Н. Мілошевич розглядає образ зірки як ще один штрих у загальній песимістичній картині, змальованій письменником. Такої ж думки дотримується й Н. Петкович: «Безкрайне блакитне коло з зіркою, — звичайно, найбільш прозорий і чистий поетичний символ «Переселень», — в той самий час є найчистішим символом марності...» [17, с. 472].

Подібне трактування образу зірки, як і теза про етичний песимізм М. Црнянського, не є правомірними. Можливе інше тлумачення цього символу як втілення вищого, недосяжного, але незмінно привабливого для людей. На нашу думку, зірка протистоїть ідеї безвихіддя та порожнечі, що вривається у розповідь. У момент, коли все здається безнадійно втраченим, вона появляється як туга за високими ідеалами. Не випадково зірка була супутницею саме Вука Ісаковича, якого можна вважати виразником долі нації.

Увагу літературознавців неодноразово привертала також ідея М. Црнянського про внутрішні зв'язки «усього з усім», що спочатку знайшла своє вираження в суматраїзмі, а пізніше — обґрунтування на сторінках роману «Переселення». Деякі критики (напр., Н. Петкович, М. Рістич) цю ідею характеризують як центральну,

домінуючу. Проте трактується вона по-різному. Н. Петкович вважає, що «сутність «Переселень» — в поетичному передчутті, що за всіма зовнішніми подіями і людськими долями стоять внутрішні зв'язки, паралелізми та відповідності» [17, с. 467]. М. Рістич розглядає проблему цих зв'язків інакше: «Ця безнадійність і ця надія Вука Ісаковича з'являються на початку, в ході, в кінці «Переселень», і це повторення винятково символізує не тільки безвихідне кружіння невтомної туги Ісаковича, а й велике кружіння, за допомогою якого життя повертається і повторюється в безвихідності, але водночас й в невичерпному оновленні» [18, с. 165].

Отже, там, де одні критики вбачають лише безвихідь і безнадійність, інші бачать надію. Неминуче зіткнення думок і тоді, коли йдеться про характеристику окремих образів, структуру роману, його художні особливості, про те, яку роль відіграє відомий «випадок-комедіант», незмінний герой творів М. Црнянського.

Неодноразово темою дискусій ставали риси подібності й відмінності в двох частинах епопеї, створених М. Црнянським з перервою в тридцять років. Структура роману подана більш жорсткою, фабула — розгалуженішою, «земне» переважає над «піднесеним». Ці зміни в творчій манері письменника, неминучі за тридцять років, сприймалися по-різному. Частина літературознавців зустріла роман критично, як невдалу спробу М. Црнянського повторити успіх першої частини книги. Проте більшість югославських критиків вважали другу книгу «Переселень» яскравим явищем у літературі повоєнної Югославії. «Одна з позитивних сторін цього роману, — наголошував М. Первич, — в тому, що він так мало нагадує те, що ми маємо, і так природно зливається з лінією того, що нам потрібне» [8, с. 512].

Чимало літературознавців (зокрема Ж. Стойкович, М. Первич, В. Глігорич) розглядали другу частину «Переселень» як автобіографічний роман. При цьому було справедливо підмічено, що, незважаючи на всю історичність, конкретність зображуваних подій, ще водночас і «асоціація, погляд з відстані, випробування досвіду сучасного світу» [19, с. 15]. М. Црнянський у конкретному минулому шукає «одну з легенд людства, а не картину й зіткнення часу» [19, с. 16].

Дещо відрізняється від цієї думки точка зору П. Джаджича, який вважає, що автор другої книги «Переселень» не бажає бути тільки поетом: «Нема більше цієї важкої хмари, повної електрики шалених емоцій і обтяжливої меланхолії. Палітра поета опинилася віч-на-віч з епохою» [11, с. 17]. П. Джаджич зауважує, що під «серпанком рафінованої поезії ми чітко бачимо велику кількість матеріалізованих конкретностей епохи» [11, с. 18].

Водночас для Н. Мілошевича історичне забарвлення другої частини «Переселень» не має вирішального значення; трагедія Павла Ісаковича виходить з психологічних рамок і перетворюється, таким чином, у «розповідь про всіх нас». Свою точку зору критик обґрунтовує в працях «Роман Мілоша Црнянського. Проблема універсального виразу» [5], «Філософська лінія літературних творів М. Црнянського» [6].

Для Н. Мілошевича, на відміну від М. Первича, байдуже, наскільки аутентично зображує письменник своїх земляків. Як і в інших творах М. Црњанського, в «Переселеннях» його хвилює філософська лінія, знаменитий «випадок-чародій», «випадок-комедіант». Цим виразом М. Црњанський користується для поглибленого філософського пояснення образу Павла Ісаковича і подій, які відбуваються в романі. Випадок з'являється як «персоніфікація певної цинічної сили, яка керує усіма подіями в людському житті» [6, с. 321]. Так, саме «випадок-комедіант» відбирає в Павла Ісаковича надію на щастя в далекій Росії. Загалом, на думку Н. Мілошевича, «марні старання Павла знайти в Росії правду, марне кохання Павла дійсно здаються нам короткою, світлою миттю, після якої надходить пітьма» [6, с. 328]. Це твердження відповідає загальному висновку критики про безвихідь як головну тему творчості М. Црњанського і песимізм як її головну рису.

Таким чином, увагу критика привертають, як бачимо, не безумовні художні достоїнства роману, талановите реалістичне зображення історії сербського народу, а саме так звані «метафізичні» характеристики твору, які Н. Мілошевичем гіперболізуються і трактуються тенденційно. Оскільки епопею «Переселення» М. Црњанський писав протягом 30-ти років, у ній знайшли відбиток певні світоглядні протиріччя, характерні для різних періодів творчості письменника. Але не вони визначають художню цінність роману-епопеї (і на це звертає увагу радянська літературна критика), а його романтичність, глибоке проникнення у внутрішній світ героїв, гуманізм, віра в людину та її майбутнє.

Серед критиків немає єдності й у визначенні місця автора «Переселень» в сербській літературі. Більшість з них ставлять творчість М. Црњанського на третє місце після І. Андрича та М. Крлежи. Проте в останні роки почали вважати, що значення творчості М. Црњанського применшується і що він може з правом називатися «найбільшим прозаїком сербської літератури» [14, с. 224]. Так, на думку Н. Мілошевича, такі твори, як «Міст на Дрині» та «Травницька хроніка» І. Андрича — це «твори, що за своїм літературним профілем відносяться до минулого століття» і є менш цінними художніми надбаннями, ніж «Переселення» М. Црњанського або «Дервіш і смерть» М. Селімовича» [14, с. 183].

З цією оцінкою можна погоджуватись або ні, проте беззаперечно: М. Црњанський — дійсно одна з найяскравіших фігур на літературному горизонті сучасної Югославії. Неослабний інтерес до творів письменника — як читацький, так і з боку вчених-літературознавців і критиків — засвідчує непересічність і багатогранність його таланту.

1. *Ильина Г. Я.* Развитие югославского романа в 20—30-е годы XX в. М., 1985. 2. *Яковлева Н. Б.* Современный роман Югославии. М., 1980. 3. *Кораћ С.* Српски роман између два рата. 1918—1941. Београд, 1982. 4. *Леовац С.* Романсијер Милош Црњански. Сарајево, 1981. 5. *Милошевић Н.* Роман Милоша Црњанског. Проблем Универзалног исказа. Београд, 1970. 6. *Милошевић Н.* Филозофска димензија књижевних дела М. Црњанског // Српска књижевност између два рата. Т. 7. Књ. 1. Београд, 1972. 7. *Николић Б.* Језик у «Сеобама» М. Црњанског // Књижевно дело М. Црњанског. Зборник радова. Београд, 1972.

8. *Первић М.* Војници и странци // Савремена проза. Београд, 1965. 9. *Цацић П.* Простори среће у делу М. Црњанског. Београд, 1976. 10. *Bunjac V.* Dnevnik o Crnjanskom. Београд, 1982. 11. *Džadžić P.* Razgovor o romanu „Seobe“ М. Crnjanskog u redakciji „Dela“ // Delo. 1963. Br. 1. 12. *Lončar M.* Zapis o sumatraizmu М. Crnjanskog // Izraz, 1963. Br. 11. 13. *Mihailović B.* Razgovor o romanu „Seobe“ u redakciji „Dela“ // Delo. 1963. Br. 1. 14. *Milošević N.* Zidanica na pesku. Književnost i metafizika. Београд, 1978. 15. *Mladenović T.* „Itaka i komentari“ М. Crnjanskog Izraz, 1959. Br. 5. 16. *Perović M.* Razgovor o romanu „Seobe“ u redakciji „Dela“ // Delo. 1963. Br. 1. 17. *Petković N.* Likovi i kompozicija „Seoba“ М. Crnjanskog // Život. Br. 5—6. 18. *Ristić M.* Prisustva. Београд, 1966. 19. *Stojković Ž.* Razgovor o romanu „Seobe“ u redakciji „Dela“ // Delo. 1963. Br. 1.

Анализираються наиболее интересные работы югославских литературоведов, освещающих творчество Милоша Црњанског — крупнейшего сербского прозаика. Особое внимание посвящено оценке югославскими критиками наиболее значительных прозаических произведений писателя (роман-эпопея «Переселение», лирический роман «Записки о Черноевиче»).

Стаття надійшла до редколегії 24.03.85

*І. Д. АЛЬБЕРТ, доц.,
Львівський університет*

П'ЕСА Л. АНДРЕЄВА НА ЛЬВІВСЬКІЙ СЦЕНІ І КАТОЛИЦЬКІ КЛЕРИКАЛИ

В. І. Ленін неодноразово підкреслював особливу важливість боротьби «з усяким середньовіччям, а в тому числі і з старою, казенною релігією і з усіма спробами оновити її або обґрунтувати заново...» [1, с. 398]. У зв'язку з цим не можна недооцінити атеїстичну спрямованість літератури, яку видавало очолюване М. Горьким на початку століття видавництво «Знання». Один із напрямів його антирелігійної проблематики — це пошуки нової духовності, нових етичних ідеалів, не зв'язаних з богом, а також критика духовного рабства людини, що підтримувалось і пропагувалось релігією. Особливо примітною щодо цього була творчість Л. Андрєєва.

У сучасному літературознавстві Л. Андрєєв характеризується як художник дуже складний, творчий метод якого позначений протиборством реалізму та декадансу [4, с. 215]. Разом з цим саме Л. Андрєєв підніс властиві виданням «Знання» атеїстичні тенденції на рівень глибоких філософських проблем. Боротьба з релігією, що проходить майже через усю творчість письменника, нерідко поєднується із соціальним протестом, але частіше виступає у формі трагічного бунту особистості проти основ всесвіту. Саме бунтарський богоборчий пафос творів Л. Андрєєва, до речі, дуже високо оцінений М. Горьким [3, с. 113, 129, 134, 150], був причиною різкого та непримиренного конфлікту автора «Життя людини» з церковниками [2, с. 259—261].

П'єса «Життя людини», створена на шляхах умовно-символістської поетики, була для письменника багато в чому програмною,

своєрідним синтезом його думок про світ і людину. Як і інші твори Андреева, вона відзначалась ідейною суперечливістю: містила песимістичну концепцію життя (протиборство людини і фатуму трагічні для людини), індивідуалістичну тенденцію, а водночас — антибуржуазний і антирелігійний зміст. Герой п'єси Людина — носій вільного розуму і вільної волі — втрачає віру у справедливість бога, постає проти залежності людини від фатуму, тричі (востаннє — майже перед смертю) викликає бога на бій, посилає на його адресу прокляття.

Сміливий бунтарський пафос п'єси викликав злісну реакцію як православних клерикалів і чорносотенців, які організували цілу кампанію проти цього твору, так і католицьких клерикалів. У цьому переконають події, які відбулися в зв'язку з її постановкою (1909 р.) у Львові на польській сцені. Резонанс цих подій докотився навіть до Петербурга, про що свідчить замітка у петербурзькій газеті «Речь», де йдеться про «бурю в клерикальному світі у Львові». «Католицькі мракобіси, — повідомляла газета, — нарікли п'єсу кошунською і, незважаючи на її величезний успіх, вирішили добитись її заборонення. Клерикали ведуть для цього шалену агітацію. Протест проти п'єси виразився у клопотанні про її заборону перед міською радою, а також у спеціально випущених зверненнях» [5].

Вивчення польської преси у Львові того часу дає змогу доповнити цю інформацію. Так, у міських газетах вказувалося, що «Життя людини» поставив відомий режисер Т. Павліковський, а вдалі декорації до вистави належать Ф. Вигрживальському і свідчать про його витончений смак та глибину розуміння авторської думки [10].

Перед прем'єрою у ліберальній пресі друкувалися також замітки доброзичливого щодо змісту п'єси і майбутньої вистави. Головні ролі було доручено талановитим акторам: Каролію Адвентовичу (Людина), Констанції Беднаржевській (Дружина Людини), Владиславу Квятковичу — (Хтось у сірому). Прем'єра, що відбулася 24-го квітня, зібрала переповнений зал і пройшла з надзвичайним успіхом. Тривалі овації по закінченні вистави адресувались і режисеру, і акторам, і оформлювачам.

Вистава, справивши сильне враження на громадськість міста, отримала багато відгуків. «Рідко яка-небудь з вперше представлених п'єс на нашій сцені, — писала газета „Gonic“, — викликала таку велику різноголосицю суджень. Вже це єдине свідчить про життєвість п'єси» [8]. Добросовісно переказуючи дії вистави, автор рецензії звертає увагу на цікаві деталі у постановці п'єси, на вдалі художні знахідки, гротескні форми, хвалить декорації тощо.

Рецензент оцінює позитивно гру виконавців як головних, так і другорядних ролей, наприклад, Броковського у ролі жебрака. На богоборчому змісті твору рецензент не акцентує уваги, констатує лише, що герой п'єси Людина проклинає свою долю і нарікає на бога. На закінчення автор статті наголошує на зворушливому враженні, яке справляє вистава на глядачів, при цьому пояснює

його не тільки майстерністю акторів, а й глибоким філософським змістом твору.

Цьому прихильному відгукові протистояв ряд злісних і ворожих випадів з боку представників клерикального табору. «Страшенне богохульство героя» виводить з рівноваги клерикально і проклерикально настроєних авторів, що вдаються до огульного паплюження вистави [9]. Крім цього, автор рецензії, вміщеної у клерикальному органі „Gazeta kościelna“, грає на національних та релігійних почуттях поляків. «Це безприкладне скопище жахливого та мерзотного, — підкреслює він, — ми побачили на польській сцені, яку підтримує суспільність польського та католицького міста», а отже, «гнів і стид наші так величезні, що ми не маємо інших слів, крім беззастережного осуду...», ми виражаємо тривогу за суспільство, яке користується поживою, приготованою духовними божевільниками». Мракобіс із церковної газети заодно відносить до числа останніх не тільки Л. Андреева, а й М. Горького.

Привертає увагу редакторське доповнення до статті. З неприхованою досадою у ньому йдеться про те, що незважаючи на негативну оцінку вистави львівською пресою «Життя людини» викликає захоплення серед глядачів, особливо у молоді, учнів [6].

Ще більш відкритої ворожості й ненависті містили відгуки на виставу в іншому органі — „Gazeta narodowa“. Але й там не вдалося замовчати успіху п'єси серед молоді. З газети можна дізнатися, що вже під час другої вистави (21-го квіт.) у залі театру назрівав скандал. Якщо частина глядачів, переважно молодь, захоплено аплодувала акторам, то «солідна», тобто ретроградно настроєна публіка, всіляко обурювалася. Не вважаючи за потрібне давати хоч чимось подібний до професійного аналіз вистави, газета намагається затаврувати її як «ворожу усьому християнському світу» [11]. На думку «рецензента», недостатньо засудити п'єсу, необхідно її негайно зняти з репертуару, тобто вжити рішучих поліцейських заходів. Він закликає також заборонити молоді виражати свої почуття, що демонструють схвалення у ході вистави [7].

Незабаром під тиском реакційних клерикалів п'єса зазнала гоніння. Режисер був змушений зробити значні купюри, знявши найбільш сміливі «богохульні місця». 23 квітня, тобто втретє, п'єса йшла із значними вилученнями. Проте цей захід не вдовольнив клерикалів, які вимагали заборони п'єси Л. Андреева у будь-якому вигляді [11].

Увінчувалася замітка погрозами на адресу вистави. Фактично це був не відгук на виставу, а підбурювання до її переслідування. Спектакль зняли з репертуару після п'ятої вистави, яка відбулася 30-го квітня.

Огляд відгуків польських газет на «Життя людини» є не тільки свідченням ворожості клерикалізму до прогресивних ідей часу, а й демонстрацією його страху перед руйнуванням влади релігії над людьми, перед посиленням впливу атеїстичного мислення на молодь.

1. *Ленін В. І.* Про ставлення робітничої партії до релігії. Повне збір. творів. Т. 17. 2. *Беззубов В.* Александр Блок и Леонид Андреев // Блокковский сборник. Тарту. 1979. 3. Горький и Л. Андреев. Неизданная переписка // Литературное наследство. М., 1965. Т. 72. 4. *Келдыш В. А.* Русский реализм начала XX в. М., 1975. 5. Речь. 1909. 1/14 мая. № 117. 6. *Zycie czlowieka* // *Gazeta kościelna*. 1909. 30 kw. 7. *Zycie czlowieka* // *Gazeta narodowa*. 1909. 22 kw. 8. *Zycie czlowieka* // *Goniec*. 1909. 24 kw. 9. *Zycie czlowieka* // *Kurier Lwowski*. 1909. 21 kw. 10. *Z teatru* // *Gazeta Lwowska*. 1909. 22 kw. 11. *Z teatru* // *Gazeta narodowa*. 1909. 23 kw.

Впервые вводятся в научный обиход сведения о постановке пьесы «Жизнь человека» на польской сцене во Львове и о злобной кампании против пьесы, предпринятой клерикалами. Дается обзор печатных откликов (по материалам польских газет) на постановку пьесы и вызванную ею общественную реакцию.

Стаття надійшла до редколегії 12.06.85

*А. В. МОГОРНИЙ, викл.,
Львівський політехнічний інститут*

ЛІРИКА ГЕЗИ ВЧЕЛІЧКИ

Відомий чеський письменник Г. Вчелічка — автор повістей, романів і репортажів — був обдарованим поетом-ліриком. Його поетичні твори, зібрані у декількох книжках, є значним внеском у розвиток передової чеської поезії міжвоєнних років.

Свій творчий шлях на початку 20-х років Г. Вчелічка розпочав циклом віршів, надрукованих у прогресивній молодіжній пресі. Це були твори, що носили характер наслідування і не зіграли помітної ролі у творчій біографії письменника («Осцеола», «Сніг» та ін.). Проте вже у цих віршах прозвучав, хоч і досить розпливчасто і не зовсім переконливо, соціальний мотив. Так, «Осцеола» — це поетична розповідь про героїчну боротьбу американських індіанців за свої права [11, с. 6].

Наприкінці 20-х—у 30-ті роки письменник активно співробітничав у революційних виданнях, друкувався на сторінках комуністичної преси [7], опублікував декілька прозаїчних книг, які принесли йому визнання критиків і читачів. Одночасно Вчелічка продовжував роботу й над новими поетичними творами, що органічно влилися у революційну чеську поезію 30-х років [3, 6].

Перша поетична збірка Гези Вчелічки «Вогні блукань» („*Tulácké ohně*“) вийшла у 1928 р. Рівно через 30 років з'явилася остання збірка його поезій «Вірші» („*Vápně*“). Не всі поетичні книги Вчелічки рівноцінні. Найбільш значним творчим доробком письменника є збірки «Стежкою мрій» („*Pěšinou snů*“) (1930), «Старе дзеркало» („*Staré zrcadlo*“) (1939) та «Монастирська вулиця» („*Klášteřní ulice*“) (1944). Щодо збірки «Вірші», то у ній Вчелічка вмістив свої кращі поезії, написані за три десятиліття.

Відомий чеський поет Й. Гора відзначив, що у всіх книгах Г. Вчелічки «відчувається ліризм, реалізм і соціальний тон» [4, с. 3]. Це спостереження повністю стосується і поетичних збірок Вчелічки.

Вірші, які передають враження письменника від перебування у зарубіжних країнах, уміщені у циклах «Дорога» (збірка «Стежкою мрій»), «О, стара пісня моя» (збірка «Старе дзеркало») та ін. У циклах знайшли відображення теми і мотиви, близькі до художньо-публіцистичної трилогії письменника «Повернення мандрівника» („Poutníkův návrat“) (1948—1950). Це, насамперед, романтика мандрівок, лісової ватри, ночівель просто неба, безкрайніх просторів моря і далеких білих вітрил — світу молодості і життєвого оптимізму. Уважний читач може знайти в цих поезіях навіть лермонтовську строфіку:

«Крізь пусті рівнини
путь моя лежить.
У чужій країні
хочу відпочити.
Утікаю з дому
в чорні комиші,
де алжирським громом
вигук на душі.
Крізь моря і гори,
пуші і міста,
з голодом і горем
стежечка проста».

(«Крізь пусті рівнини», переклад В. Лучука).

Такі мотиви характерні для багатьох віршів Гези Вчелічки кінця 20-х—початку 30-х років («Блакитні далі», «Заморський корабель» та ін.). Крізь романтику екзотичних земель, природи, звичаїв, характерів погляд ліричного героя проникає у непривабливий світ з юрбами чорних рабів, з убогим життям, жбракством, голодом. Ці ж враження виносить із своїх життєвих мандрівок і герой трилогії «Повернення мандрівника».

Ліричного героя приваблює романтика моря, далекі землі, де він сподівався знайти вільне життя:

«Коли покличуть нас вітри,
неспокій душу збере,
Із дна піднімем якорі,
Полнемо у море.
Нам понад світом пронестись
Веселою стихією.
Нам свого серця не спинить,
Наш стяг полум'яніє.
Удовж і впоперек і вшир
Стелся нам, дорого,
Хай полум'ям квітує зір
Від стягу вогняного!»

(«Море», переклад Р. Лубківського).

Але він не знаходить свободи і щастя у заморських краях. Навпаки, герой починає розуміти, що це тільки міраж, привід, що життя тут, за морем, таке ж тяжке і злиденне:

«Півсвіту я хотів пройти,
півсвіту — проплисти.
Вдивляючись, поволі йти
і душу в путь нести.

Лиш трохи світла, жаху, барв
я з далини приніс.
Нечесних завжди обминав,
а неграм руку тис». («Один раз», переклад В. Лучука).

Згадані вище цикли завершують період у творчості Гези Вчелічки, пов'язаний із становленням його як письменника, з пошуком свого місця в літературі.

Згодом лірика Вчелічки набирає нового змісту, пов'язаного з несприйняттям автором несправедливості буржуазної дійсності і буржуазної моралі. Велике місце в його поезії займає також інтимна лірика (цикли «Нічна розмова», «На карнизі» — збірка «Старе дзеркало», «Від'їзд», «Час» — збірка «Стежкою мрій»). Поезії цих циклів відрізняються особливо тонкою передачею настрою героя, його почуттів, мрій, думок (вірші «Ти була так близько», «Старе дзеркало», «Тягар», «Ніколи» та ін.). Радість кохання і оптимізм молодості, що звучать у поезіях, поєднуються з гіркотою розчарування в оточуючому поета світі капіталу.

Близька до цих віршів і поезія; вміщена у збірці «Монастирська вулиця», написана у роки фашистської окупації і видана, як ми вже зазначали, 1944 р. нелегально, з фальшивою датою видання — 1938 р. *. Ця збірка вийшла одночасно з книгою репортажів Г. Вчелічки «Празькі таємниці» („Pražské tajemství“) і має з нею спільну тему — тему Праги.

Вірші Гези Вчелічки про Прагу носять автобіографічний характер — більшість з них присвячена одному з кварталів міста — На Франтішку, де провів свої дитячі і юнацькі роки письменник. Прага, як її змальовує Г. Вчелічка, — це місто-красень і, разом з тим, місто соціальних контрастів (вірші «В Мишачій норі», «На різдвяному базарі», «Циганська вулиця» та ін.). Ось чому Прага у творчості Вчелічки, за влучним висловом Я. Петрміхля, «...це не кольорові ілюстрації Незвала з видом з Петршина, не прикрашена історичними коштовностями Прага Сейферта, але Прага... соціального трагізму буржуазної республіки, Прага нетрів» [8].

«За Милосердним, в Мишачій норі,
пасуться миші, гризучі папір;
і робітник, схиливши плечі, йде:
немов петля його робота жде.
А ввечері у сутінках сидиш.
І налягає темрява. Мовчиш.
Лягай на нари! — І отак щодня
чекаєш, лежачи, нового дня».
(«В Мишачій норі», переклад В. Лучука).

Перед очима поета, як у калейдоскопі, постають вулиці і провулки, площі і квартали, нові будівлі і старовинні руїни — все те, що було світом його дитинства. Тому й назви віршів мають кон-

* Ще й досі в статтях про Г. Вчелічку іноді допускають помилку в датуванні цієї книги. В екземплярі, який зберігається у нас, рукою автора написано: «...книга віршів, які були видані у 1944 році, за часів німецької окупації, без цензури як нелегальне видання з фальшивою датою 1938 р. ...».

кретний характер: «Анежчина вежа», «Крумловський дім», «Біля Милосердних», «Рилтовський дім» тощо. Водночас ми знайомимося з життям Праги, повсякденними клопотами, нелегкою працею і нужденністю існування її мешканців.

Оцінюючи поетичну книгу Г. Вчелічки про Прагу, необхідно підкреслити, що в чеській пролетарській поезії 20-х—30-х років зустрічаються численні приклади звернення поетів до теми міста. «Це цілком природно, — зауважує С. О. Шерлаїмова, — і в першу чергу пояснюється тим, яке величезне значення в очах революційних поетів мав робітничий клас. Але тут наклав відбиток і той факт, що столиця Чехословаччини в перші післявоєнні роки (після першої світової війни. — А. М.) являла собою рідкісний приклад яскравих соціальних контрастів» [2, с. 132]. Ці контрасти стали темою поезій Й. Гори («Мадонна»), І. Горжейші («Вулична подія») та ін. Соціальне звучання притаманне і віршам поетичної збірки Г. Вчелічки, прихильно зустрінутої критикою [3; 8; 10].

Як вже зазначалось, у післявоєнні роки Геца Вчелічка видав збірку «Вірші», а також опублікував у пресі нові поетичні твори, багато з яких були присвячені Країні Рад, героїчній Радянській Армії, що принесла визволення Чехословаччині («Ленінград», «Люди з Дону» та ін.). Чеський поет співає гімн визволителям, говорить про те, що чехи і словаки як сонця чекали «братів з-над Дону і Волги», що переможний стяг Леніна вказав «до щастя дорогу». У вірші про Ленінград Г. Вчелічка з почуттям гордості оспівує героїчну фортецю на Неві. В 1960 р. переклад цих віршів був здійснений на Україні [1].

Чиста, хвилююча поезія Г. Вчелічки завоювала симпатії широкого кола читачів Чехословаччини і Радянського Союзу. Поетична творчість письменника співзвучна ідеям, висловленим видатними чеськими поетами С. К. Нейманом, Ф. Гельнером, Ф. Шрамеком, А. Мацеком та ін., що своїм пером боролися за гуманізм, за соціальну свободу.

Аналіз поетичної спадщини Вчелічки дозволяє стверджувати, що його поезія тісно пов'язана з публіцистикою письменника, близька за своїми ідеалами до поезії «неймановської дружини», ідейно невіддільна від чеської соціалістичної поезії.

1. Слово друга // Вільна Україна. 1960. 8 трав. 2. Шерлаїмова С. А. Чешская поэзия XX века (20—30-е гг.). — М., 1973. 3. Hájek J. Poezie plná života // Hájek J. Ruznočtení. — Praha, 1982. 4. Hora J. Předmluva // Včelička G. Pěšinou snů. Praha, 1939. 5. Hora J. Staré zrcadlo // České slovo. 1939. 29 listopada. 6. Jlg (Lang J.) Pravá nálož poezie // Tvorba. 1959. N 8. 7. Kolář J. Geza Včelička — povinář. Novinářský sborník. 1961. N 2. 8. Petrmíchl J. Básník daleké a zmizelé Prahy // Rudé právo. 1958. 21 srpna. 9. Piša A. M. Staré zrcadlo // Národní práce. 1939. 11 listopada. 10. PkT (Pleskot Z.) Písně daleké, toulek a domova // Obrana lidu, 1958. 7 září. 11. Včelička G. Poznámky o mém životě // Матеріал архіву автора статті.

Рассматриваются вопросы, связанные с проблематикой и художественным своеобразием поэтического наследия чешского писателя-коммуниста Гезы Вчелічки (1901—1966).

Стаття надійшла до редколегії 08.10.85

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

*Х. І. САНОЦЬКА, доц.,
Український поліграфічний інститут
ім. І. Федорова*

ТВОРЧІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ В. КАСІЯНА З ЧЕСЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ

Творчість В. І. Касіяна тісно пов'язана, особливо на ранньому її етапі, з кращими реалістичними традиціями мистецтва братнього чехословацького народу. Багатогранні взаємини художника з чеською художньою культурою мали небуденне значення для становлення мистецького таланту В. Касіяна і формування головних ознак його творчої індивідуальності та естетичних критеріїв.

В. І. Касіян жив, навчався та працював у Празі з 1920 по 1926 р. Тут він здобув академічну освіту, тут уперше близько познайомився з давніми традиціями слов'янської культури чехів та словаків, мистецтвом центральної та західної Європи, опинившись у вирі складних явищ світового художнього процесу, з його напрямками і тенденціями. У Празі В. Касіян зближується з багатьма передовими діячами культури, що групувалися навколо Академії мистецтв, зокрема її найпрогресивнішої майстерні професора Макса Швабінського.

Макс Швабінський був одним з найвизначніших представників тогочасного чеського національного мистецтва. Блискучий майстер графіки, а в певних жанрах і естампної гравюри, він славився як один з провідних художників світового значення. Творчий доробок митця, що становив декілька тисяч творів, досконале володіння всіма графічними техніками та художніми засобами, багатьма формами й жанрами як живопису, так і графіки, притаманне М. Швабінському, — все це піднесло його авторитет серед сучасників надзвичайно високо.

Макс Швабінський був не тільки прекрасним педагогом, що мав свій, індивідуальний метод навчання мистецтву, організатором художньої освіти, а й видатним вченим, редактором чеського мистецького часопису. Швабінський носив титули доктора філософії кількох європейських університетів, члена-кореспондента Французького Інституту Мистецтв, дійсного члена Королівської Академії Іспанії. Він перший серед чеських митців одержав високе звання народного художника ЧРСП (1945), став лауреатом Чехословацької премії Миру (1951) та Державної премії (1952) [7, с. 5].

Необхідно зазначити, що на творчу долю В. Касіяна особливо вплинув саме Макс Швабінський. Графічна майстерня прославленого професора, в якій йому пощастило вчитися і творчо працювати, мала не тільки виняткове значення для чеського та сло-

вацького мистецтва, а й для інтернаціональної графічної культури. Тут виховалося кілька поколінь талановитих митців [9, с. 23].

Педагогічну діяльність М. Швабінського Касіян вважав не менш значимою, ніж його талановиту творчість. «М. Швабінський, — писав В. Касіян, — проклав глибоку борозну на ниві чеського мистецтва і засіяв її здоровим добірним зерном, яке дало рясні сходи і плоди. Кожен, хто пройшов школу Швабінського, проносить крізь все життя глибоку вдячність до свого вчителя за те, що не збився на манівці декадентства, а залишився вірний реалістичним засадам зв'язку мистецтва з життям» [2, с. 151].

М. Швабінський завжди орієнтував своїх учнів на глибоке та ґрунтовне вивчення класичної спадщини, відсилав їх до визнаних авторитетів світової графіки, передусім до відомих чеських майстрів — Алеша і Манеса. Він добре знав та любив традиції Рембрандта та Гойї, Домье та Доре [7, с. 6].

Юнаком В. Касіян прибув до Праги після перебування в італійському полоні, мріючи про Академію Мистецтв. Ректору Академії Максу Швабінському В. Касіян представив свій творчий доробок — численні малюнки, виконані переважно в таборі для військовополонених у Італії, та ряд тематичних зарисовок на теми з життя українського села рідного Покуття, які сподобалися професору своєю щирістю, життєвою правдою, оригінальним етнографічним колоритом. Табірні малюнки В. Касіяна були насичені гострим соціально-викривальним настроєм, їх влучно називали «обвинувачувальними актами проти зневажання гуманних прав людини». В роботах Касіяна професор Швабінський побачив талановиту руку й вразливу душу митця-гуманіста.

1920 р. В. Касіян став учнем Академії. Навчаючись загального живопису та малюнку під керівництвом професорів Йозефа Лоукоти, Владо Буковаца та Якуба Обровського, В. Касіян постійно цікавився діяльністю учнів графічної майстерні М. Швабінського і мріяв якнайшвидше працювати і вчитися разом з ними. І ось настав довгожданий день, коли з хвилюванням, через два роки після вступу, В. Касіян прийшов до майстерні М. Швабінського. Тут його відразу полонила дружня атмосфера, сповнена взаєморозуміння, поваги до особистих стремлень кожного учня. Ніхто в майстерні не визнавав художньої «богеми», всі вважали себе справжніми трударями мистецтва. Професор багато працював над натурою і орієнтував своїх учнів на постійний контакт з природою, вчив їх бачити, спостерігати, а потім бачене узагальнювати та доповнювати уявою.

«Ми, учні Швабінського, блукали з блокнотами в руках по вулицях, майданах та парках Праги, старанно занотовуючи все, що хвилювало нас, тривожило душу і серце. Це були сцени соціальної несправедливості. Я більше всього любив бувати в пролетарських кварталах Праги...» [3, с. 64]. «У Празі в 1925 році я часто блукав по околицях, де проживали сотні безробітних та бездомних пролетарів. Вони ночували гуртом під темними стінами руїн колишньої фабрики цементу у Браніку, і тільки щасливіші з них могли спати в тимчасових будках, збитих з дощок», — пи-

сав В. Касіян у своїх спогадах про академічні роки навчання [3, с. 66].

У Празі В. Касіян зближується з робітничим та комуністичним рухом. Мешкаючи у пролетарському районі на квартирі в робітничій родині комуніста Алоїза Ржегачека, юнак знайшов надійну моральну підтримку та безкорисливу матеріальну допомогу у найскрутніші хвилини свого життя. Розділяючи всі труднощі життя своїх господарів, їх горе та радощі, він навчився співчувати робітничій неволі, аналізувати причини тяжкого становища робітників Праги — великого європейського міста, що не відрізнялося від інших міст гострими соціальними суперечностями в умовах післявоєнної капіталістичної кризи. Не кращою була доля робітників і в його рідній Галичині, звідки долітали тривожні вісті про жорстоку розправу буржуазії з робітничим рухом. Дізнавшись про події в Чорткові, де засудили до смертної кари молодих комуністів-підпільників Петра Шеремету та Степана Мельничука, Касіян виконав їх графічні портрети. Ці портрети були першими ксилографічними спробами художника, вони знайомили чеських пролетарів з подвигами західноукраїнських комуністів і викликали братерську солідарність з ними. (Дошки-кліше з цих гравюр були залишені автором у Празі, і тільки через 35 років він їх одержав як цінний подарунок, збережений художником С. Гопаком. 1962 р. В. Касіян повторює ще раз свій перший портрет П. Шеремети).

Під впливом комуністичних ідей В. Касіян зростав як художник-реаліст, формував соціальні позиції своєї творчості, навчався бачити горе і нужду трудового люду. Одні тільки назви творів митця, виконаних у Празі, свідчать про ідейне спрямування його творчості («Родина бідняка», «Два робітники», «Вуглярі» і т. п.). Празький цикл займає важливе місце в творчому доробку художника і, маючи загальноєвропейське значення, дозволяє ім'я Василя Касіяна поставити поруч з такими корифеями пролетарського мистецтва, як Кетте Кольвіц, Франс Мазарель, Костянтин Мінье та ін.

У Празі В. Касіян знайомиться з комуністами із студентського середовища, зокрема з Миколою Морозом, українським скульптором і літератором.

Останній вводить молодого художника в коло прогресивних діячів чеської літератури та мистецтва, що гуртувалися навколо революційного об'єднання «Деветсил». Через нього Василь Касіян познайомився з письменниками Вітеславом Незвалом та Йозефом Горою — журналістом за професією, згодом співробітником газети чехословацьких комуністів «Руде право». За порадою М. Мороза молодий Касіян відвідує лекції професора Зденека Неєдлого, палкого поборника братерської дружби між народами Чехії та СРСР.

Улітку 1921 р. В. Касіян, перебуваючи разом зі своїми товаришами по Академії у північних чеських провінціях, в околицях Жамберку, отримав нагоду познайомитися з життям простого чеського народу на селі — його мистецтвом, звичаями. У них він знайшов багато спільного з традиціями українського народу, ся-

гаючими своїм корінням в далеке слов'янське минуле. Водночас художник спостеріг ту ж соціальну несправедливість, яку колись бачив у селах рідного Покуття. Найсильніше враження на нього справили нещасні погорільці — селянська родина, що жила в безпросвітній нужді. Згодом враження від цієї подорожі, ескізні малюнки з похідного альбома В. Касіяна переплавлює в художні образи численних соціальних гравюр.

Студентом В. Касіяна подорожує і по Закарпаттю, яке в цей час входило до складу буржуазної Чехословаччини. Тут Касіяна побував двічі впродовж 1921—1922 рр. З радістю спілкувався художник із простими селянами, вивчаючи регіональні особливості краю. На Рахівщині він зупиняється в с. Білки у місцевого вчителя Івана Корнути. Разом зі своїм приятелем, архітектором Федором Кондрашенком, змальовує пам'ятки дерев'яної архітектури. З етюдниками на плечах юнаки пішки пройшли від Ужгорода до Ясені, збираючи у кожному селі народний фольклор і виконуючи етнографічні зарисовки матеріальної культури та народного мистецтва. Ця експедиційна робота влася на замовлення Карлового університету в Празі і нині зберігається в його архіві. Мандрівки не пройшли безслідно: вони сприяли утвердженню народних принципів творчості молодого художника. Так, на зібраних матеріалах В. Касіяна створив ряд творів, сповнених щирого людського співчуття, зокрема «Пастушка», «Лепта», «Дві дівчини», «Думка».

Закарпатський цикл малюнків В. Касіяна містить палкий протест проти колоніальної політики чехословацького буржуазного уряду, злиденного становища закарпатського населення. Молодого художника особливо болюче вражало жебрацтво. В селах Білки та Великому Бичкові він створює цілу низку зарисовок, яким притаманні драматизм та неприхована соціальна правда. Такими є «Стара жебрачка», «Жебраки» та ін. [1, с. 73].

Життєвий досвід художника, його неабиякі знання перепліталися з творчою уявою тонкими художніми взаємозв'язками, виливаючись, кристалізуючись у хвилюючих образах соціальної графіки, що стала цінним внеском як в українську, так і у чеську реалістичну графіку.

Навчаючись у Празі, В. Касіяна встиг оволодіти багатьма складними графічними техніками — мідеритом, дереворитом, сухою голкою, манерами офорту, літографією, знав ліногравюру, пробував працювати також і в скульптурі.

Взагалі у Празі Касіяна не гаяв ні хвилини. Працював в майстерні, ходив на обов'язкові лекції в Академію та до т. зв. Вільного Українського університету. Часто працював у бібліотеці «Рудольфініум», де, як він сам говорив, «перевернув гори книг й переглянув сотні гравюр». Слухав лекції з історії мистецтва відомого професора К. Хітля у Карловому університеті. З подивом і захопленням В. Касіяна відзначав, що про високу художню цінність української гравюри XVI—XVII ст. він уперше дізнався саме від своїх чеських професорів — А. Матейчика та К. Хітля [3, с. 70].

У 1922—1923 рр. В. Касіяна виконує свій перший політичний плакат на основі ескізу «Піета» із закликом на чеській мові —

«Допоможіть голодуючим!». Плакат був призначений для організованого у Празі Комітету допомоги голодуючим в СРСР під час громадянської війни. Всі прогресивні митці Європи закликали стати на захист завоювань соціалістичної революції в Росії. Касіян був вже тоді одним з найактивніших пропагандистів Радянської влади. Він налагоджує контакти з Радянською Україною, знайомиться з представниками радянського консульства у Празі. 1923 р. митець приймає радянське громадянство і готується, після закінчення навчання, до виїзду у Київ — на запрошення Радянського уряду викладати у новоствореному Художньому інституті. Добре обізнаний з радянською культурою, з її небувалим розквітом, а також невідкладними проблемами і труднощами, В. Касіян був ідейно й політично зрілим для участі у будівництві соціалістичного мистецтва на своїй Батьківщині. Зустрівшись з Павлом Тичиною у Празі (1923 р.), він виконує у техніці дереворізу портрет, що символізував захоплення художника новим злетом вільної творчої думки поета-комуніста, співця революційної доби.

Графічні образи В. Касіяна здобули широку популярність серед чеського пролетаріату. Так, картину «Безробітні» у 1925 р. використали як ілюстрацію для плакатів молодіжні пролетарські організації. У чеській пресі було вперше відзначено його талант. Друкована згадка та висока оцінка творчості В. Касіяна міститься в збірнику „*Torčiv sbornik*“, виданому власником картинної галереї Ф. Топічем з нагоди виставки робіт учнів майстерні професора Швабінського: «Цілком окремий розділ становили твори українця Василя Касіяна. Його твори, експоновані у великій кількості, репрезентували автора як зрілу і особливу індивідуальність, котра готується вторгнутися до сучасної графічної творчості відмінно і майже зі стихійною силою» [10, с. 21].

Високо цінував народний характер обдарування В. Касіяна, його безпосередність у сприйнятті світу, чутливість до народної горя Макс Швабінський. Він був переконаний, що саме ця риса визначить майбутнє В. Касіяна як видатного митця рідного українського народу, тому терпляче оберігав талант свого учня від згубних впливів модернізму, сприяючи розкриттю його самобутньої творчої індивідуальності.

1924 р. В. Касіян виконує ілюстрації (дереворити) до книжки Яна Неруди «Тиждень у тихому домі», які мали багато спільного з його творами на робітничу тематику. У 1925 р. В. Касіян разом з товаришами по майстерні звернувся до ілюстрування оповідань та казок Іржі Волькера — видатного чеського пролетарського письменника та теоретика нової чеської літератури, що гаряче обстоював ідейність та народність мистецтва. Касіян проілюстрував казку «Палітурник і поет», у якій знову відтворив улюблених своїх героїв з середовища чеського пролетаріату.

Ілюстроване видання книжки Іржі Волькера вийшло в перші роковини смерті письменника, у 1925 р. Саме в цій колективній роботі В. Касіян остаточно закріпив своє мистецьке кредо, остаточно підкреслив свій зв'язок з історією чеської соціальної графіки, визначив і своє місце серед провідних представників чесько-

го графічного мистецтва. Цікаво, що під впливом виконаної роботи до творів Іржі Волькера появилися і зрілі ілюстративні аркуші до творів Василя Стефаніка, на яких позначився гострий соціальний підхід до відображення дійсності.

Завершенням чеської графічної сюїти Касіяна була композиція «Страйк» в техніці офорту, в якій простежуємо вищий етап осмислення образу робітника в творчості митця. Роботою «Страйк» (1926) завершується один з найплідніших етапів творчості українського художника-графіка, що так тісно пов'язаний з чеським народом, Прагою, її мистецьким середовищем, культурою.

1927 р. В. Касіян переїхав кордон Радянської України. Перед від'їздом професор М. Швабінський запросив його до своєї майстерні і довго наодинці з ним розмовляв, даючи останні настанови. Старий вчитель добре знав, яка відповідальна сподвижна праця чекає молодого художника. На прощання він подарував йому з присвятою свою книгу «Сто малюнків Макса Швабінського», а також оригінальний графічний портрет Йозефа Манеса — свого попередника, видатного чеського художника, що став для обох — вчителя та учня — символом мистецької честі та відданості високим народним ідеалам.

Як державний та культурний діяч радянської країни, В. І. Касіян відразу після війни налагоджує дружні офіційні контакти з організацією чеських прогресивних художників імені К. Пуркіне. Спілка українських радянських художників, очолювана В. І. Касіяном, почала свою тісну співпрацю з художниками звільненої Праги, допомагаючи їм будувати нову культуру, боротися за перемогу та утвердження соціалістичного реалізму у чеському мистецтві на новому етапі його розвитку.

Уже 1946 р. Касіян виголошує доповідь на тему «Новітній живопис та графіка чеських художників» в Українському товаристві культурних зв'язків з закордоном, членом якого був художник впродовж багатьох років. З його ініціативи відзначається в нашій країні 100-річчя від дня народження великого чеського художника Миколаша Алеша. Багато робить він для організації в Москві персональної виставки М. Швабінського. Касіян домагається експонування в столиці Радянської України виставки одного із словацьких художників — Вінцента Гложніка. Завдяки багатьом публікаціям М. Касіяна радянський читач мав змогу глибше зрозуміти та полюбити близьке нам духом та настроями, спільними естетичними ідеалами життєвої правди мистецтво Чехословаччини.

Касіяну була добре відома творчість, ідейне спрямування та прогресивні стремління таких художників, як Йозеф Мансс, Миколаш Алеш, Карел Пуркіне; його захоплювали пейзажі Марцека, Косарика, історичні полотна Вацлава Брожека, Ярослава Чермака, народна графіка Макса Швабінського. Він цікавився творчими досягненнями таких чеських митців, як Карса, Муха, Купка, Кубіна, яким завжди давав справедливую оцінку, наголошуючи як на сильні, так і на слабкі сторони їх творчості. При цьому В. Касіяну як ученому-мистецтвознавцю притаманний класовий підхід до мистецьких явищ і творчості ряду чеських художників, тому його

праці є певним вкладом в історію мистецтва чеського народу, який в умовах соціалістичного суспільства продовжує і нині переоцінку та переосмислення всієї творчої спадщини минулого.

У своїх наукових дослідженнях В. Касіян наголошує на тих моментах в історії мистецтва, що підкреслюють взаємозв'язки чехів з іншими народами, зокрема російським та українським. Так, він звертає увагу на те, що Алеш цікавився російським образотворчим мистецтвом, високо цинив реалістичну школу російського живопису, мріяв приїхати в Росію, щоб удосконалити свій реалістичний талант, але, на жаль, не зміг роздобути грошей на таку далеку поїздку. Він з гордістю розповідав про те, що Алеш знав давньоруський епос, цікавився історією Русі, виконав таку цікаву роботу, як великий монументальний картон — сцени за мотивами «Слово о полку Ігоревім», створив вугіллям та аквареллю композицію під назвою «Полки Ігорові» (1902). Касіян відзначає, що монументальність бачення історичних подій, величавість образів та епічність частково споріднює Алеша з відомим російським художником Віктором Васнецовим [2, с. 142].

Про долю українського скульптора М. Бринського, який жив і працював у Празі, його зустріч з В. І. Леніним, про обставини цієї зустрічі та про історію портретного зображення Леніна розповів В. Касіян у своїй доповіді на науковій конференції Академії Мистецтв СРСР, Інституту марксизму-ленінізму та Центрального музею В. І. Леніна в Москві з нагоди 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. В. Касіян багато зробив, щоб зберегти твори Бринського та належно вшанувати ім'я цього видатного митця, ім'я, яке по праву зайняло почесне місце в історії вітчизняного та зарубіжного мистецтва, зокрема мистецтва братньої Чехословаччини.

Упродовж цілого життя Касіян високо цинував художню культуру чехословацького народу. І вже як видатний вчений-мистецтвознавець і радянський митець, дійсний член Академії Мистецтв СРСР, він багато зробив для пропаганди і популяризації кращих надбань чеської художньої спадщини. Він знав, на собі відчув її велику естетичну вартість і вплив, ідейну близькість та традиційну давньослов'янську спорідненість наших культур.

1. Владич Л., Касіян В. 5 етюдів про художника. К., 1978. 2. Касіян В. Про мистецтво. К., 1970. 3. Касіян В. І. З минулих літ. Спогади // Жовтень. 1982. № 9. 4. Моторний В. А. Сторінки чеської ленініани. К., 1984. 5. Моторний В. А., Саноцька Х. І. Закарпатські мотиви творчості Вацлава Фіали // Пробл. слов'янознавства. 1977. № 15. 6. Стеглинова Бланка. Васи́лий Касіян и чешская социальная графика // Искусство. 1961. № 4. 7. Штех В. В. Графика Макса Швабинского, народного художника ЧССР: Выставка графики. Каталог. М.; Л., 1958. 8. Живі традиції. Українські художники про себе і свою творчість: Збірник. К., 1985. 9. *Ramboušek Ján. Drevofez, drevovýt, a príbuzné techniky.* Praha, 1957. 10. *Topičuv sbornik. Nakladem F. Topič.* Praha, 1924.

Рассматривается в основном ранний период творчества выдающегося советского украинского художника, Героя Социалистического Труда Василия Ильича Касяна, его творческие контакты с чешской культурой, выдающимися ее деятелями, прежде всего с видным чешским национальным художником М. Швабинским.

Стаття надійшла до редколегії 10.07.85

*В. П. ПОЛТАРЄВА, проф.,
Львівська консерваторія*

ЧЕСЬКІ АРФІСТИ НА УКРАЇНІ

Історія розвитку культурних зв'язків слов'янських народів вивчена ще недостатньо. Зокрема, це стосується і розвитку українсько-чехословацьких музичних зв'язків ХІХ—початку ХХ ст.

Багато чеських та словацьких вчених, письменників, художників та музикантів побували в цей період на Україні. Деякі з них знаходили тут нову батьківщину, інші повертались додому і знайомили своїх земляків з культурою українського народу.

Українсько-чеські музичні зв'язки розглядаються в роботах М. Ф. Колесси, М. Загайкевич, Л. Савицької та ін., але, на жаль, жодний з цих авторів не зупинився на такій проблемі, як чеські арфісти на Україні. Між тим це питання надзвичайно важливе для правильного розуміння цих зв'язків на межі ХІХ—ХХ ст., бо саме арфа була надзвичайно поширена на Україні і багато майбутніх арфістів (серед них і відомих виконавців) побували в той час на Україні. Ми зупинимось на деяких маловідомих і забутих фактах, які свідчать про значний внесок чеських арфістів у розвиток арфової школи на Україні і є ще одним доказом плідних музичних зв'язків між Україною і Чехією.

Період кінця ХІХ—початку ХХ ст. був плідним для культурних зв'язків української та чеської і словацької громадськості. Видатні представники чеської науки, художники та композитори, такі, як Людовик Куба, Леош Яначек, Болеслав Каменський та численні чеські музиканти-оркестранти та арфісти, які працювали в музичних навчальних закладах, оперних та симфонічних оркестрах України, «залишили помітний слід в історії українсько-чехословацьких музичних зв'язків» [1, с. 3].

У збірці Куби „Slovanstvo ve svúch Zpěvech“ зустрічається уже запис ніжинської пісні «Баламути». У великому розділі, присвяченому музичній творчості східнослов'янських народів, Куба з захопленням описує кобзу, бандуру та інші українські музичні інструменти. Портрет Прокопа Дубенка, кобзаря з Макіївки, малюнки «Млин у Диканці», «Хата в лісі в Іскровці Полтавської губернії» були зроблені Кубою під час його мандрівок по Україні. Чеський етнограф упевнився в надзвичайній музикальності українського народу, його високій уродженій співацькій культурі. Нам відомі твори Болеслава Каменського на українські теми, симфонічна рапсодія видатного чеського композитора Леоша Яначека «Тарас Бульба» в трьох частинах та інші твори.

Разом з тим тодішнє музичне життя на Україні не можна уявити без мандрівних арфістів, переважно чехів. Їх можна було зустріти в найвіддаленіших куточках Європи і, зокрема, на Україні ще в ХVІІІ ст. Арфісти старшого покоління у своїх спогадах відзначали високу техніку мандрівних арфістів, які «гастролювали» в основному на півдні України і грали ще на старовинних гачкових

та трипедальних арфах, знайомлячи населення міст і сіл з цим цікавим і маловідомим в ті часи інструментом [3, с. 2].

У відкритих фондах Львівського музею етнографії і художнього промислу АН УРСР експонуються екземпляри гачкових та трипедальних арф, що належали мандрівним арфістам Галичини (деякі з них приїхали з Чехії). Про високий артистичний рівень чеських арфістів писав у своїх спогадах Моцарт. Перебуваючи у Празі в січні 1787 р., він був вражений віртуозною грою мандрівного чеського арфіста Хойслера, який у трактирі виконував власні варіації на мотиви опери Моцарта «Весілля Фігаро» [4, с. 2].

Треба відзначити досить активну діяльність не лише мандрівних арфістів, а й відомих зарубіжних гастролерів-арфістів, які на початку та в середині XIX ст. виступали майже у всіх великих містах України та Росії, що свідчить про особливу популярність арфи в нашій країні. Арфісти з світовими іменами приїжджали до Києва, Одеси, Херсона, Катеринослава та багатьох інших міст. Видатною подією був, наприклад, приїзд з концертами до Києва 1868 р. прославленого арфіста-віртуоза А. Цабеля, який виступав з великою і цікавою програмою — соло, в ансамблях і т. д. [2, с. 57].

Масовий приїзд на Україну музикантів-чехів (в тому числі і арфістів) наприкінці XIX—на початку XX ст. сприяв поживленню тут культурного життя. Протягом багатьох років на Україні плідно працювали чеські диригенти, педагоги консерваторій та музиканти-виконавці.

Такі видатні чеські професори, як Отакар Шевчик та Йоган Гржималі, працювали в Київській консерваторії і виховали багатьох видатних музикантів. У професора Шевчика вчився гри на скрипці відомий радянський композитор Р. Глієр. У Одеській консерваторії посаду професора по класу скрипки займав чех Ф. Ступка. Одним з його учнів був Д. Лекгер, згодом професор Львівської консерваторії. У Львівській консерваторії в 1910—1939 рр. працювали такі відомі чеські музиканти, як віолончеліст Алоїз Сладек, скрипаль Францішек Якль, піаніст Вільгельм Курц, контрабасисти Францішек Гарванек та Антон Гедвіг, кларнетист Фугль та ін.

Ряд відомих львівських музикантів навчалось у Празькій консерваторії. Серед них М. Колесса, Р. Сімович, В. Барвінський, Д. Задор.

Вагомий внесок в українсько-чеські музичні зв'язки зробили і чеські арфісти-педагоги та виконавці, які оселилися та працювали на Україні, помітно вплинувши на формування тут радянської школи гри на арфі. В Київській та Одеській консерваторіях першими професійними викладачами гри на арфі були чеські арфісти.

Наприкінці минулого століття, в сезон 1888/89 рр., у оркестрі Київського оперного театру грав видатний музикант арфіст Індриж Стрнад, який пізніше, в 1896/97 рр. працював у Львівській опері. Тривалий час гастролювали на Україні арфістки Луїза Голубова та Властеміла Оченашкова. З Львівським оперним театром пов'язана діяльність арфісток Йозефи Шипанкової та Лаури

Долешової [4, с. 1]. Талановита випускниця Празької консерваторії Агнеса Іванівна Фаллада-Шквор (1881—1960) виступала з симфонічним оркестром у Києві та інших містах України, часто грала в камерних оркестрах РМТ (Російське Музичне Товариство). З 1911 р. А. Фаллада-Шквор викладала арфу в Київському музичному училищі. В кількох творах для арфи, залишених А. Фалладою-Шквор, використано український фольклор. Вона очолювала також клас арфи в Київській консерваторії до повернення на батьківщину в 1919 р. Від'їжджаючи з України, А. Фаллада-Шквор подарувала свій інструмент (арфу) Київському оперному театру.

Перші уроки навчання гри на арфі у Фаллади-Шквор дістала і відома українська арфістка Г. Я. Гельрот, яка довгий час грала в симфонічних оркестрах та викладала клас арфи в Харківській консерваторії.

Воймир Атл, як і його брат Каетан Атл, був учнем відомого професора Празької консерваторії Ганса Трнечека. 1913 р. В. Атл з групою своїх товаришів-музикантів приїхав на Україну. Вступив до оркестру Оперного театру в Одесі, де працював до 1924 р., водночас очолюючи клас арфи в Одеській консерваторії. Він був надзвичайно популярним педагогом. Кількість учнів по класу арфи в нього досягала сімнадцяти. Серед них були і відомі згодом виконавці, зокрема заслужена артистка РРФСР Олена Андріївна Синицина та заслужений артист УРСР Георгій Германович Гаазе. О. Синицина працювала понад тридцять років у видатному симфонічному оркестрі Ленінградської філармонії та керувала класом арфи в Ленінградській консерваторії. «Атл був надзвичайно вимогливим педагогом, — відгукувалася про свого вчителя О. Синицина. — Плакала я від його вимог досить часто. Але за ці сльози я дякую йому все життя. Ту основу, яку він мені дав, я відчуваю й досі» [5, с. 4].

З великим теплом згадував свої заняття з В. Атлом його улюблений учень Г. Гаазе. Він довгий час був солістом оркестрів Одеського та Київського оперних театрів, а з 1934 р. викладав клас арфи в Київській консерваторії.

Відома радянська співачка Лідія Вирлан понад шість років також навчалась гри на арфі у Атла. Багато років грала першу арфу в симфонічному оркестрі Одеської філармонії учениця В. Атла Н. Ренгартен.

У Одеській консерваторії, після від'їзду В. Атла на батьківщину, викладачем класу арфи стає Жанна Йосипівна Кутіль-Перман (1894—1945). Сестри Ольга і Жанна Кутіль, дочки чеського музиканта-кларнетиста (як і багато його земляків, він знайшов нову батьківщину на Україні), були майстерними арфістками. Жанна вчилась у Празькій консерваторії у професора-арфіста Гуго Качера і 1912 р. приїхала до Одеси, де працювала в оркестрі Оперного театру, а з 1927 р. викладала в консерваторії. У неї вчилися і закінчили консерваторію багато радянських арфістів. У дитячій музичній школі учнями Ж. И. Кутіль-Перман були сестри Надія і Галина Олійніченко.

Ознайомлення з викладачами класів арфи з часів заснування консерваторій на Україні підтверджує провідну роль чеської арфової школи в дожовтневий час.

Українські радянські композитори продовжили вивчення чеської музики, використовуючи її в своїй творчості. Зокрема, композитор Б. Лятошинський написав «Слов'янський концерт для фортепіано з оркестром», сюїту на слов'янські теми — композитор А. Солтис.

Дослідження сучасних чехословацьких музикознавців Зденека Неєдли про творчість композитора М. Леонтовича, українські народні пісні, зокрема коліскові, наукові праці празького музикознавця В. Штепанека з одного боку, а з другого — роботи радянських музикознавців І. Белзи, Л. Гінзбурга та ін., сприяють ще більшому розвитку радянсько-чехословацьких музичних зв'язків.

1. *Бэлза И.* Из истории русско-чешских музыкальных связей. М., 1956.
2. Програма концерту РМТ від 16 квітня в сезоні 1868/69 рр. 3. Зі спогадів арфістки О. Синициної (Архів автора). 4. Спогади арфістів М. Амосова, І. Полмаренка, О. Синициної (Архів автора). 4. *Mozart-I. Häussler W. A. Téma s varjaseti.* P., 1976. 5. Na pamět 125 let konservatore v Prahe. P., 1936.

Рассматриваются вопросы деятельности видных чешских арфистов-исполнителей и педагогов, живших и работавших на Украине в конце XIX—начале XX ст., способствовавших развитию арфовой школы на Украине.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.85

*В. М. ЛАПСЮК, ст. викл.,
Львівська консерваторія*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕСЬКИХ СКРИПАЛІВ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ— НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У становленні професійного музичного мистецтва на Україні в II половині ХІХ—на початку ХХ ст. значну роль відігравали історичні взаємозв'язки музичних культур України і Чехії. Велике значення мала в цей період діяльність чеських музикантів. Цьому питанню вже були присвячені роботи музикознавців Є. Дагилайської [2], М. Колесси [10,] Л. Савицької [19], К. Шамаєвої [21], Ю. Фішова [20]. Згадувалась діяльність чеських музикантів у працях Я. Кацанова [3], О. Коренюк [8], М. Кузьміна [9], Й. Миклашевського [12], чеських музикознавців V. Norr, a [22], I. Schánilec, a [23] та ін.

Важливе значення для розвитку українського скрипкового мистецтва мала плідна праця чеських скрипалів О. Шевчика, Я. Коціана, Ф. Ступки, Й. Карбульки, Й. Пермана та ін. Частими гостями на Україні були чеські скрипалі-гастролери, зокрема Ф. Лауб, В. Неруда, Ф. Ондржичек, Я. Кубелік, а також відомі

ансамблі — «Чеський квартет», квартет ім. Отакара Шевчика, квартет Г. Вігана. У сучасній музикознавчій літературі аналіз діяльності чеських скрипалів та впливу чеської скрипкової культури на розвиток українського скрипкового мистецтва ще не став предметом спеціального дослідження. Робота автора і присвячена цьому питанню.

Особливу роль у розвитку скрипкового мистецтва на Україні відіграла багаторічна діяльність видатного чеського скрипаля О. Шевчика, який з 1875 по 1892 рр., протягом 17-ти років був скрипалем-солістом та викладачем Київського відділення РМТ (Російського Музичного товариства).

Отакар Шевчик (1852—1934), учень А. Бенневіца, професора Празької консерваторії, в 1874 р. на запрошення Й. Воячека приїхав до Росії, згодом зайняв посаду концертмейстера Харківської опери. З успіхом концертує в Москві та на Півдні України (Кременчук, Єлизаветград, Славянськ). Улітку 1875 р. він повертається до Харкова, де диригує оркестром у Купецькому клубі. Того ж року його запросили у Київ на посаду скрипаля-соліста та викладача місцевого відділення РМТ.

Розглянемо більш докладно київський період творчості Шевчика. Виконавська діяльність артиста, розпочата 1870 р. після закінчення консерваторії, протікала переважно в Києві і там досягла своєї вершини. На початку 90-х років у зв'язку з хворобою очей Шевчик припиняє концертну діяльність. Проте у творчій біографії скрипаля якраз київський період є найменш вивченим і тому значення Шевчика як виконавця-віртуоза залишилося розкритим недостатньо. Крім того, характерні риси Шевчика-виконавця відобразилися у його педагогічних принципах, які справили глибокий і тривалий вплив на розвиток загальноєвропейського скрипкового виконавства та педагогіки.

Як видно з відгуків та рецензій на концерти Шевчика, це був скрипаль віртуозно-романтичного «паганінівського» плану. Гра його вражала надзвичайною експресивністю та емоційністю, технічною досконалістю. Кияни високо оцінили талант Шевчика. Вже в одній з перших рецензій 1875 р. відмічалось: «Із сильних інструментальних п'єс увагу привернув концерт Паганіні, виконаний викладачем школи п. Шевчиком, беззаперечно самим солідним і сильним скрипалем нашого міста... в його лиці школа зробила рідкісний здобуток» [4, с. 3]. Приведемо ще одну цікаву характеристику гри Шевчика в рецензії 1879 р.: «... в особі п. Шевчика ми маємо гідного послідовника і наступника віртуозності Паганіні... Як ми помітили, п. Шевчик з особливою любов'ю ставить до творів Паганіні... в кожному концерті він подає публіці щось з його творів» [5, с. 2.]

Репертуар артиста відповідав стилю його виконання. Завдяки Шевчику, який надавав перевагу романтизму, у київських концертах постійно звучала музика Паганіні, Ернста, Баціні, Вьетана. Водночас виконувалися твори Бетховена, Баха, Брамса, Гаде, Бера, з часом — композиції російських та місцевих композиторів, а також твори самого Шевчика.

Шевчику належить велика заслуга у створенні київського квартету РМТ. Саме діяльність талановитого чеського митця сприяла становленню професійного камерного виконавства в Києві. Тут вперше був організований квартет постійного складу, що виступав не епізодично, а за регулярним розкладом — по дві серії (три вечори в серії) щорічно. Досягти цього було нелегко. Успіх прийшов лише у 1879—1880 рр., коли до складу квартету увійшли такі видатні виконавці, як учень Шевчика А. Шутман (друга скрипка), випускник Петербурзької консерваторії Є. Риб (альт) і учень К. Давидова Ф. фон-Муллерт (віолончель). Склад інших камерних ансамблів базувався на основі квартету.

Важко переоцінити внесок О. Шевчика в організацію концертного життя Києва. Він тісно співробітничав з видатним українським композитором та піаністом М. Лисенком. Аналіз київської преси переконує нас у тому, що обидва виконавці відігравали тоді провідну роль у музичному житті українського міста. Наприклад, у музичному огляді за 1881 р., розповідаючи про вечір РМТ «знову влаштований Шевчиком», оглядач писав: «Найвірніше було б їх називати музичними вечорами Шевчика і Лисенка за тією участю, яку вони обидва в них беруть» [6, с. 2]. Дійсно, діяльність Лисенка і Шевчика в ті роки становила рушійну силу музичного прогресу в Києві. Саме в цей період був остаточно закладений фундамент для подальшого розвитку музичного професіоналізму в столиці України.

У цей же період Шевчик розгорнув свою педагогічну діяльність — у музичному училищі РМТ, а також у 1-й та 2-й Київських гімназіях. Педагогічна система, створена Шевчиком в Києві і апробована ним у музичному училищі РМТ, справила значний вплив на розвиток скрипкового навчання не тільки на Україні та в Росії, а й за кордоном. Згодом вона дістала широке розповсюдження в усьому світі, і тією чи іншою мірою використовується в наш час.

Київський період педагогічної діяльності Шевчика мав велике значення і для нього самого, уславленого в майбутньому педагога. Саме в Києві були задумані і розроблені основні методичні праці митця, а також застосована на практиці його знаменита школа гри на скрипці. Видатний педагог виховав у київський період цілу плеяду (понад 200) першорядних скрипалів — професійних українських виконавців, педагогів, оркестрантів. З класу Шевчика в Київському музичному училищі вийшли видатні скрипалі-віртуози, зокрема М. Сікард, М. Сербулов, М. Захаревич, О. Шмулер. Відомими радянськими діячами стали його учні Р. Глієр, І. Крижановський, І. Паліцин (Ян Паліце). Багато вихованців Шевчика поповнили кращі оркестри Росії, серед них Д. Пекарський, Ю. Лясота. З учнів Шевчика, що зробили значний внесок у музичну історію Києва й України, можна назвати А. Шутмана, І. Рогового, С. Каспіна, О. Фідельмана, А. Чабана, П. Каховського, Д. Черняховського.

Помітний слід у музичній історії України залишили учні О. Шевчика в Празькій консерваторії — видатні чеські скрипалі

Я. Коціан, Ф. Ступка та Й. Перман, що протягом довгого часу працювали в Одеському відділенні РМТ. З їх іменами пов'язане створення одного з кращих квартетів на Україні — «Чеського квартету» (Я. Коціан, Ф. Ступка, Й. Перман та Л. Зеленка).

Активно увійшов у музичне життя України чудовий чеський скрипаль-віртуоз Ярослав Коціан (1883—1950), учень О. Шевчика та А. Дворжака, який у 1907—1909 рр. був провідним скрипалем-виконавцем та педагогом Одеського відділення РМТ.

Рецензії на його перші виступи на Україні (в Києві — 1904, у Харкові — 1905, в Одесі — 1907 рр.) були різночудними. Рецензенти трьох міст писали про талант, блискучу техніку, чудовий тон Коціана, але відмічали, що юний скрипаль «...захоплюється понад усе віртуозною стороною, намагаючись перш за все блиснути, вразити; він закоханий в ексцентричні технічні ефекти примхливих флажолет, найтрудніших терцій, спікатт і т. п.» [15, с. 429]. Згодом стиль гри змінився, виконання стало більш зрілим, що знайшло відгук у рецензії на концерт 1912 р.: «Своїми останніми виступами Коціан показав, що він багато вдосконалювався і став цілком зрілим і серйозним музикантом. Помітна в минулі виступи схильність до чисто зовнішніх ефектів і п'єс змінилась глибоким, строгим і дуже вільним виконанням» [18, с. 423].

1907 р. дирекція Одеського РМТ запросила Коціана очолити квартет РМТ, а також запропонувала посаду скрипаля-соліста. Його прихід дав змогу створити квартет, який став потім одним з кращих колективів Росії — «Чеський квартет». У 1908—1909 рр. цей колектив концертував по містах України (Екатеринослав, Житомир та ін.): «Виконання відзначається дивовижною злагожденістю. Не буде помилкою сказати, — писали в «Русской музыкальной газете», — що одеський квартет — один з кращих в Росії» [17, с. 66]. Про тріумф «Чеського квартету» в Житомирі повідомляла місцева газета в 1908 р.: «...вже по першій частині Чайковського квартету D-мінор стримане відношення публіки змінилося захопленням і оваціями і друга частина квартету, відоме *Andante cantabile*, викликала нестихаючу бурю аплодисментів...» [1, с. 3]. Особливо наголошувалося на майстерності гри Коціана: «Відомий Коціан виконав своє соло в названому *Andante* незрівнянно і з таким почуттям, що багатьом слухачам навернулись на очі сльози» [1, с. 3].

Із сольних виступів Коціана заслуговує на увагу блискуче виконаний концерт Брамса в 3-му камерному зібранні та концерт 10-го лютого 1910 р., програма якого складалась переважно з маловідомих творів чеських композиторів О. Недбала, Й. Сука, А. Новака, А. Дворжака, Б. Сметани, О. Шевчика, Я. Коціана та ін. «Коціан цікавий перш за все тим, — писали про другий його концерт в 1914 р., — що оригінальний. Він грає зовсім не те, чим рясніють звичайно концерти скрипалів... при всіх ярко виражених нахилах Коціана до естрадної віртуозності, він не грає того, що має самопіллю одну віртуозність» [13].

Діяльність Я. Коціана, талановитого скрипаля, блискучого віртуоза мала велике значення для піднесення загального рів-

ня виконавства українських скрипалів, а також для розвитку камерного та квартетного виконавства в Одесі.

Другою скрипкою в квартеті Коціана був відомий чеський скрипаль, педагог та диригент Франц Якович Ступка (1879—1965), учень О. Шевчика та професора Празької консерваторії М. Сербулова, вихованця Київського музичного училища по класу Шевчика. Зразу ж по закінченні консерваторії в 1901 р. Ступка приїздить до Одеси і протягом 18-ти років працює концертмейстером в оркестрі Й. Прибіка, а з 1902—1919 рр. — викладачем скрипки і камерного ансамблю Одеського музичного училища, з 1913 р. — професором Одеської консерваторії, диригує студентським консерваторським та філармонічним оркестрами, є незмінною другою скрипкою квартету РМТ.

Одесити оцінили талант чеського скрипаля. З перших днів перебування в Одесі Ступка з запалом взявся до роботи, часто виступав у концертах у складі квартету Одеського РМТ (А. Фідельман, Ф. Ступка, Й. Перман, Й. Вульфійус (згодом Л. Зеленка)). Визнання Ступці, однак, принесло ансамблеве виконавство. Він був ініціатором створення «Чеського квартету» (після того як А. Фідельман залишив Одеське РМТ), про що свідчить напис на фотографії А. Глазунова, подарованій Ступці великим російським композитором: «Великому творцю прекрасного чеського квартету, чудовому концертмейстеру одеського оркестру на пам'ять від диригента Глазунова» [2, с. 353].

Плідною була й педагогічна діяльність Ф. Ступки. Вихованці його стали видатними радянськими скрипалями. Це — Г. Столяров, Д. Карпіловський, Д. Лекпер, Я. Гордон та ін.

Понад 35 років працював у Одесі Йосиф Вячеславович Перман (1871—1934), педагог, альтист, скрипаль. Подібно до багатьох чеських музикантів, змушених за умов національного гноблення в Австро-Угорській імперії покинути рідну Чехію, Перман переїхав на Україну, котрій віддав свій талант і кращі роки життя. Закінчивши 1891 р. Празьку консерваторію у О. Шевчика по скрипці та А. Дворжака по композиції, він успішно концертував по містах Європи, а в 1898 р. приїхав до Одеси.

Аналіз відгуків у місцевій пресі показує, що Перман був надзвичайно сильним скрипалем і альтистом, який послідовно і плідно працював на ниві виховання музичних кадрів. Особливо відзначалася гра Пермана в квартеті, де він довгі роки залишався незмінним альтистом. Одним з перших у Одесі він виступив у концертах як соліст-альтист. Так, 1906 р. Перман виконав у концерті РМТ альтову сонату А. Рубінштейна.

Інтенсивну педагогічну роботу Перман вів, будучи викладачем музичного училища РМТ, з 1913 р. — професором консерваторії. 1933 р. йому присвоїли звання заслуженого професора консерваторії. В числі учнів Пермана був відомий диригент І. Гітгарц, професор Празької консерваторії В. Стрнад та ін.

1896 р. для викладання в Одеському музичному училищі РМТ був запрошений Йосиф Йосифович Карбулька (1866—1920), скрипаль-віртуоз, педагог, диригент, композитор, який віддав чверть

віку служінню скрипковому мистецтву на Україні. Тут він, чех за національністю, знайшов другу Батьківщину, котрій залишився вірним і в грізні роки революції, і в перші важкі роки становлення Радянської влади. Демократ за переконаннями, він без вагань вийшов у 1917 р. на маніфестацію, очоливши оркестр, радісно прийняв ідею революції і до кінця життя самовіддано служив справі виховання радянських музикантів, радянському мистецтву.

Закінчивши 1885 р. Празьку консерваторію у А. Бенневіца, Карбулька працював полковим капелмейстером, протягом трьох років гастролював як соліст і концертмейстер симфонічного оркестру в Італії. В 1888—1889 рр. він удосконалював свою майстерність у Берліні у видатного педагога Й. Іоахіма. 1891 р. Карбулька запрошують на посаду професора скрипки в Загребську консерваторію, 1893 р. він зайняв місце придворного соліста короля Черногорії.

До Одеси Карбулька прибув 1895 р. З перших днів він активно включається в концертне життя міста. Вихованець скрипкових шкіл Бенневіца та Іоахіма, Карбулька був типовим представником класичного стилю виконання. Вже перші рецензії на виступи молодого Карбульки відмічали блискучу техніку, гарні звукові можливості скрипаля: «Глибокий, чудовий, повний благородства тон в поєднанні з відмінною технікою і майстерним виконанням артистом такої складної п'єси, як «Фантазія на теми опери «Фауст» Сарасате, буквально зачарувала слухача» [20, с. 13].

З часом Карбулька став надавати перевагу грі в ансамблях. Перебуваючи в складі виконавців Одеського РМТ (1896—1901), він виконував у квартеті партію першої скрипки або альту. В 1901—1903 рр. він очолив квартет одеського «Літературно-артистичного товариства», а з 1903 р. — квартет Миколаївського відділення РМТ.

Важко переоцінити значення діяльності Карбульки в Миколаївському відділенні РМТ як провідного скрипаля-соліста, диригента, педагога, керівника квартету, а з 1907 р. і директора Миколаївського музичного училища. Ця діяльність продовжувалася протягом 17 років до останніх днів його життя (1903—1920). Концерти Карбульки та його учнів, а також виступи квартету РМТ користувалися заслуженою популярністю. Про це свідчить те, що їх запрошували взяти участь у концертах Херсонського відділення РМТ та в інші міста. Завдяки діяльності Карбульки в Миколаєві постійно звучали камерні твори російських, чеських, українських та місцевих композиторів. Так, уперше в Миколаєві та Херсоні прозвучали у виконанні Карбульки та ансамблів під його керівництвом квартет Р. Глієра, квартет № 2 А. Бородіна, сюїта А. Глазунова, квінтет А. Аренського, твори М. Аркаса, з яким він був в дружніх стосунках. Творча дружба пов'язувала Карбулька з видатними діячами російської та української музичних культур: А. Глазуновим, А. Скрябіним, Л. Ауером, Н. Фіндейzenом, Д. Ахшарумовим. Чимало зробив Карбулька для зміцнення чесько-українських музичних зв'язків, пропагуючи кращі зразки чеської музики на Україні. Він один з перших на Україні виконав квінтет

А. Дворжака (1901), тріо І. Прібіка (1898) та ін. В 1906 р. Карбулька прийняв російське підданство.

Карбулька був видатним і талановитим педагогом. Серед його учнів можна назвати багатьох відомих виконавців та педагогів: П. Столярського, Л. Любошиц, Є. Щедрович, С. Бретаницького, Я. Таргонського, А. Таргонського, Н. Савву, З. Карпачевського, М. Крейна. Педагогічні принципи Карбульки зберігають своє значення до наших днів. Вони продовжені і розвинуті у відомій педагогічній системі його талановитого учня П. Столярського.

Вище нами розглянута діяльність відомих чеських скрипалів. Але вагомим був і внесок численного загону інших їх співвітчизників: скрипалів, педагогів, оркестрантів, виконавців, що працювали у великих та малих містах України.

Так, на початку 60-х років в Одесі, а в 70-х — у Києві розгорнув інтенсивну виконавську діяльність Франтішек Шипек. У Житомирі в 50-х роках, а пізніше в Києві була широко відома родина чеських музикантів — Шадеків. Скрипалі, батько та син — Й. Шадек-перший та Й. Шадек-другий, — часто виступали в концертах, викладали в гімназіях та приватних школах. Згадуючи про камерні вечори М. Лисенка, О. Пчілка писала, що туди часто «...приходили музиканти-чехи, приятелі Миколи Віталієвича: добрий скрипаль Шипек і другий артист — чех Шадек, ще більш відомий тоді в Києві скрипаль; прилучався тоді до них Микола Віталієвич як піаніст, а на додатку ще хтось з музик, віолончеліст, і складався тоді гурток, що грав різні класичні квартети» [11, с. 121].

У 60—70-х роках у Одесі розпочалася діяльність молодого випускника Празької консерваторії Карла Осиповича Бабушки. В 1867—1870 рр. він активно залучається до діяльності фактично першого в Одесі професійного квартету: Г. Франк, К. Бабушка, Я. Россет, Н. Куммер. Квартет проводив регулярні серії камерних вечорів, брав участь у багатьох концертах. З ним виступали, буваючи в Одесі, такі видатні артисти, як А. Рубінштейн, Ф. Лауб та ін. Після смерті Г. Франка Бабушка очолив квартет: К. Бабушка, Тум, А. Гене, Н. Куммер і фактично став першим скрипалем-виконавцем в Одесі. Якщо перші рецензії на виступи молодого скрипаля були стриманими, а подекуди містили і критичні зауваження за деяку в'ялість виконання, то з часом, завдяки працьовитості і здібностям, Бабушка завоював авторитет і популярність. Він із зростаючим успіхом виступав у різних концертах з виконанням, головним чином творів Г. Венявського та А. Вьетана. Так, про концерт 28 лютого 1871 р. повідомляли: «...дає свій щорічний концерт наш молодий, але талановитий скрипаль Карл Бабушка, що заступив по праву в одеському музичному світі місце покійного Франка» [13, 1871 р., № 39, с. 137]. В 1880—1885 рр. Бабушка працює викладачем по класу скрипки в Московській консерваторії РМТ.

У другій половині XIX ст. у Харкові, як у Києві й Одесі, стала невпинно зростати роль скрипалів-професіоналів, що очолювали розповсюджені тоді аматорські музичні товариства. Почесне місце

в ті роки в музичному житті Харкова посіли чеські скрипалі на чолі з Серафимом Венцеславовичем Неметцем, скрипалем-виконавцем, викладачем, композитором. Він став одним з організаторів «Харківського Російського Музичного товариства» (поч. 1860-х рр.). Як «директор музики» цього товариства, Неметц вів значну роботу. Так, у сезоні 1864/65 рр. ним було організовано 10 концертів, у яких він виступав як соліст або керівник ансамблю. З його сольних виступів слід відзначити виконання концертів Ш. Беріо, Ф. Мендельсона, творів А. Вьетана та Ю. Лсонара. Як авторитетний у Харкові скрипаль, Неметц у 1878—1882 рр. входив до складу Харківського відділення РМТ і викладав у музичних класах відділення. 1884 р. виник «Харківський музичний гурток» — і диригування концертами гуртка взяв на себе Неметц. У 1890—91 рр. він був у числі почесних членів Харківського РМТ. До складу харківських ансамблів, керованих Неметцем, входили провідні музиканти міста, серед них чехи Прохазко, Ф. Краль, А. Краль та ін.

З-поміж інших чеських скрипалів активно брав участь у харківському музичному житті Франтішек Кучера з Праги, скрипаль та диригент, оркестр якого з успіхом виступав у Харкові наприкінці XIX та на початку XX ст. У харківському оркестрі також грав учень Маржака та О. Шевчика Вацлав Бегановський (1889—1947), талановитий чеський скрипаль-віртуоз. Він довго працював у Росії (Харків, Київ, Тбілісі), гастролював в інших країнах, з 1926 р. став керівником скрипкової школи в Пісску.

Багато чеських скрипалів викладали в українських навчальних закладах, водночасно активно підключалися до концертного життя. Слід згадати 30-річну діяльність чеського скрипаля Йосифа Яковича Коля (нар. 1860, Чехія). У 1887—1890 рр. він викладав музику в Чернігівській гімназії і займав посаду військового капельмейстера. У 1898—1904 рр. Коль працював у Київському реальному училищі, а в 1898—1917 рр. — у 1-й Київській гімназії та Київському військовому училищі і одночасно — капельмейстером залізничного оркестру.

Близько 50-ти років проживав у Києві чеський скрипаль та контрабасист Федір Іванович Воячек (1857—1934). Він викладав у 1-й Київській гімназії скрипку, вів клас контрабасу в музичному училищі РМТ, з 1913 р. — в консерваторії.

Особливо слід відзначити багатолітню музично-просвітительську діяльність відомого чеського філолога та музикознавця Вячеслава Івановича Петра, який довгі роки очолював гімназії в різних містах України. Сам він був неабияким скрипалем, часто виступав у гімназичних аматорських вечорах і, добре усвідомлюючи виховне значення музики, був її невтомним пропагандистом. У присвяченому йому нарисі в «Русской музыкальной газете» йшлося про те, що «прибувши до Росії, В. І. став передавати свої музичні пізнання вихованцям та вихованкам тих учбових закладів, де йому доводилося служити, організовуючи скрізь учнівські і любительські хори і оркестри і аранжуючи музичні зібрання та вечори. До якого ступеня вдосконалення він довів, наприклад, уч-

нівський оркестр Києво-Печерської гімназії, свідчать програми... В них значаться, між іншим, симфонія Гайдна, *Suita* Гріга, Славянська увертюра Титля та ін... Слід ще згадати, що В. І. заснував студентський оркестр при університеті Св. Володимира і є нині його диригентом» [14, с. 116].

Багато зусиль на творчому поприщі доклали концертмейстер Київської опери в 1905—1908 рр., учень О. Шевчика Ян Крейза. Добре знали в київських музичних кругах учня О. Шевчика Антоніна Берглера в 1904—1912 рр., який часто виступав з концертами, 1907—1908 рр. працював у школі Іконнікова, протягом 1908—1910 — у школі Н. Тутковського.

Плідною була діяльність Франтішека Зіка, також учня О. Шевчика, який у 1908—1911 р. працював у Житомирському РМТ. Улітку 1909 р. його було запрошено як соліста у відомий оркестр В. Терентьова (Київ). Про дебют Ф. Зіка в Житомирі (концерт Гольдмарка, Крейцера соната Бетховена та ін.) схвально відгукнулася «Русская музыкальная газета»: «У п. Зіка блискуча техніка, інтонація вірна і тонка, особливою чистотою і ніжністю відрізняються флажолети, прекрасний і сильний ритм; у виконанні ж місцями проглядала холодність» [16, с. 1035].

У цій статті головна увага приділялася висвітленню впливу чеської скрипкової культури на українську і майже нічого не говорилося про зворотні зв'язки, хоч тісне спілкування чеських та українських митців має давні традиції. Але питання про вплив української скрипкової культури на чеську та інші славянські культури є предметом іншого дослідження.

1. Вестник Волини. 1908. № 299. 2. *Дагилайская Э.* Чешские музыканты в Одессе // Вопр. музыкально-исполнительского искусства. 1969. Вып. 5. 3. *Качанов Я. С.* Из истории музыкальной культуры Одессы (1794—1855): Из музыкального прошлого. М., 1960. Т. 1. 4. Киевлянин. 1875. № 129. 5. Киевлянин. 1879. № 14. 6. Киевлянин. 1881. № 41. 7. Киевлянин. 1911. № 353. 8. *Коренюк О. Т.* Музыкальная жизнь Киева в первой половине XIX века: Из музыкального прошлого. М., 1965. 9. *Кузьмін М.* Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972. 10. *Колесса М. Ф.* Сторінки з історії українсько-чеських музичних зв'язків // Укр. музикознавство. 1971. № 5. 11. *Лисенко М. В.* Листи. К., 1964. 12. *Миклашевський И.* Музична і театральна культура Харкова XVII—XIX ст. К., 1967. 13. Одесский вестник. 1914. № 19266. 14. Русская музыкальная газета. 1897. № 1. 15. Русская музыкальная газета. 1905. № 14. 16. Русская музыкальная газета. 1908. № 46. 17. Русская музыкальная газета. 1909. № 299. 18. Русская музыкальная газета. 1912. № 17. 19. *Савицька Л. І.* З історії чесько-українських музичних зв'язків // Пробл. слов'янознавства. 1982. 20. *Фишов Ю.* Йосиф Карбулька // Музика. 1972. № 3. 21. *Шамаєва К.* Чеські музиканти в Києві // Музика. 1981. № 5. 22. *Nopp V.* Profesor Otakar Ševčík // Život a dílo. Bpno, 1948. 23. *Šchánilec I.* Za klávou. Praha, 1961.

Стаття посвячена взаємозв'язкам между чеськими и українськими музикантами. Освещаются вопросы, связанные с зарождением и развитием украинского скрипичного искусства, а также раскрывается роль и значение чешских скрипачей-исполнителей и педагогов в этом процессе. В статье рассматривается период второй половины XIX—начала XX ст., который явился решающим в деле становления украинского профессионального скрипичного искусства.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.85

МОВОЗНАВСТВО

І. В. САБАДОШ, доц.,
Ужгородський університет

ПОЛЬСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ У ФОРМУВАННІ БОТАНІЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Протягом кількох століть значна частина української території була відірвана від своїх споконвічних земель і насильно приєднана до польської держави. Цей фактор, а також тривалі зв'язки українського і польського народів в економічному і культурному житті наклали певний відбиток на розвиток лексики української мови, спричинивши появу в ній чималої кількості полонізмів. Досить багато їх і серед ботанічних номенів.

Усі виявлені нами в джерелах української мови дожовтневого періоду польські нашарування в лексиці флори поділяємо на дві групи: 1) полонізми староукраїнської мови (XIV—XVIII ст.) і 2) польські запозичення, що потрапили до української мови у період XIX—початку XX ст.

Полонізми в ботанічній лексиці староукраїнської мови.

У джерелах староукраїнської мови простежується близько двохсот назв рослин, запозичених з польської мови. Поява перших таких номенів фіксується писемними пам'ятками української мови з XV ст., напр.: *баволна* «бавовна» (з 1408 р.) [18] <ст. пол. bawełna (з XV ст.), ст. чес. bavlna id. <нім. Baumwolle id. [6]; *цибуля* (1497) [18] <ст. пол. cebula, cybula (XV) <середньовіч. нім. Zebulle, Zibolle <лат. cēpulla, демінутива від cēra «цибуля» [24]; *микдаль* «мигдаль» (1498) [9] <ст. пол. mygdał (1472) [30] <лат. amygdalus id. <грец. [22] та деякі ін.

Через жанрову і кількісну обмеженість староукраїнських писемних пам'яток XIV—XV ст. ботанічна лексика засвідчується в них дуже слабо. З XVI ст. число текстів збільшується і ареал їх розширюється, однак майже до кінця століття вони продовжують носити переважно діловий характер, тому з лексики флори фіксують здебільшого назви дерев та сільськогосподарських культур, пор.: *берѣ* *Setaria italica* (1563) [21, с. 558] <пол. бер <праслов. *bъrъ id. [24]; *рижѣ* «рис» (1573) [21, с. 560] <ст. пол. ryż (XV) [30] <сер.-верх.-нім., ниж.-нім. rîs, нім. Reis id. <іт. <лат. <грец. <афр. і т. д. [22; 24]; *мушкатѣ* *Myristica fragans* (1573) [21, с. 560] <ст. пол. muszkat (XV) [30] <сер.-верх.-нім. muskāt, нім. Muskat <лат. muscatum id. [22; 27]; *цинамонѣ* (1573) [21, с. 560] <ст. пол. cynamon id. (XV) <лат. cīnamonum <грец. і т. д. [24]; *калганѣ* «калган» (1510) [8, с. 1636] <ст. пол. galgan <нім. Galgan(t) <сер. лат. galanga id. <грец. <араб. і т. д. [22; 24] (неточно: [6]) та ряд ін.

Найсильнішим був вплив польської мови на українську ботанічну номенклатуру в XVII—XVIII ст., що зв'язано з культурно-історичними передумовами формування цієї лексики в той час. Якщо в епоху Середньовіччя над ботаніками тяжіла схоластика і авторитети античних флористів, то в XVI ст. природознавці переходять до безпосереднього вивчення рослинного світу. Спочатку в Німеччині, а потім і в ряді інших європейських країн появляються друком великі і добре ілюстровані травники.

Дослідження мови українських травників, лікарських та господарських порадників кінця XVI—початку XVII ст. переконливо свідчить про те, що переважна більшість їх перекладена з польської мови.

З 1534 р. і до початку XVII ст. у Польщі друкується кілька травників, перекладених з латинської, які, безумовно, були поширені й на Україні і використовувалися для створення відповідних джерел українською мовою. У такий спосіб староукраїнська лексика поповнюється досить значною кількістю ботанічних номенів польського походження.

Усю українську лексику флори, запозичену з польської мови в XVII—XVIII ст., за походженням можна поділити на дві групи: 1) полонізми слов'янської етимології і 2) ботанічні номени, що потрапили до нас з інших мов через польське посередництво. Друга група назв у кілька разів перевищує першу. Серед запозичень першої групи виділяються: *бобокъ* (1605) [8], *бобки* (1725) [19, т. 1, с. 254], *бобкѡвое дѣрево* [13, с. 182], *Laugus* <ст. пол. *bobek, bobki, bobkowe drzewo* id. (XV) [30]; *яскиръ* «жовтець» (1642) [11, с. 361] <ст. пол. *jaskier* id. (XV), пов'язаного з *jaskra* «іскра» [31]; *тоядь* «аконіт» (1642) [11, с. 259] <ст. пол. *tojad* id., утвореного від *toješč, tojest, to je* [24]; *мацера(н)ка* *Thymus serpillum* (1775) [14, с. 46] <пол. *macierzanka* id. [24]; *крибенъ, грубенъ* *Nymphaea alba* (1775) [14, с. 26] <ст. пол. *grzybeń* id. (XV; від *grzyb* «гриб» — [30]) та ряд ін.

У складі полонізмів слов'янської етимології досить значною є доля номенів, успадкованих польською мовою з праслов'янської, пор.: *дзінгель* «дягель» (1788) [10, с. 70] <пол. *dzięgiel* <праслов. **dęgylь/*dęglь* id. [6]; *чомбѣръ* «чабер» (1788) [10, с. 74] <пол. *cząbr* <праслов. **sebgь* id. [31]; *осетъ* «осот» (1627) [13, с. 185] <пол. *oset* <праслов. **osъть* id. [27]; *лопянь* (1642) [11, с. 311] <ст. пол. *lorian* <праслов. **lorępъ* id. [31]; *покрива* (1775) [14, с. 42] <пол. *rokrzywa* <праслов. **kopriva* id. [24] та ін.

Що стосується інновацій, які потрапили в староукраїнську ботанічну номенклатуру через польське посередництво з інших мов, то найбільше їх латинського, значно менше — німецького походження і кілька номенів — з італійської та деяких інших мов. З латинської через польську мову, напр., прийшли: *цитрина* (1726) [19, т. 1, с. 269], «лимон» <пол. *cytryna* (XV) <лат. *citrus* id. [24]; *помаранча* (XVII) [12] <пол. *pomarańcza* (XVI) [30] <сер. лат. *romogancium* id. [27]; *поръ* «культивований вид цибулі» (1788) [10, с. 68] <пол. *por* id. (1472) [30] <лат. *porrum* id. [26, с. 266]; *ма(й)ра(н)*, *маєранъ* *Majorana hortensis* (1642) [11,

с. 127] <ст. пол. мајерап, мајогап id. (XV) [30] <сер. лат. мајо-
 гапа [22; 26, с. 201]); *конвалѣя* (середина XVIII ст.) [15, с. 638] <
 <пол. kopwalia (XVI) <сер. лат. (lilium) convalium id. [6; 31];
пивонѣя (*пивонія*) (1642) [11, с. 295, 297] <ст. пол. piwonija
 (1472) [30], лат. paeonia id. <грец. [22]; *лакриця* (1642) [11,
 с. 210], *люкреція* (1775) [14, с. 72] Glycyrrhiza glabra <ст. пол.
 lakrucya (1472), lukrucya (XVI) [30] <лат. lacritia id. [26, с. 124];
центурія (1775) [14, с. 21] <пол. centurja i под. (XV) <лат. cen-
 taurium id. <грец. [24]; *шалвѣя* «шавлія» (1642) [11, с. 176] <ст.
 пол. szałwia (1472) [30] <лат. salvia [22; 24] та багато ін.

Польська мова стала посередником у проникненні до староук-
 раїнської ботанічної номенклатури значної кількості германізмів,
 більшість з яких утворилася не на німецькому мовному ґрунті, а
 запозичена з латинської, італійської та деяких інших мов, пор.:
ка(ш)та(н) (1642) [11, с. 114] <ст. пол. kasztan (1526) [30] <
 <нім. Kastanie або народ. Kastane <лат. castanea id. <грец. [6;
 24]; *мореля* (середина XVIII) [15, с. 645] <пол. morela (XVI) <
 <нім. Morelle <сер. лат. amarellum чи іт. amarella id. [22, 24];
гранатъ (XVII) [12] <ст. пол. granat (XVI) нім. Granat(-apfel) <
 лат. (mālum) granātum «гранат (фрукт)» [6, 31]; *фіялокъ* «фіал-
 ка» (1642) [11, с. 414] <ст. пол. fiałek <сер.-верх.-нім. viol, viole,
 viel, нім. Viole <лат. viola id. <грец. [22; 31]; *барвѣнокъ* (1642)
 [11, с. 126] <ст. пол. barwinek (1472) [30], яке походить з ні-
 мецьких форм, що дали сучасне Bärwinkel <сер. лат. pervinca [6];
любистокъ (1642) [11, с. 254] <пол. lubistek <сер.-верх.-нім. lü-
 bestecke <лат. levisticum, ligusticum id. <грец. [22]; *польй* Men-
 tha pulegium (1642) [11, с. 103] <ст. пол. polej (1472) [30] <сер.-
 верх.-нім. polei id. [26, с. 203] та ін.

Кілька назв флори прийшло до нас через польську мову з іта-
 лійської, чеської та деяких інших мов, напр.: *агрисъ* (1642) [11,
 с. 76], *агрестъ* (середина XVIII) [15, с. 639], «агрус» <ст. пол.
 agrest (1450) [30], яке спочатку означало «кисле вино з незрі-
 лого винограду» (з іт. agresto «незрілий виноград»), а пізніше —
 «агрус» [6; 24]; *лимонія* (1704) «лимон» [9] <ст. пол. limonja <
 <іт. limone <перс. limūn id. [22; 24]; *лавенда, лаванда* Lavandu-
 la (XVII) [12] <ст. пол. lawenda, lawanda (XVI) [28] <іт. lavan-
 da id. [24]; *трибуля* Anthriscus (1775) [14, с. 53] <ст. пол. trzebu-
 la (1472) [30] <ст. чес. trébule id. (<*čřebule), яке прийшло
 через якусь романську мову з сер. лат. saeropholium „Anthriscus
 serefolium“ <грец. [26; 24] та деякі ін.

*Полонізми, що з'явилися в українській мові в XIX—на почат-
 ку XX ст.*

Переважає більшість польських запозичень, наявних у старо-
 українській ботанічній лексиці, фіксується і в джерелах україн-
 ської мови XIX—початку XX ст. Деякі з них поступово набувають
 фонетичного вигляду, який мають у сучасній українській літера-
 турній мові, напр., замість ст. укр. *модрєво* і под. Lagix у цьому
 значенні вживається *модрень* [1] і *модрина* [2, т. 2, с. 32] <пол.
 modrzeń id. [23, с. 145]; вузькодialeктне ст. укр. *котофля* «кар-
 топля» зникає, натомість все більшу територію охоплюють варіан-

ти картофля [2, т. 5, с. 28] (<пол. kartofla id.<нім.<іт. [6]), картохля, картопля [16] (обидва останні з картофля). Варіант картопля, як і модрина, стає літературною нормою української мови. Видозмінюється у напрямі до сучасних і ряд інших ботанічних номенів, запозичених з польської ще староукраїнською мовою, пор.: агрус [16] (ст. укр. агрисъ, агрестъ), ганус [16] (ст. укр. ганишиъ і под.), імбір [20, т. 1, с. 308] (ст. укр. инбиръ, ингбиръ), калган [16] (ст. укр. кгалкганъ), квасоля [16] (ст. укр. фасоля), канупер [16] (ст. укр. карупелъ) та ін. Із староукраїнських варіантів шавлія, шелвія, шавлія і под. право літературної норми здобуває шавлія [20; 16 та ін.].

У період ХІХ—початку ХХ ст. українська ботанічна номенклатура поповнюється новими польськими запозиченнями. Подібно до староукраїнських ботанічних номенів їх також можна поділити на дві групи: 1) полонізми слов'янського походження і 2) запозичення, що прийшли в українську мову через польське посередництво з інших мов. Однак на відміну від староукраїнської ботанічної лексики серед назв флори цього періоду значно зросла питома вага номенів першої групи, вони становлять біля 40% від загальної кількості полонізмів-інновацій. До запозичень першої групи належать: пожички «порічки» [29] <пол. porzeczka id. [28]; пбкшик Atropa belladonna [20, т. 2, с. 231] <пол. pokrzyk id. [28] (пор. ст. укр. покрывъ Mandragora officin. [11, с. 78]); коніч, конічина «конюшина» [29; 16] <пол. konicz, coniczyna id. [31]; смродина «смородина» [29] <пол. smrodynia id. [28]; вротич Таpacetum vulgare [20, т. 1, с. 180] <пол. wrotycz id. [28]; шмир Bromus [1, с. 40] <пол. szmer id., яке походить з *szemr, пов'язаного з szemrać «дзюрчати» [24]; земляк і под. «картопля» [2, т. 1, с. 13] <пол. ziemniaki, ziemniaki і под. id. [6] та ін.

Серед полонізмів цієї групи чимало таких, відповідники яких у польській мові успадковані з праслов'янської мови, напр.: блена «блекота» [7] <пол. blen id. [28] <праслов. *belnъ(-a)/bylnъ(-a) id.; свирка, сьвірка і под. Picea abies [29] <пол. świrk, świerk id.<праслов. *smerka id. [26, с. 35; 24]; стокротъ, стокротка Bellis perennis [20, т. 1, с. 15] <пол. stokroć, stokrotka id. [26, с. 237] <праслов. *sъtokortъ id.; ябронд [1, с. 53], ябронт [7] Populus alba <пол. jabrząd id. [28] <праслов. *(j)abređъ id.; ежина «ожина» [7] <пол. jeżyna id. [28] <праслов. *ežina id.; гльон «вид водоростей» [1, с. 37] <пол. gлон id.<праслов. *glěnъ [6] та ін.

З тих запозичень, що потрапили в українську мову через польське посередництво з інших мов, найбільше є з латинської та німецької мов, напр., з латинської такі, як: бұлба [16], бұлба [1, с. 57] «картопля» <пол. bulba, bulwa id.<сер. лат. bulbus «цибуля, цибулина; бульба» <грец. [6]; яцинт Hyacinthus [29] <пол. jacynt [28] <лат. hyacinthus id.<грец. [24]; шпараг [16] <пол. szparag <лат. asparagus id.<грец. [24]; морва Morus [3; 16] <пол. morwa (1472) [30] <лат. morum, morus id.<грец. [24]; левконія [5, с. 129], левконія [7] Matthiola <пол. lewkonja id.<лат. leucoion <грец. [22; 24]; бальсаміна і под. Impatiens

balsam. [7] <пол. balsamina <лат. balsamina id. <balsamus «бальзам» <грец. [6]; *дзэндзелія* Centaurium min. [7; 16] <пол. dzendzelija i под. <лат. centaurea id. <грец. [6] та ряд ін.

З німецької через польську прийшли номенні: *ярмуш* [3], *ярмуж* [7] Brassica oleracea <пол. jarmuż id. <сер.-верх.-нім. wärmuos «городина; розварена крупа» [31]; *лімба* Aegorodium [3; 7] <пол. limba <нім. Leibbaum id. [24]; *букипан* Buxus sempervirens [16] <пол. bukszpan (XV) <нім. Buchsbaum id. [6]; *шпінак, шпинак* Spinacia oleracea [29] <пол. szpinak <нім. Spinat <лат. spinaceus id. [24]; *шувар* «лепеха» [16] <пол. szuwar „Juncus“ (XVII) <дав.-верх.-нім. sahar, сер.-верх.-нім. saher «болотяна трава» [22]; *морхва* «морква» [5, с. 113] <пол. marchew <дав. нім. morha id. [22; 24; 26] та ін.

Кілька запозичень прийшло через польську мову з італійської: *карчох* [20, т. 1, с. 8], *карчюха* [7] Cynara scolymus <пол. karczoch <іт. carciofo, articioco id. <араб. [6]; *каляфіор* «цвітна капуста» [3] <пол. kalafior <іт. cavolo fiore, cavolfior, ст. іт. caulifior id. <лат. caulis «капуста» i flōs, -oris «квітка» [6]; *каляріна* «кольрабі» [3] <пол. kalagera <іт. cavolo gara <сер. лат. cauligarus id., яке з caulis «капуста» i rāra, rārum «ріпа» [6]; *брунелка* Prunella vulgaris [16] <пол. brunelka id. <іт. prunella id., що походить з лат. prunella «сливове дерево» [6] та деякі ін.

Незначна частина ботанічних номенів потрапила через польську мову з чеської, англійської, французької та ін., пор.: *люльок* «блекота» [7; 16] <пол. lulek id. <чес. lulek i под. «різні отруйні рослини» <ст. чес. l'ulek „Lolium“ <лат. lolium id. [26, с. 204—206, 281; 24]; *брукселька* «брюссельська капуста» [29] <пол. brukselka id. <фр. bruxelles id. [6]; *райграс* Lolium perenne [29] <пол. rajgras id. [28] <англ. reu grass «житня трава» [17] та деякі ін.

У період XIX ст. у пам'ятках української мови починають з'являтися фіксуватися і полонізми, що є найменуваннями грибів, пор.: *ридз* Lactarius deliciosus [4] <пол. rydz id. [28] <праслов. *rydъ id., *смарзель* Morchella esculenta [4; 7], *смаржок* id. [4] — пор. пол. smarz, smardz, smardzik [28], ст. пол. smarsz id. (XV) [30] (пор. праслов. *smъгъ id.); *пручаука* „Lycoperdon bovista“ [25, с. 153] <пол. prochówka id. [28] <праслов. *rogxavъka id. та деякі ін.

Поданий у цій статті та інший матеріал, наявний у нашому розпорядженні, дозволяє зробити висновок про те, що основна маса полонізмів у староукраїнській ботанічній номенклатурі — це слова, що прийшли головним чином з латинської, рідше — з німецької та деяких інших мов через польське посередництво. У XV—XVI ст. це майже виключно назви сільськогосподарських культур і дерев (чи кущів), що в той час на Україні не зростали або не культивувалися. Ці номенні були відомі у нас переважно з найменувань продуктів, які довозилися, омонімічних з відповідними назвами рослин. Із запозичених назв флори, яка культивується в східних слов'ян з давніх часів, документуються тільки *цибуля, беръ, бросквина* Persica vulgaris; кілька полонізмів позна-

чають культури, що почали розводитися на Україні приблизно з XVI ст.: *рижъ, петрушка, салата, табака* «тютюн».

Серед номенів-полонізмів XVII—XVIII ст. теж переважають дендроніми та назви культурних трав'янистих рослин, але на відміну від попередніх століть у цей час уже зустрічаються і поодинокі назви дикорослої флори (*цельдонія* «чистотіл», *лакриця* «солodka», *центурія, цигорія, румен* «ромашка» та деякі ін.), що відбита в українських травниках, лікарських та господарських порадиниках. Характерно, що в ботанічній номенклатурі староукраїнської доби немає жодного мікологічного найменування-полонізму. Значна доля польських запозичень цього періоду, що є назвами культивованих рослин, позначали нові культури, котрі почали вирощувати на Україні, очевидно, не раніше XVII—XVIII ст.: *поръ, бурякъ, ганишъ, майранъ, карупе(л), шалвія, півонія, розмаринъ, каштанъ, мореля* та ін. Більшість подібних назв прийшла на Україну через польське посередництво, ймовірно, разом з позначуваними ними новими культурами.

У XIX—на початку XX ст. продовжують засвідчуватися в пам'ятках української писемності майже всі полонізми, запозичені староукраїнською мовою. Частина з них змінює свою фонетику, стаючи поступово загальнонародними і нормативними в українській літературній мові. У цей період появляється в українській мові немало нових польських запозичень, але їх характер помітно змінюється: збільшується питома вага назв диких трав і ботанічних номенів-полонізмів слов'янської етимології. У цей час починають документуватися зрідка й польські нашарування, що є мікологічними найменуваннями.

Польсько-українська мовна взаємодія протягом кількох століть зумовила появу чималої кількості полонізмів і в ботанічній номенклатурі української літературної мови, напр.: *агрус, артишок, бавовна, барвінок, блават, бруква, буряк, ганус, гвоздика, гебан, гранат, зіновать, імбир, калган, канаркова трава, канупер, картопля, каштан, квасоля, конвалія, коріандр, лаванда, левконія, лілія, любисток, майоран, мигдаль, модрина, мореля, пастернак, петрушка, пижмо, півонія, помаранча, порей, райграс, рокамболь, ромен, рута, салата, стокротки, фіалка, центурія, цибуля, цикорія, цитрина, цинамон, шавлія, шандра, ясмин* та ін. Деякі польські запозичення введені до одинадцятитомного «Словника української мови» на правах діалектизмів: *бульба* «картопля», *морва* «шовковиця», *осет* «осот», *ружа* «троянда», *шувар* «лепеха», *яскір* «жовтець» та деякі ін.

1. *Верхратський І.* Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної // Зб. мат.-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1908. Т. 12.
2. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и термінології природописної, народної. Львів, 1864—1872. Ч. 1—5.
3. *Волян В.* Начальное основаніе рослиннословія про нижшіи гімназіа і нижшіи реальніи школы. Відень, 1854.
4. *Волян В.* Снѣдніи и ядовитіи губы въ ихъ найважнѣишихъ видахъ. Відень, 1862.
5. *Гикель Е.* Ботаника для шкѣль низшихъ гимназіяльныхъ и реальныхъ. На рускій языкъ переложивъ Иванъ Верхратскій. Львів, 1873.
6. Етимологічний словник української мови. Київ, 1982—1985. Т. I—II.
7. *Желеховський Є. і Недільський С.* Малоруско-німецький словар.

Львів, 1886. Т. 1—5. 8. Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. Харків—Київ, 1930—1932. Т. 1, Вип. 1—2. 9. Картотека історичного словника української мови XIII—XVIII ст. за ред. Є. Тимченка // Зберігається в Інституті суспільних наук АН УРСР (Львів). 10. Книжниця для господарства / За вид.: Возняк М. Український господарський порадник з 1788 р. // Записки Наук. товариства ім. Шевченка. Львів, 1915. Т. 122. 11. Лексикон латинський Є. Славинецького // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., 1973. 12. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., 1973. 13. Лексикон словеноросійський Памви Беринди. Надруковано з видання 1627 р. фотомеханічним способом. К., 1961. 14. Лякарства описа(нь)ніє // Лікарські та господарські порадники XVIII ст. К., 1984. 15. Разновидности марцѣпаннѣ и ганнусковой горѣлки // Киевская старина. К., 1883. Т. 7. 16. Словарь української мови / Упорядкував, з додатком влас. матеріалу, Б. Грінченко. К., 1907—1909. Т. 1—4. 17. Словник іншомовних слів. К., 1974. 18. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. К., 1977—1978. Т. 1—4. 19. Странствовання Василья Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 гг. С.-Петербург, 1985—1987. Т. 1—4. 20. *Уманець М. і Спілка А.* Словарь російсько-український. Львів, 1893—1898. Т. 1—4. 21. Уставы о мытах в Великом Княжестве Литовском // Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. 2-е изд. с допол. К., 1897—1898. Т. 1—2. 22. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Перев. с немец. и доп. О. Н. Трубачева. М., 1964—1973. Т. 1—4. 23. *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. М.; Л., 1962. 24. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1970. 25. *Hoelzl K.* Botanische Beiträge aus Galizien // Verhandlungen des kaiserlich-königlichen zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien. Wien, 1861. B. 11. 26. *Machek V.* Česká a slovenská jména rostlin. Praha, 1954. 27. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1968. 28. *Majewski E.* Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. Warszawa, 1889—1894. Т. 1—2. 29. *Makowiecki S.* Słownik botaniczny łacińsko-mańruski. Kraków, 1936. 30. *Rostafinski J.* Symbola ad historiam naturalem mediæ aevi. Cracoviae, 1900. Т. 1. 31. *Sławski F.* Etymologiczny słownik języka polskiego. Kraków, 1952—1982. Т. 1—5.

На матеріалі пам'яток писемності розглядаються результати польського впливу на розвиток ботаничної лексики українського язика на протязі XIV—початку XX вв. За це время в український язик проникло несколько сотен ботанических номенів-полонизмів. Приводиться список більшості польських заїмствований, ставших літературною нормою українського язика.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.84

*Г. П. ТИРТОВА, асист.,
Львівський університет*

НАКЛАДЕННЯ МОРФЕМ У СТРУКТУРІ ІМЕННИКІВ СЕРБОХОРВАТСЬКОЇ МОВИ

Аналіз морфонологічних явищ є одним із напрямів у дослідженні синтагматичних відношень на рівні словотвору. Можливість виділення зазначених відношень у словотворі є безумовною і реалізується при підході до останнього як до складової частини граматики сербохорватської мови. Правомірність такого підходу доводиться існуючим у мові зв'язком словотвору і морфології: як-

що морфологія є частиною граматики, то й тісно пов'язаний з нею словотвір також відноситься до граматичного розділу.

Такий зв'язок виявляється, по-перше, в тому, що словотворчі засоби сербохорватської мови мають переважно морфемний характер, а, по-друге, — у взаємодії процесів словотвору і словозміни. Подібна взаємодія підтверджується, наприклад, взаємозв'язком словотворчих суфіксів з певними морфологічними ознаками мотивованих слів. Так, інтернаціональний суфікс *-až-* завжди є частиною структури іменників жіночого роду, які відносяться до II відміни *: *kilaža, masaža, foliraža*, тоді як суфікс *-er* є частиною слів чоловічого роду I відміни іменників: *kabiner, bačaker, kolporter*. Ці та подібні до них відповідності, що спостерігаються не тільки в іменниках, а й в інших частинах сербохорватської мови, як і деякі інші факти взаємодії словозміни й словотвору, підтверджують тісний багатоаспектний зв'язок останніх, а отже, і схрещення деривації і морфології.

Розгляд словотвору як складової частини граматики дає змогу реалізувати явища синтагматики в словотворчій системі сербохорватської мови і трактувати синтагматичні відношення в цій системі перш за все як відношення «мотивуючої бази (баз) і форманта в структурі мотивованого слова, яке з цієї точки зору є синтагмою» [4, с. 57]. Досліджувати синтагматичні відношення у словотворі можна в двох напрямках: у плані вивчення умов сполучуваності афіксальних морфем із морфемами основи і в плані вивчення умов взаємоприспосовування морфем, що об'єднуються в слово. Другим напрямом займається словотворча морфонологія, яка, на відміну від морфонології словозмінної, не має традиційних методів дослідження своїх об'єктів і знаходиться на початковому етапі становлення.

При загальній незначній вивченості словотворчої морфонології в сербохорватистиці кожне з її явищ досліджене різною мірою. Так, у працях югославських лінгвістів порівняно багато уваги приділено чергуванням, наводяться їх приклади, а в граматиці хорватської мови дано короткий аналіз чергувань з теоретичної точки зору [6, с. 50]. Усічення основ — без будь-якого узагальнення його особливостей як морфонологічного явища — іноді констатується в практичному описі тієї чи іншої словотворчої системи (підсистеми).

Нерозробленість принципів опису матеріалу і розбіжності у розв'язанні деяких питань простежуються не лише в югославській сербохорватистиці, але й в радянській лінгвістиці. Особливо це стосується таких морфонологічних явищ, як інтерфіксація і накладення. Так, у науці про сербохорватську мову все ж існують терміни «інтерфікс», «інтерфіксація»*, а термін «накладення морфем» не вживається, як не розглядається і явище, що стоїть за ним.

* Нумерація типів відмінювання подається за класифікацією, прийнятою В. П. Гудковим у книзі «Сербохорватський язык». М., 1969. С. 23—32.

* Про розуміння суті інтерфікса югославськими вченими див., напр.: Priučna gramatika hrvatskoga književnog jezika. Zagreb, 1979. S. 395.

Накладення належить до морфонологічних явищ, які позначаються на морфемному шві, і полягає в інтерференції морфів, їх «частковому злитті». Будучи фонемними одиницями двох морфем, вони «не мають чіткого зазначення місця внутрішньої межі» і тому називаються «амбіморфемними, а часткове злиття двох морфів — частковим збігом морфем» [1, с. 33—34]. Матеріал російської мови, що трактується як приклад накладення [3, с. 149], дає змогу допускати ідентичність явищ у словотворчій структурі окремих сербохорватських іменників, зокрема з інтернаціональними суфіксами. Більшість цих слів мають подібну форму в російській і сербохорватській мовах: *derbist*, *ragbist*, *radist*, *taksist*, *gandizam*, *galvanizam*, *makijavelizam*.

Усі зазначені мотивовані іменники можуть бути витлумачені як слова з накладенням останньої голосної основи на першу голосну інтернаціонального суфікса: *derbi-derbist*, *Gandi-gandizam* і т. д. Але можливим є й інший підхід до наведених прикладів: розгляд їх як слів з усіченою голосною *-i-* мотивуючої основи. Наведемо докази на користь трактування випадків типу *ragbist* як слів з накладенням.

Н. А. Янко-Триницька в статтях, присвячених інтерференції, висуває декілька умов наявності цього явища в мотивованих словах [5]. Одна з цих умов, зокрема, полягає в тому, що послідовна вимова фонематичного відрізка, який повторюється при об'єднанні морфем, не повинно суперечити мовним нормам вимови. Слова, схожі на іменник *ragbist*, повністю задовольняють цю вимогу, оскільки вимовляння двох *-i-* підряд зовсім не суперечить законам сучасної сербохорватської мови, де випадки типу *anti-imperijalistički* цілком допустимі.

Слова даного типу відповідають і наступному принципу, висунутому Н. А. Янко-Триницькою: для констатації накладення морфів у слові необхідна наявність неусіченої мотивуючої основи у всіх її мотивованих. Так, згідно з цим правилом, іменник *gandist* може трактуватися як слово з накладенням, бо його мотивуюча основа *Gandi* повністю входить і до інших утворень, наприклад, *gandijevac* *.

Дещо складнішим є виконання у словах *ragbist*, *taksist* третьої умови, на якій зупиняється Н. А. Янко-Триницька. Відповідно до неї, крім безпосередньо мотивуючих аналізованих слів, цілий розряд ідентичних до них основ також не повинен мати словотворчого варіанта, тобто зустрічатися в мотивованих ними словах в усіченій формі. Проте в сербохорватській мові є слова, до яких мотивуючі такого типу входять і з усіченими основами (*genome* — *genomist*, *džudo* — *džudist*), і без усічених останніх (*Монго* — *mongoist*, *mongoizam*). Збереження кінцевої голосної *-o-* мотивуючої основи (в останньому прикладі) перед інтернаціональними суфіксами, демонструючи неусічення запозиченої основи на голосну при

* Не зупинятимемося тут на тому, що дане слово з формальної точки зору мотивується прикметником, будучи прикладом розбіжності формальної і смислової мотивації.

входженні в мотивоване слово, підтверджує принципову можливість розгляду іменників типу *ragbist*, *taksist* як слів не з усиченням, а з накладенням. Звичайно, для остаточних висновків недостатньо одного прикладу. Необхідно вивчати тенденції розвитку сучасної сербохорватської мови. На думку Н. А. Янко-Триницької, яка звужує до мінімуму коло слів з накладенням морфів, матеріал російської мови показує, що «...в словах типу... таксист слід бачити закономірне усичення кінцевого голосного базового слова...», оскільки усичення є «найбільш поширеним способом пристосування подібних слів до сучасної системи словотвору» [5, с. 483]. Висновок ґрунтується на вивченні тенденцій словотвору російської мови. Чи усичення є головним способом пристосування запозичених основ до словотворчої системи у сербохорватській мові, необхідно ще з'ясувати. У цьому плані особливо цікавим є аналіз тих новоутворень, які складаються із запозичених основ та сербських або хорватських за походженням суфіксів. Якщо в наявних новоутвореннях — а саме вони відображають тенденції розвитку словотворчої системи — частіше спостерігатиметься збереження останньої голосної мотивуючої основи, ніж її усичення, це свідчитиме і про збереження голосної *-i-*, яка співпала з початковою голосною суфіксів *-ist*, *-izam* у випадках типу *ragbist*, *taksist*, тобто про явище накладення. Стосовно ж нечисленної групи іменників можна лише допускати наявність явища часткового накладення морфів у сербохорватській мові.

1. Гарвин П. Л. Относительная анализируемость морфологических данных // Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972. 2. Гудкова В. П. Сербохорватский язык. М., 1969. 3. Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. М., 1973. 4. Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков. М., 1974. 5. Янко-Триницкая Н. А. Наложение морфем в основе русского слова // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1970. Вып. 6. 6. Prigućna gramatika hrvatskoga književnog jezika. Zagreb, 1979.

Анализируется возможность рассмотрения наложения как одного из морфонологических явлений в словообразовании современного сербохорватского языка. Анализ проводится на материале существительных с интернациональными суффиксами.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.84

В. П. АНДЕЛ, доц.,
Львівський університет

ТЕНДЕНЦІЇ ДО ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ЧЕСЬКОЇ МОВИ У СФЕРІ МОРФОЛОГІЇ, ЛЕКСИКИ ТА СЛОВОТВОРУ

Про явище демократизації літературної мови, зокрема чеської, згадується у мовознавчих працях, присвячених особливостям її розвитку в сучасних умовах.

Під змістом демократизації автори здебільшого вважають засвоєння літературною мовою народно-розмовних елементів. Останні у процесі засвоєння структурою літературної мови приймають її кодифікацію і норми, стають рівноправними засобами. Так характеризує це явище чеський дослідник В. Кршістек. До найголовніших рис розвитку мов періоду соціалізму він відносить їх демократизацію, яка полягає у зближенні літературної мови з розмовними нелітературними елементами, їх дальшій раціоналізації [11, с. 32].

Ал. Єдлічка вважає, що процес демократизації літературної мови відбувається при неоднаковій інтенсивності і залежить від структурної дистанції між нормами літературною і розмовною на рівнях фонологічному, морфологічному, лексичному і синтаксичному [8, с. 12].

Інші автори у поняття демократизації вкладають значно ширший зміст. Внаслідок демократизації, підкреслює Б. Гавранек, літературна мова перестає бути надбанням певних класів, а служить усім верствам суспільства [6, с. 146].

Ще чіткіше це зазначає В. К. Журавльов: «Демократизація літературної мови — це оволодіння нормами літературної мови широкими народними масами, взаємна адаптація лінгвами і соціалемами при зміні соціального змісту останньої» [1, с. 194].

Помітний крок уперед у розкритті суті демократизації зробив Л. Н. Смирнов, уточнивши закономірності проходження демократизації літературної мови у період соціальних перетворень. Зокрема, це розширення соціальної бази літературної мови, зростання мовної культури носіїв, розширення сфери використання літературної мови, зміни в структурі літературної мови внаслідок взаємодії з нелітературними формами [2, с. 322].

Характеризуючи великі досягнення у галузі духовної культури періоду соціалістичного будівництва, сучасні чеські мовознавці констатують, що рівень активного знання і практичного володіння чеською літературною мовою, якого досягли трудящі маси після 1945 р., за своїми масштабами не має аналогій в історії чеського народу [10, с. 150; 3, с. 321; 9, с. 295].

Отже, поняття демократизації літературної мови в традиційному розумінні стосовно сучасності не охоплює всіх лінгвістичних і соціальних процесів, які її наповнюють.

Мабуть, доцільніше було б, виходячи з особливостей розвитку і досягнень соціалізму, зміст демократизації чеської мови пов'язувати з відсутністю антагоністичних і привілейованих класів, соціальними і рівними можливостями всіх членів суспільства користуватися багатствами духовної культури і брати участь у її творенні, залученні трудящих мас до керівництва всіма галузями народного господарства, зменшення різниці між фізичною і розумовою працею, оволодінням нормами літературної мови всіх трудящих, взаємодією літературних і нелітературних форм у розвитку літературної мови.

Демократизація розглядається при цьому як рівнозначний з іншими соціально-культурними явищами процес, що при-

водить до розширення комунікаційних якостей літературної мови.

Традиційне тлумачення поняття *демократизація літературної мови* виходить з тих фактів, які мали місце в історії розвитку чеської мови. Доцільно згадати про них у хронологічному порядку. Особливий вияв демократизації відмічався у змінах соціального положення трудового люду і його освіти під час поширення соціально-революційних ідей Я. Гуса у XIV і XV ст. Згідно з історичними даними, навіть жінки таборитів — членів гуситського руху і війн справлялися з читанням біблії [4, с. 198, 200]. Сам Я. Гус, як реформатор чеської мови, у проповідях до населення вправно наближав мову виступів до живих форм і виразів.

Чеська мова доби Я. Гуса зазнала змін, зокрема в галузі морфології та лексики. Носій народно-розмовної мови поступово сприймає літературну мову і впливає на її розвиток. Я. Гус радить змінити старі слова та звороти типу vrah, pádobie на nepřítel, věci; uvázati se v koňo na chopiti se koňo; чужі слова advent, vigílie, vokalis (лат.) на příští, bděníe, samohlas; hantuch, šorc (нім.) на ubgusec, zastěrka. Я. Гус уникає застарілих дієслівних форм, що виявлялися у парадигмах аориста та імперфекта, які давно зникли з розмовної мови. За вимогами еволюції він вводить нові закінчення дієслів у формах 1 ос. одн. теп. часу: prosím, upím зам. старших proši, upějí. Появилось багато нових слів, пов'язаних з гуситськими рухами і війнами: svatokupectví, sudlice, houfnice, hákovnice, pišt'aly [15, с. 108].

Пізніше, в XVI ст., зростає рівень чеської літератури й мови. Великі заслуги у цьому належать Товариству Чеських братів. Появляються оригінальні твори чеською мовою, здійснено переклад з латини так званої Краліцької біблії, яка в майбутньому стала зразком і джерелом для культивування чеської мови. Цей період називають «золотим віком» чеської культури. Очевидно, такі якості формувалися не без певних демократизаційних тенденцій та стимулів.

У XVII ст. стверджується ще один відгомін спроб демократизації чеської мови у творах визначного діяча, великого педагога Я. А. Коменського. Він наблизив чеську мову своїх творів до живої мови, помітно згладивши елементи книжності, зробивши більш доступними науково-дидактичні питання найширшому колу читачів. На жаль, цими здобутками чеської педагогічної думки і зразками демократизованого літературного мовлення у післябілогорський період, добу соціального і національного гноблення, не мав змоги скористатися чеський читач.

Такий стан, коли чеські літературні традиції і культивування чеської літературної мови майже зникли в умовах національного та соціального гніту, тривав до початку чеського відродження (кінець XVIII—початок XIX ст.).

Капіталізм, як новий суспільно-політичний лад, вніс радикальні зміни в економічні відносини, що зумовило, зокрема, вплив до промислових центрів сільського населення як необхідного резерву робочих рук. Поряд з цим вплив селян до міст вніс новий стру-

мінь національних та етнічних почуттів, що відіграло немало роль для чеського відродження.

Чеські будителі на чолі з Й. Добровським, Й. Юнгманом та іншими зуміли використати патріотичні настрої чеського населення і взяли на себе обов'язки відновити функції чеської літературної мови. При цьому в галузі фонетики і морфології вони орієнтувалися на старі чеські тексти, зокрема на Краліцьку біблію, а в галузі лексики та словотвору знаходили нові резерви, йдучи назустріч соціальним і культурним потребам.

Тут, очевидно, вагомим треба вважати факт формування чеської національної свідомості, певних соціальних змін, посилення міського чеського етносу напливом периферійного чеського населення, що зумовило необхідність проведення певних демократизаційних заходів у процесі відродження чеської мови. Це виявилось в ході достосування успадкованого лексичного резерву до сучасних соціально-культурних, політичних та науково-економічних вимог, що здійснювалося за рахунок поповнення лексики з іншомовних слов'янських джерел та діалектів, а також шляхом словотвору.

Помітно змінилася ситуація в культивуванні і функціях чеської літературної мови після створення Чехословацької республіки у 1918 р. Чеська мова нарівні зі словацькою стає засобом національного спілкування, обов'язковим інструментом для полегшення державних і приватних справ, у реалізації питань політики, науки, економіки, освіти і культури. В умовах капіталізму, класових суперечностей ці фактори визначали потребу дальшого свідомого втручання у розвиток мовних процесів, що забезпечувало загальнонародний характер мови, необхідний культурний рівень, достатні виражальні можливості.

В. Кршістек згадує: «Чеська літературна мова вже в період першої республіки була зрілою, відносно устabilізованою, культивованою мовою, здібною виконувати диференційовані потреби зрілого суспільства» [12, с. 58]. Це був важливий етап в історії розвитку чеської літературної мови і національної свідомості. Її носія, що певною мірою зумовлювало ступінь демократизації. Водночас характер буржуазної надбудови часто призводив до формальних і суттєвих обмежень у тому, щоб літературна мова стала загальнонародним надбанням.

Отже, в умовах феодальних і капіталістичних відносин демократизаційні зміни ніколи повністю не здійснювалися. Для їх реалізації не були створені нормальні передумови. Певні модифікаційні зміни стосувалися фактів внутрішньомовного характеру і тільки незначною мірою викликалися соціально-культурними змінами.

Загалом демократизація літературної мови могла здійснитися за умов демократизації інших сфер суспільного життя, що стало можливим в умовах соціалістичних перетворень у Чехословаччині після 1945 р.

Демократизація літературної мови як поняття реалізується в ході історичних змін усіх важливих сфер суспільного життя. Такі, власне, зміни наповнили процес соціалістичного будівництва. Со-

ціалізм зумовив потребу і забезпечив здійснення соціальних перетворень у структурі нового суспільства. Нова система дала можливість створити умови для здобуття загальної, спеціальної та вищої освіти представникам трудящих мас. Підвищення політичного і культурного рівня трудящих проходило водночас з підвищенням їх мовної культури. Нелітературні мовні нашарування, вживані у життєвій практиці засвоювались, як правило, літературною мовою, підлягаючи її нормам та кодифікації. Позитивну роль у цьому процесі виконують засоби масової інформації, культурно-освітні й професійні установи. Формується тип загальнонародної літературної мови. За умов відсутності антагоністичних класів зникає проблема класово зумовленого престижного варіанта літературної мови [14, с. 179].

У підвищенні мовної культури поступово втрачає колишнє півне місце стиль художньої літератури. Ці функції переймають публіцистичний та науково-діловий стилі. Зростає гнучкість, семантична виразність мовних засобів. Тут не можна не погодитися з В. Данешом, який відзначає, що в сучасній мовній політиці виразно проступають тенденції звільнення від закостенілого статичного та недіалектичного розуміння сучасної норми літературної мови [3, с. 327].

У процесі соціалістичного мовного становлення найбільше зрушень відбувається у лексиці, морфології та словотворі, менше у синтаксисі. У складі часткових явищ, що супроводять і характеризують процеси демократизації, не без впливу розмовної вимови в словах іншомовного походження приголосний *s* вимовляється як *z*, що фіксується вже правилами правопису: *teze, próza, provize, medúza*; у словах грецького походження не пишеться приголосний *h* після приголосного *t*: *metan, metol, metylen*, замість *methan, methol, methylen*.

У мовній практиці частіше появляються розмовні дублети із звуженим $\acute{e} > \acute{y}$, \acute{i} : *okúpko lítat* поруч з книжними *okénko, létat*.

Під впливом розмовної форми з'являється все більше дублетів у парадигмах відміни і дієвідміни: 1) у складі іменників зразка *byt* збільшується кількість дублетів у род. відм. множ. з закінченням *-u// -a*: *javoga//javogu, chleбіčka//chleбіčku*; 2) спостерігається коливання між твердою і м'якою відміною іменників чол. роду на *-(e)l*: *kotel, kužel, strašpytel* в наз. відм. множ.: *kotle//kotly*, в оруд. множ.: *kotli//kotly*, що породжує подвійні форми; 3) у здрібнілих іменниках на *-ček, -ek* місц. відм. множ. поруч з закінченням *-ích* уживається розмовне *-ách*: *lístečcích//lístečkách*; 4) в іменників на *-ík* у наз. відм. множ. поруч з закінченням *-ové* з'являється закінчення *-i*: *technikové//technici*; 5) іменники жін. роду на зразок *půše* з формантом *-upě* набувають дублетних форм у род. відм. множ.: *kuchupí//kuchuy*; 6) через коливання форм іменників жін. роду зразка *kost, říseň* виникають дублети у род. відм. одн.: *hutě//huti*, у дав. відм. множ.: *pěstím//pěstem*, в місц. відм. множ.: *pěstích//pěstech*; 7) наслідком поширення розмовних форм появляються дублети в компаративах: а) прикметників: *křehčí//křehčejší, kratší//kratčejší*; б) прислівників: *úže//úžeji, šíře//*

šifeji; 8) на місці книжних інфінітивних форм дієслова на -ti вживаються лише форми на -t: dělat, zkoumat: -ct(-ci): říct, péct, vléct//řící, péci, vléci; 9) замість книжних форм від дієслів типу péct, vléct в 1 ос. одн. vleku, reku, 3 ос. множ. vlekou, rekou, 2 ос. одн. наказ. спос.: vlec, pec; у практиці переважають відповідно форми: vleču, peču; vlečou, pečou; vleč, peč; 10) частина дієслів зразка бере, paže доповнилися дублетними формами в теп. часі за зразком дієслова dělá: skáká//skáče, orá//oře, kousá//kouše, kle-rá//plepe [10, с. 154].

Аналогічні тенденції спостерігаються в синтаксичних конструкціях, одні явища під впливом публіцистичних схем і кліше, інші — під впливом народно-розмовної стихії: 1) вживання мультивербальних словосполучень типу dát příkaz, vydát prohlášení, učinit ústupku, vyjádřiti přesvědčení; 2) поширення прийменникових зворотів, що виражають специфічні відношення: v souvislosti, po linii, v gamci; 3) ознакою впливу на літературну мову розмовних форм є поступове вилучення з мовної практики дієприслівникових форм і зворотів, які у сучасній книжній літературній мові ще інколи появляються, зокрема у наукових стилях. Характерною ознакою їх архаїчності є форми, узгоджені за граматичним родом іменника і числа: а) в однині: 1) чол. рід: děláje, 2) жін. і сер. рід: dělajíс; б) множина: для всіх родів: dělajíсе. Подібні різниці виступають і в дієприслівнику минулого часу.

Поширення публіцистичного стилю в масовій комунікації полегшує оволодіння широкими масами носіїв нормами літературної мови. Він сприяє засвоєнню інтернаціоналізмів, інтелектуалізмів, творенню нової лексики, вилученню з активного вжитку застарілих форм і слів. Проникнення у літературну мову розмовних чи нелітературних елементів викликає несталість норми, варіантність, дублетність, появу суперечностей, що забезпечують дальші основи мовної еволюції.

Окремі морфологічні форми, в тому числі дієприслівникові, почали відмирати вже в старочеській літературній мові, що продовжується й пізніше. Як зауважує Ф. Данеш, у сучасній мовній політиці виразно проступають тенденції звільнитися від закріпленого та недіалектичного розуміння сучасної норми літературної мови.

Дослідник чеського дієприслівника в його розвитку Е. Дворжак дійшов висновку, що внаслідок впливу розмовного мовлення і демократизації чеської літературної мови вживання форм дієприслівників різко звузилося. Деяке поширення їх, зокрема у публіцистичних та наукових текстах, мотивується впливом російської мови і перекладів з неї. Чеський носій сприймає ці форми як риси книжності [5, с. 95, 96; 13, с. 79].

Масштаби соціалістичних перетворень викликають появу нових спеціальностей, масове залучення жінок до виробництва, це визначає потребу використання нових інструментів, приладів, механізмів для виконання різномірних дій та процесів. Наявні резерви лексичних засобів для номінації нових понять, явищ і предметів не можуть повністю задовольнити нових потреб. Не завжди вони

спроможні виразити ті якості, що вкладені у зміст нових понять. Тому потреби у нових словах задовольняються шляхом словотвору, опираючись на власні та запозичені лексичні елементи.

Мотивами універбізаційних тенденцій у мовній практиці стали вживатися складні абrevіатури типу *Motokov*, а також новий тип назв, що появилися шляхом декомпозиції складних слів: *auto* (від *automobil*), *gramo* (від *gramodeska*), *elektro* (від *elektrosvářeč*) [3, с. 321].

У світлі соціалістичного мовного будівництва процесів демократизації чеської літературної мови проявляють себе дві основні тенденції: словотвір нових назв на основі існуючих засобів і доповнення їх живими розмовними словотворчими типами.

Дериваційні процеси реалізуються в рамках продуктивних словотворчих типів, які відзначаються досить чітким лексикосемантичним навантаженням.

Нові назви жіночого роду за професією чи заняттям утворюються від іменників чол. роду з аналогічним значенням, найчастіше з допомогою формантів: *-ka*: *řidička* (*řidič*), *svazačka* (*svazák*), *zlepšovatelka* (*zlepšovatel*), *milicionářka* (*milicionář*), *kosmonautka* (*kosmonaut*), *traktoristka* (*traktorist*), *bioložka* (*biolog*), *zootechnička* (*zootechnik*); *-ice*: *mládežnice* (*mládežník*), *brigádnice* (*brigádník*), *hornice* (*horník*), *zámečnice* (*zámečník*), *plukovnice* (*plukovník*), *údernice* (*úderník*); *-yně*: *horolezkyně* (*horolezec*), *ministryně* (*ministr*), *sportovkyně* (*sportovec*); *-na*: для означення назв місця, де відбувається процес, заняття: *výkrmna*, *organna*, *obrobnna*, *klepna*, *učebna*, *dílna*.

Розширюються назви чоловічого роду за специфікою діяльності, нових професій, занять з формантами: *-ář*, *-ář*: *odborář*, *nástrojař*, *úkolář*, *železář*; *-ník*: *brigádník*, *kulturník*, *průzkumník*.

Специфічною ознакою народно-розмовного словотвору є тенденції до заміни неоднослівних назв у однослівні шляхом універбізації. Це словотворчі типи: а) чол. роду з формантом *-ák* на означення осіб за заняттям і його місцем: *textilák*, *škodovák*, *zlepšovák*, *rošťač*, *kovák*; назви предметів, приміщень за їх функціями і властивостями: *osobák*, *nakladáč*, *pergák*, *sajdák*; б) назви жін. роду з формантом *-ka* на означення предметів за їх призначенням: *běžka*, *sjezdovka*, *skočka* (лижі), *svíčka* (фізкультурне взуття), *montérka* (роб. штани); загальні назви виробничих приміщень за специфікою продукції: *chemička*, *celulóžka*, *škodovka*, *textilka*; назви на означення певних дій, процесів: *generálka*, *přesilovka*.

З розмовних мовних форм попадають на сторінки преси слова, що утворилися на базі скорочень і абrevіатур на означення механізмів, машин, агрегатів типу «МИГ», *SU*, наприклад: *hřmot sůček* «шум вертольотів типу *SU*», *legendární téčku* «легендарні *T-34*», *cestovali túčkem* «подорожували літаком *TU*».

Продовжується розширення нового за семантикою словотворчого типу з формантом *-(n)ost*, традиційно пов'язаного з деривацією абстрактних назв, семантика яких збагачується ще новим змістом на означення кратності, наприклад: *propustnost stanic*, *pracovní úrazovost*, *návštěvnost kin*, *sjízdnost drahy*, *porodnost snížená*, *směn-*

post dělníků, výtěžnost cukru, dojvost dojnice, nosnost lodí, manevrovatelnost stroje, poruchovost snižená.

Зросла словотворча активність форманта -(iz)ace, який входить у склад абстрактних назв на означення суспільно-політичних, технічно-наукових процесів: robotizace, atlantizace, neokolonizace, ekopolizace, diverzifikace, telekomunikace, chemizace, motorizace, plynofikace, fabrikace, univerzalizace.

У текстах масової інформації нерідко вживаються безсуфіксні складні структури типу Slovakotex, Agropodnik, Dřevokombinát, Četopetrol, Stavoprojekt, Armobetón на означення торгових, виробничих і інших установ.

Розширюється вживання словосполучень на означення диференційованого поняття, як правило, термінологічного характеру: mírové soužití, vědeckotechnický pokrok, jaderná genocida, mikroprocesorová technika, kosmická meteorologie, psychologická válka, brigádní formy organizace práce.

У складі нових словосполучень є немало кальок з російської мови: zlepšovateľské hnutí, vojenské uvolňování, vojenskostrategická rovnováha, brigáda socialistické práce, setkání se zajímavými lidmi, komplexní systém, řízení jakosti, pozůstatky minulosti, chozgascot, які виступають також у переносному значенні: studená válka, horečné zbrojení, hvězdná válka, zelené světlo тощо.

Демократизація літературної мови великою мірою зумовлює зміни у складі лексики. В ході здійснення соціалістичних перетворень і мовного будівництва з активного словника випадають ті назви, що означають неактуальні суспільні стани, становища, функції, професії, класові антагонізми, політичні організації, установи: obchodník, handlíř, povozník, živnostník, vetešnice, posluhovačka, děvečka, policajt, tovarník та інші.

Порівняно більше появляється слів, що означають нові явища соціалістичної дійсності та НТР: kosmonaut, sputnik, lunik, tajemnice, stranička, výškařka, osvětář, předák, družstevník, úderník, svazačka, inženýrka, komsomolka, zlepšovatel. З таких слів-неологізмів вже можна скласти цілий словник.

Нові генерації носіїв сприймають наслідки демократизації, інтелектуалізації та інтернаціоналізації чеської літературної мови без тих утруднень суспільно-політичного і соціально-культурного характеру, які змушені були переборювати старші (попередні) генерації. Процес демократизації у різних її формах продовжується.

1. Журавлев В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. М., 1982.
2. Смирнов Л. Н. Новый этап демократизации славянских литературных языков в эпоху социалистических преобразований // Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст. К., 1982.
3. Dapěš F. Vývoj češtiny v období socialismu. Problémy marxistické jazykovědy. Praha, 1962.
4. Dějiny literatury české, d. 1, ČSAV. Praha, 1959.
5. Dvořák E. Přechodníkové konstrukce v nové češtině. — Acta universitatis Carolinae. Philologica: LXXII. Praha, 1978.
6. Havránek B. Demokratizace spisovného jazyka // Studie o spisovném jazyce. Praha, 1963.
7. Historický vývoj češtiny. Praha, 1977.
8. Jedlička A. Problematika typů současných spisovných jazyků slovanských z hlediska jazykové situace // Československé přednášky pro VIII MSS v Záhřebu. Praha,

1978. 9. *Jedlička A.* Vztah vývoje spisovného jazyka k vývoji společnosti // *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha, 1962. 10. *Jelínek M.* Spisovná čeština po roce 1945 // *Vám poděkování a lásku vám*. Praha, 1960. 11. *Křístek V.* Paralely jazykového vývoje za socialismu // *Ceskoslovenské přednášky pro VIII MSS v Záhřebu*. Praha, 1978. 12. *Křístek V.* Socialistické období ve vývoji českého jazyka // *Naše řeč*. Nr 2. 1975. 13. *Mathesius V.* Řeč a sloh. Praha, 1966. 14. *Petr J.* Mezinárodní cílový projekt. Národní jazyky v rozvinuté socialistické společnosti, jeho metodologický, sociálně lingvistický a vědeckopraktický význam // *Slovo a slovesnost*. 1984. N 3. 15. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha, 1964.

Демократизация чешского литературного языка во взаимодействии с другими общественно-политическими и культурными факторами в научной литературе не рассматривалась. Она, как следствие больших социально-политических изменений, наступила после 1945 г. Расширенные функции публицистического стиля, который лег в основу массовой коммуникации, способствовали росту языковой культуры массового носителя и усвоению литературным языком разговорных и нелитературных средств выражения.

Стаття надійшла до редколегії 10.08.85

*Л. С. ФЕДИК, ст. викл.,
Львівський університет*

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОЗМІНИ ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ У ЧЕСЬКІЙ МОВІ

Як відомо, родовий відмінок однини власних географічних назв чоловічого роду на твердий приголосний у сучасній чеській літературній мові може бути виражений кількома формальними засобами: закінченням -u або -a. Літературною нормою допускається також використання цих закінчень як варіантних.

Щодо форм родового відмінка на -a, то вони, в першу чергу, притаманні численним топонімам (власне чеським та іншомовним) зі специфічними фіналями: -ov, -ev (-ěv), -ín, -úp, -oup (Benešov, -a; Lvov, -a; Kujev, -a; Jičín, -a; Berlín, -a; Bergoun, -a) [1, с. 102].

Крім того, наявність конкретної словоформи у родовому відмінку власних географічних назв такого типу різні автори пов'язують ще з їх можливим співвідношенням із загальними іменниками чоловічого роду [14, с. 168; 19, с. 245; 22, с. 191]. Це стосується насамперед власне чеських найменувань.

Дійсно, у сучасній чеській літературній мові спостерігається певна формальна відповідність у родовому відмінку однини між загальними іменниками чоловічого роду на твердий приголосний та утвореними від них топонімами. Пор., наприклад: bor, boru — Nový Bor, Nového Boru; brod, brodu — Český (Havlíčkův, Uherský) Brod, Českého Brodu; most, mostu — Most, Mostu; písek, písku — Písek, Písku. Сюди ж можна віднести і складні географічні назви, другий член яких збігається із загальним іменником у формі родового відмінка однини на -u, наприклад, hrad — hradu. Саме так можна пояснити наявність форм у власне чеських назвах: Bělohrad — Bělohradu, Buštěhrad — Buštěhradu, Rajhrad — Rajhra-

du, Velehrad — Velehradu, Vyšehrad — Vyšehradu. Пор. подібні слов'янські топоніми з родовим на -u: Petrohrad — Petrohradu, Leningrad — Leningradu, Volgograd — Volgodradu, Dimitrovgrad — Dimitrovgradu, Užhorod — Užhorodu; і у контексті: „Ze sovětských botanických zahrad došli loni do Nového Boru u Opavy 567 položek semen...“ [8], „A byl to kamnář ze Zeleného Brodu, vdovec a řádný muž“ [8], „Jsou to hlavně Chemické závody SČSP v Záluží u Mos-tu...“ [7].

Аналогічна формальна відповідність спостерігається і в інших випадках: dvůr, dvora — Dvůr Králové nad Labem, Dvora Králové; mlýn, mlýna — Špindlerův Mlýn, Špindlerova Mlýna; ostrov, ostrova — Ostrov, Ostrova; tábor, tábora — Tábor, Tábora. У контексті: „... [hrabě] ...Braunovi zadal bohatou a složitou výzdobu svého hlavního sídla Kuksu u Dvora Králové“ [5, s. 64]; „...do Špindlerova Mlýna dorazilo i osm Američanů...“ [6]; „Pamětní kámen města Tábora byl v pátek znovuodhalen na první terase...“ [16].

Проте необхідно зазначити, що інколи вказана закономірність порушується. Розбіжність (часткова або й повна) між формами родового однини загальних іменників та географічних назв, що від них утворені, найчастіше виникає тоді, коли відповідні загальні іменники чоловічого роду — назви неістот — поступово виходять із ужитку і переходять у розряд рідковживаної, застарілої лексики. Пор., наприклад, (заст.) újezd, -u, týn, -u// -a — Ujezd, -a, Horšovský Týn, Horšovského Týna: „Žehnal jim farař... z Horneho Ujezda...“ [3]; „...a někde, jako např. u Horšovského Týna, je celek hrad od sameho začátku založený zcela pravidelně“ [9, s. 118].

Сюди ж, очевидно, слід зарахувати й такі найменування, як Nachod, Osek, Prosek, Podol, Suchdol та ін., що традиційно зберігають родовий на -a, незважаючи на відсутність відповідних загальних іменників — назв неістот. Наприклад: „Vitkovičti přivezli bod z Nachoda...“ [18]; „Koliska ze Suchdola znaš?“ [11, s. 69].

Свідченням взаємозв'язку між загальними іменниками та відповідними власними географічними назвами чоловічого роду може служити й доля слов'янських топонімів на -ník [22, с. 191]. Сучасний родовий відмінок на -u// -a у цих найменувань оформився переважно внаслідок проникнення флексії -u до вже існуючих форм із закінченням -a, наприклад: Lipník, -a, Mělník, -a, Rakovník, -a > Lipník, -a// -u, Mělník, -a// -u, Rakovník, -a// -u. Ця зміна; що з неоднаковою швидкістю охоплювала окремі топоніми на -ník та в різний час знаходила своє відображення в кодифікованій нормі, відбувалася, без сумніву, під впливом загальних іменників — назв неістот чоловічого роду з суфіксом -ník. У родовому відмінку однини в сучасній чеській літературній мові такі іменники характеризуються флексією -u, наприклад: teletník, -u, slovník, -u та ін. Отже, можна говорити про тенденцію до аналогічного вирівнювання однотипних щодо словотворчої структури власних та загальних іменників — назв неістот чоловічого роду.

Слід зазначити, що форми на -a у слов'янських топонімів на -ník щодо своєї вживаності переважають у сучасній чеській мові над словоформами на -u. Наприклад: „V minulých dnech proběhla

náročná obnova mezistaničního úseku v koleji číslo 2 Lipníka and Bystřici“ [13]; „Tato škola se bude... konat... v Liblicích u Mělníka“ [4]; „Přijela do Rakovníka v květnu sedmašedesátého roku...“ [20, s. 171]; „...kontrolní závod... motokrosových reprezentantů u Rakovníka“ [18]; „Se svou jednotkou [Madat'jan] se po těžkém boji probjoval do Braníka“ [23]. Однак родовий на -u від вказаних географічних назв починає вживатися щораз активніше. Наприклад: „...soudružka Ondryášová z Javorníku, okres Šumperk“ [6]; „A potom přišly všechny ty tábory na Bezdězu, na Chlumu, u Blaníku...“ [15, s. 40]; „Mezi vystavenými kameny si nejvíce ceníme... drahých opalů z Dubníku“ [24]; „Tentokrát jde o náklad z vraku lodí, která 300 či 400 let odpočívala na mořském dně několik desítek kilometrů od Dubrovníku“ [17].

Крім названих іменників, традиційний родовий на -a зберігають окремі іншомовні топоніми. Йдеться про географічні найменування, давно адаптовані чеською мовою: Řím, -a, Milán, -a та біблейські назви Egypt, -a (єдина назва країни з формою родового відмінка на -a), Betlém, -a, Jeruzalém, -a. Родовий на -a від цих іменників зафіксований ще найдавнішими виданнями «Правил чеського правопису» (1902 р., 1910 р.). Наприклад: „...tady o úřednicích z Říma už nechce nikdo ani slyšet“ [18]; „Pať jim ukázal sněhobílou obálku, ze které vypadla pozvánka do Říma, na chirurgický kongres“ [8]; „...asi 20 kilometrů severně od Milána“ [21]; „Situace se vyvinula tak, jako by vzláště na ústupnosti Egypta závisel úspěch separační dohody...“ [2]; „Přepřeli jsme slané moře, ale někdo z nás neviděl svatě zdi Jeruzaléma“ [12, s. 20]. Саме у фонетичній адаптованості цих назв ми вбачаємо одну із причин такої стабільності форм родового відмінка на -a у даних топонімів.

Родовий на -u// -a у іншомовних географічних назвах на -sk, -ck (здебільшого йдеться про російські топоніми у сучасній чеській літературній мові) є результатом проникнення до вже існуючих форм на -u варіантного закінчення -a, що не відзначається продуктивністю в системі словозміни назв неістот чоловічого роду: Bratsk, -u, -a; Čeljabinsk, -u, -a; Dněpropetrovsk, -u, -a; Doněck, -u, -a; Krasnojarsk, -u, -a; Novokuzněck, -u, -o; Gdaňsk, -u, -a.

Розглядаючи словозміну вказаних географічних назв слов'янського походження, чехословацький лінгвіст Фр. Вагала стверджує, що форми на -u в родовому відмінку таких топонімів переважають у мовній практиці [22, с. 203]. Однак результати наших спостережень над мовною практикою носіїв сучасної чеської мови, аналіз ексцерпованої літератури дають нам підстави стверджувати протилежне — на наш погляд, форми родового відмінка з непродуктивною флексією -a у даних іменників переважають, родовий на -a зафіксований нами лише в поодиноких випадках. Наприклад: „Celý další rozvoj Jakutska je ovšem závislý na dostatečném množství energie“ [25]; „...obklíčení a zničení Paulusovy armády u Stalingradu, rozdrčení hitlerovských armád u Kurska...“ [17]; „Z těchto semenáčů založili u Novosibirska 10 000 hektarů nových sosnových lesů“ [8]; „Nové sovětské letadlo TU 154 podniklo první let z Moskvy do Omska“ [21]; „Postoupení Gdaňska bylo kategoricky odmít-

nuto“ [2]; „...historický snímek, který ukazuje prvá obydlí budovatelů Komsomolsku...“ [25]; „...vzorem vhodným následování je spíše budování průmyslových center typu Magnitogorsku než...“ [10, s. 6]. Пор. також розмовне: „Та vesnice leží na sever od Vitebska“; „Dostal jsem od něho lístek z Omska“; „Příští týden čekáme návštěvu z Minska“; „Pro stroje si mají přijet do Gdaňska“.

Поширення непродуктивної з точки зору сучасної чеської мови флексії -а на власні географічні назви вказаного типу ми пов'язуємо з впливом російської (польської) мови. У родовому відмінку в цих мовах такі найменування вживаються виключно з закінченням -а. Крім того, ці топоніми, незважаючи на відсутність подібних утворень у чеській мові, відзначаються виразною словотворчою структурою.

Як бачимо, серед факторів, що впливають на процес формотворення у родовому відмінку різних за походженням власних географічних назв чоловічого роду на твердий приголосний у сучасній чеській літературній мові значна вага припадає на співвідношення їх з відповідними загальними іменниками (живий, затемнений чи втрачений зв'язок), певних формальних показників таких топонімів, їх адаптованості у чеській мові (це стосується, очевидно, лише іншомовних назв).

1. Гладка Л. С. Родовий однини власних географічних назв у чеській мові // Пробл. слов'янознавства. 1984. Вип. 29. 2. Co vás zajímá? 1979. 3. Co vás zajímá? 1981. 4. Československý časopis pro fyziku. 1977. 5. Encyklopedie českého výtvarného umění. Praha, 1975. 6. Haló sobota. 1978. 7. Haló sobota. 1981. 8. Haló sobota. 1982. 9. Herout J. Naše hrady a zámky. Praha, 1972. 10. Chyba A. Světová kapitalistická soustava. Praha, 1973. 11. Kolářova J. Můj chlapec a já. Praha, 1974. 12. Körner V. Údolí včel. Praha, 1978. 13. Odborář. 1977. 14. Pol-dauř J. Form and Meaning — their Interplay in Morphology Travaux linguistiques de Prague. 1971. 15. Přibský V. Vzplanutí. Praha, 1974. 16. Rudé právo. 1973. 17. Rudé právo. 1976. 18. Rudé právo. 1981. 19. Sedláček M. Do Záhřeba, nebo do Záhřebu? // Naše řeč. 1975. N 5. 20. Štorch-Marien O. Sladko je žít. Praha, 1966. 21. Technický magazín. 1972. 22. Váhala Fr. Skloňování vlastních jmen osobních a místních // O češtině pro Čechy. Praha, 1963. 23. Večerní Praha. 1980. 24. Večerní Praha. 1981. 25. Věda a život. 1983.

Анализируются формы родительного падежа на -а//и собственных географических названий в чешском языке. На основании анализа эксцерпированной литературы, а также наблюдений над живой разговорной речью делаются выводы о некоторых факторах, влияющих на процесс формообразования в данном падеже у топонимов разного типа.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.85

*В. Ю. МОЙСЄНКО, доц.,
Львівський університет*

ПРО ДИФЕРЕНЦІАЦІЮ ЛЕКСИКИ ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ У СЛОВАЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Процеси формування національної літературної мови, у тому числі її словникового складу, в кожного слов'янського народу характеризуються своєрідними особливостями, зумовленими конкретними історичними умовами. Контактівання слов'янських народів у різні його періоди наклало відбиток на культуру кожного із них, зокрема і у вигляді лексичних і семантичних запозичень.

До одного із найбільш яскраво виражених і хронологічно не визначених явищ в області міжслов'янської мовної взаємодії відноситься феномен чеського лексичного впливу, який залишив помітний слід у словнику більшості слов'янських народів. Передусім це стосується лексики і лексичної семантики словацької літературно-писемної мови — явища, загалом добре відомого в славистиці. Водночас існують об'єктивні певні труднощі у дослідженні даної лінгвістичної проблеми, головна з яких полягає в нечіткості, а деколи і повній відсутності видимого переходу між лексичними нормами двох порівнювальних споріднених мов [2, с. 255].

Словниковий склад чеської і словацької мов, зокрема основний словниковий фонд цих мов, успадкований ними від праслов'янської епохи, дуже близькі. Вони охоплюють різні сфери духовного і фізичного життя людини, відображають безпосередній зв'язок її з навколишнім світом. При порівняльному аналізі лексичного складу і структурних відношень у чеській і словацькій мовах чітко простежуються риси подібності, загальні закономірності в розвитку і функціонуванні двох споріднених лексичних систем. Паралельний розвиток протягом багатьох століть забезпечував такий ступінь взаємного розуміння носіїв двох мовних систем, який прийнято називати мовною спорідненістю. Важливим моментом при цьому постає свідоме звернення до однієї із контактуючих мов з метою збагачення другої.

Серед культурних мотивів звертання до чеської мови слід відзначити функціональну розвиненість і лексичне багатство чеської писемної мови епохи середньовіччя (так званої біблічтини), яка у багатьох сферах конкурувала з латинською, високий авторитет Карлова університету як значного наукового і просвітительського центру в Центральній Європі, роль Праги як основного осередку слов'янської думки, особливо в епоху слов'янських національних відроджень наприкінці XVIII і у XIX ст.

У епоху пізнього середньовіччя могутнім каталізатором поширення чеської мови на суміжних із Чехією слов'янських землях, насамперед словацьких, виявились також реформація і антиреформація, гуситський рух тощо.

На відміну від розвинутого в економічному і культурному відношеннях чеського суспільства, майбутня словацька нація, будучи

роздрібною у мовному відношенні на декілька локальних діалектів, розвивалась у надзвичайно несприятливих умовах багатомовного феодального оточення, де переважав угорський етнічний елемент. За цих умов для формування словацької нації, становлення і розвитку її літературно-писемної мови надзвичайно плідним виявилось використання чеської мови як важливого засобу комунікації. Важливо підкреслити, що використання чеської літературної мови протягом тривалого часу як «культурної мови» словацької народності, проникнення в неї найбільш цінних чеських лексичних елементів — все це впливало не тільки на мову освічених верств словацького населення, а й на діалектну мову простого народу. Після поразки на Білій Горі, коли культура чеської літературної мови стала занепадати, на словацьких землях традиція використання і норма чеської біблічтини зусиллями протестантів активно підтримувалися.

Урахування зазначених вище факторів сприяє виявленню у складному процесі чесько-словацького мовного взаємовпливу лексичних і семантичних богемізмів в матеріалі словацької мови. У результаті детального лексичного аналізу обох мов, а також дослідження позалінгвістичних даних встановлено, що:

1. Певна частина слів, формально віднесених до богемізмів з етимологічної і історичної точок зору, давно вкорінилися у народній мові, у словацьких діалектах. Цю групу слів навряд чи можна розглядати у словацькій літературній мові як чеські запозичення, тому що виникнення її датується більш пізнім періодом.

2. У процесі входження богемізмів у культурну мову словаків епохи гуманізму в своєрідній «ословаченій чеській мові», що є по суті інтердіалектом, вони майже завжди підлягали процесові фонетичної адаптації у мові словаків. Тому значна кількість богемізмів, сприйнятих в зазначений період, не піддається атрибуції. На думку окремих дослідників «це значить, що для ранньої епохи досить важко, а іноді взагалі неможливо відокремити чеські запозичення» [3, с. 106]. Розпізнаванню піддаються лише слова, які зберегли чеські фонетичні особливості. Пор., наприклад, богемізми *blahoslavít', cisár, citlivý, citlivost', dráha, dúfat', dôvera, hruza, hospodin, mzda, pekný, tisíc, súd, súhlas, totiž, mdloba*, фонетичні особливості котрих свідчать про їх чеське походження.

3. Чеська мова впливала на словацьку на семантичному рівні, при цьому змінювався і розвивався зміст багатьох словацьких слів, що ставали аналогічними чеським утворенням. Тісне переплетення історичних долей двох слов'янських народів і їх мов не завжди дає можливість розмежувати випадки семантичного запозичення від самостійних і незалежних утворень. Тут аналіз можливий з використанням позалінгвістичних даних.

4. Певні труднощі становить виявлення гібридних лексичних утворень так званої «чесько-словацької» літературної мови, варіанту «чехізованої» словацької літературної мови, запропонованого Я. Колларом і П. Й. Шафариком як компромісного варіанта між «чистою» літературною мовою і бернолаківщиною [6, с. 117—124]. У 20-ті і 40-ві роки XIX ст., у період розвитку та інтенсивного

збагачення лексичного складу чеської літературної мови новими засобами вираження, численні неологізми чеських будителів проникли і в реформовану словацьку літературно-писемну мову, апробувались і закріплювались у мовній практиці: листуванні, пресі, літературних творах і т. д. Хоча спробу підживлення штучного витвору двох видатних діячів чеського і словацького національного відродження, що тривала більше двох десятиліть, слід визнати невдалою, проте її наслідки у словацькій мові досить очевидні. Процес «зближення» лексики двох мов здійснювався Я. Колларом і П. Й. Шафариком через ряд практичних заходів, пов'язаних із значним відхиленням від норм традиційної чеської мови, вживаної у Словакії (біблічтїни), не тільки у лексиці, й у граматиці, фонетиці, правописі. Вони внесли окремі риси словацької літературної мови, кодифікованої А. Бернолаком ще у 80-ті роки XVIII ст. і визнаної тоді ж у колах освіченої інтелігенції. Пор., наприклад, послідовне вживання *g* замість чеського *ř*; *ů* замість чеського *ou* (*au*), використання етимологічних вставних голосних у словах типу: *hardlo, mertvů, perst, osem, obor, vlupa*, спрощення груп приголосних, окремі зміни у морфології. Подібні нововведення ще більше стерли межі між середньословацькою діалектною мовою і бернолаківщиною, з одного боку, і традиційною чеською мовою — з другого, завуальювали первісну форму багатьох богемізмів і, в кінцевому результаті, ускладнили виявлення мови-першооснови в кожному окремому випадку.

Разом з тим значна кількість слів чеського походження у словацькій мові легко піддається атрибуції. Великі за обсягом групи слів тут становлять спільні для чеської і словацької мов лексичні пласти, які підлягали переосмисленню ще в ранньофеодальну епоху у зв'язку з прийняттям християнства у Великоморавській державі. У цих пластах основну масу богемізмів утворюють релігійна християнська термінологія, окремі терміни із адміністративно-правової сфери, переважно запозичених з латинської і старонімецької мов: *anjel* (*andjel*), *apoštol*, *berla*, *almužna*, *birnovný*, *biskup*, *cirkev*, *diabol*, *evanĝelium*, *rápež*, *poħan* і ін.

Побічне чеське походження зазначеної групи слів підтверджують численні богемізми з цих же термінологічних сфер, запозичені в період раннього середньовіччя із польської, лужицької і української мов. Пор., наприклад, у польській: *anioł, apostoł, barwa, herł, bierznować, biesada, biskup, bitunk, błazen, błogosławić, dufaç, dufanie, duchowieństwo, fałeczник, komornik, mistrz, nabożeństwo, pokuta, szkoła*; верхньолужицькій: *běrmować, bohosłowc, cyrkej, diabol, duchowny, fara, hrěch, jandžel, japoštol, jałmožna, kadždlo, kapownik, kaplička, keluch* (*kelich*), *knór, klakanje, křest, křiž, mnich, mša, nabožny, njedžela, pačeř, pĝatk, poħan, pokora, póst, swĝatki*; українській: *альмужна, бавовна, брама, вагатися, вено, власний, ганьба, гасло, едwab, замок, костел, отченаш, перекажка, позор* (*увага*), *табір, чекати* та ін.

Чеське походження легко «проступає» у багатьох словах, які увійшли до словацького мовного ужитку в епоху гуманізму і зберегли чеські фонетичні особливості. Необхідно, проте, зауважити,

що у таких словах, як: *bájka, dôležitý, druh, hrnutsa, latka, ľahko-vážný, námietka, kalich, ústav, vedomosť, živočich*, також запозичених з бібліччини, але вже із словацькою огласовкою, чеське походження можна виявити тільки позамовними методами дослідження.

Найбільш вірогідно атрибутуються богемизми в так званих «культурних словах», що виникли внаслідок діяльності Й. Юнгмана і його школи в першій половині XIX ст. і в цей же період у найбільшій кількості сприйнятих словацькою літературною мовою. Цю епоху бурхливого розвитку лексичного складу чеськими і словацькими будителями Б. Гавранек характеризує так: «Прагнення цього покоління створити чеську спеціальну, і в першу чергу наукову термінологію, збагатити постичну мову, а також пуризм, який заміняв чеськими всі іноземні слова, в першу чергу німецькі, — все це привносить у 2-й половині XIX ст. у чеську мову «потік» нових слів [8, с. 86].

У першій половині XIX ст. у словацькій літературній мові, що розвивалася на народно-розмовній основі і була кодифікована Л. Штуром, виникла гостра необхідність збагачення словникового складу — у зв'язку з відсутністю в ньому багатьох окремих понять із різних галузей сучасної цивілізації. Л. Штур, Й. М. Гурбан і деякі інші діячі словацького національного відродження, на відміну від М. М. Годжі, С. Б. Гробоня, М. Годри, Ц. Зоха, Д. Ліхарда, які активно займалися словотворенням, вважали за краще збагачувати рідну мову шляхом запозичень, передусім із чеської мови, лексичне багатство якої словацькі просвітителі оцінювали дуже високо. На думку Є. Паулини, тенденція запозичувати чеські наукові і спеціальні терміни набула у словаків небувалих розмірів у епоху штуровців, якраз в цей період із чеської мови була запозичена «найбільш важлива частина наукових термінів словацького літературного словника» [9, с. 110].

Необхідно врахувати, що тоді у самій новочеській мові ще продовжувався активний процес фонетичної і словотворчої адаптації багаточисленних неологізмів. Тому їх апробація і закріплення в загальнокультурній і термінологічній сферах відбувалися практично паралельно у чеській і словацькій мовах. Цьому значною мірою сприяла тісна ідейна близькість діячів чеського і словацького національного відродження у питаннях мовної політики, втілення в життя практичних починань у сфері збагачення словникового складу, а також багато інших заходів. Тому, незважаючи на наявність словацьких фонетико-морфологічних і словотворчих особливостей, привнесених внаслідок мовної адаптації новоутворень, виявлення надзвичайно численного масиву богемизмів, запозиченого у початковий період словацького національно-мовного відродження, становить меншу складність, ніж виявлення лексиконів чеського походження, запозиченої у попередні епохи.

Важливим лексикографічним виданням, яке допомагає у багатьох випадках встановити ім'я (авторство) творця того чи іншого неологізму, письмове джерело його першої фіксації, є «Чесько-німецький словник» Й. Юнгмана (1835—1839). У багатьох неясних

чи спірних питаннях віднесення слів до того чи іншого мовного джерела можуть бути корисними «Чесько-німецько-латинський словник» Й. Палковича (1820—1821), словник-довідник «Юридична і політична термінологія» (1850), «Німецько-чеський словник наукової термінології» під редакцією П. Й. Шафарика (1850).

Завдяки дослідженням Б. Гавранека, Є. Паулини, В. Дуйчико-вої, ряду інших чеських дослідників, достовірно встановлено чеське походження багатьох словацьких наукових і спеціальних термінів. Серед них, наприклад, природничо-наукові терміни: *perast, perastopis, dusík, kyslík, kyselina, kysličník, trojuhelník, plyn, přírodopis, přírodopisec, přírodověda, prvok, sustava, zemepis, štvorcový*; терміни історії, філософії, мистецтва: *dejepis, baj, divák, hudebník, časopis, povíny, sloh, uloha, pomník, zábavný, predstava, činohra, smutnohra, zásada, pojem, názor, výsledek, zámer, vliv*; лінгвістичні терміни: *mluvnica, časovanie, prídavné meno, nářečie, samohlaska, podmet, jazykoveda, kosí pad, dvojhláska, zátvorka, skladňa alebo spojna, jazykozpyt, všemeno (námetka), súvetie, veta*; технічні терміни: *d'alekohl'ad, drobnohl'ad, nádražie, plynárna, stroj, parolod', paromlyn, teplomer, vlak, železnica, železničar*.

Існуючі списки, однак, не відзначаються повнотою. Вони не фіксують і половини наявних богемізмів і можуть бути доповнені вже сьогодні багатьма лексичними одиницями, такими, як: *badatel', časomiera, celok, dvoležitosť, dôsledok, d'alekosiahly, hodnotenie, hladisko, názvoslovie, odborný názov, podnik, súsošie*.

Сюди ж можна віднести слова, які, не дивлячись на нову оглясовку, набули в результаті адаптації, виявляються аналітичним шляхом. У національних виданнях вказівкою на новизну таких слів нерідко служить подане поряд з ними уточнення богемізмів за допомогою німецьких і латинських еквівалентів: *obecenstvo (publicum), predmet (der Gegenstand, objectum), smer (Richtung), názor (die Anschauung, Ansicht, intuitis), v prjemere (in diametro)*.

Досить легко виявляються слова, у яких на чеське походження вказує склад морфем: *dúkaz, důvod, důležitost', hrůza, kúzedlník, čívu, lúpež, otázka, námietka, meritko, mluvňica, živočích*.

Загалом, на думку дослідників, період 30-х—40-х років XIX ст. до цього часу у чеському мовознавстві залишається не вивченим [4, с. 331].

Новим етапом у багатовіковій історії чесько-словацького мовного взаємовпливу став розвиток двох споріднених слов'янських мов у складі єдиної держави. Умови, за яких формувалося словацьке суспільство в попередні епохи, гальмуючи розвиток національної культури, науки, мистецтва, об'єктивно не дозволяли словацькій мові досягти рівня державної мови. У процесі зближення двох мов нерідко відбувалися небажані явища, випадки насильного впливу на хід розвитку словацької літературної мови, наприклад, при уніфікації спеціальної термінології, коли з чеської сторони виправдовувалося вживання чеського терміна там, де вже давно вкоренився словацький термін. Захисний рефлекс зі словацької сторони призводив, у свою чергу, до рецидивів пуризму, до відмови від вже звичних слів і виразів, що мотивувались як дійсними, так

і надуманими причинами. Так, передбачалося замість *považovat'* уживати *pokladat'*; замість *sústruh* — тобоука; замість *sústružník* — тільки *tokár* тощо [10, с. 168].

У післявоєнний період, на новій фазі розвитку міжслов'янських мовних зв'язків, «вимальовуються контури своєрідного мовного союзу соціалістичних націй, який характеризується перш за все створенням спільного лексичного фонду» [5, с. 109]. Цей фонд створюється завдяки загальномовним тенденціям у використанні інтернаціоналізмів, переосмисленню слів, зрушенням у розподілі продуктивних типів номінації, а також за рахунок типових запозичень з російської мови, яка виступає головним засобом міжнародного спілкування в рамках соціалістичної співдружності [1, с. 61—65, 7, с. 43—45]. На сучасному етапі значний інтерес становить виявлення нових тенденцій і конкретних явищ у процесі чесько-словацького лексичного і семантичного взаємовпливу; специфічних особливостей, які характерні для кожної з них зокрема, з урахуванням усіх мовних і позамовних факторів, і насамперед, найвищого ступеня структурної близькості обох мов, зумовленої їх генетичною спорідненістю.

1. *Акуленко В. В.* Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972. 2. *Будовичова В. К.* проблематике сопоставительного изучения лексикологии родственных языков: лексические параллели в словацком, русском и чешском языках // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. М., 1983. 3. *Кондрашов Н. А.* Лексический состав словацкого литературного языка на начальном этапе развития // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н. К. Крупской. Нем. яз., М., 1968. Т. 194. Вып. 19. 4. *Кондрашов Н. А.* Неологизмы словацкого литературного языка на начальном этапе его развития // Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н. К. Крупской. Рус. яз., М., 1968. Т. 288. Вып. 15. 5. *Лилич Г. А.* Взаимодействие русского и чешского языков в эпоху социализма // Вестн. ЛГУ. 1977. № 20. 6. *Смирнов Л. Н.* Формирование словацкого литературного языка в эпоху национального возрождения (1780—1848) // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М., 1978. 7. *Степанов Ю. С.* Современные языковые союзы и методы их изучения // Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинев, 1976. 8. *Havránek B.* Vývoj spisovného jazyka českého // Československá vlastivěda, řada 2. Praha, 1936. 9. *Pauliny E.* Dejiny spisovnej slovenčiny, I. Bratislava, 1966. 10. *Peciar Š.* O jazykových kontaktech // Slovo a slovesnosť. 1974. R. 35.

Рассматривается лингвистическая проблема, связанная с проведением четких границ между чешскими лексическими заимствованиями и исконными образованиями в словацком литературном языке. Характеризуются отдельные принципы выявления лексических и семантических бегемизмов, заимствованных близкородственным языком на различных этапах длительной истории чешско-словацкого языкового взаимодействия.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.84

*Л. П. ВАСИЛЬЄВА, викл.,
Львівський торгово-економічний інститут*

СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НОМІНАТИВНИХ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ СЕРБОХОРВАТСЬКОЇ МОВИ

Останнім часом у різноманітних сферах сучасної сербохорватської мови з'являються номінації, які складаються з двох або більше лексичних одиниць. Цей спосіб утворення номінацій є зараз продуктивним у багатьох мовах, у тому числі й у слов'янських. На його продуктивність у російській мові вказує В. П. Даниленко [4, с. 103—104]. Велике поширення складених найменувань у різних сферах сучасної мови вчені пояснюють рядом причин, передусім екстралінгвістичними, тобто потребою «суспільства в називанні маси невідомих явищ (процесів, нових об'єктів реального світу) одиницями з найяснішою мотивацією, в котрих, як правило, значення цілого складається із значень елементів, які є його компонентами» [3, с. 165]. Сполучення слів як засіб називання є розчленованим означенням єдиного поняття і, отже, за функцією відповідає цільнооформленій одиниці номінації — слову. Ознакою еквівалентності словосполучення слову вчені вважають його стійкість, більшу, ніж випадкова, повторюваність у тексті, наявність однослівного відповідника у даній мові або у мові, близькій за граматичною будовою, а також можливість стягнення різними шляхами (аббревіація, семантична конденсація тощо) [5, с. 89—90].

Нова суспільно-політична лексика сучасної сербохорватської мови характеризується значною кількістю назв-словосполучень. Найчисленнішу групу складають дво- та трикомпонентні словосполучення (33 та 27% від усього складу складених найменувань). Необхідно зауважити, що поділ словосполучень на компоненти ми проводимо виключно за їх структуру. Якщо ж брати до уваги семантику, то ці найменування виступають як одна цілісна одиниця.

Кожне складене найменування має стрижневе (означуване) слово (домінанту), виражене іменником, і є ядром словосполучення, бо «конструктивні властивості словосполучення найчастіше визначаються морфологічною будовою його головного, стрижневого слова» [1, с. 4].

Означаючими можуть бути прикметники (діеприкметники), іменники у формі непрямого відмінка, числівники. Зв'язки між компонентами таких назв виражаються в сербохорватській мові за допомогою прийменників та відмінкових закінчень.

Двокомпонентні сполучення діляться на два типи. До першої, найчисленнішої групи належать найменування, утворені за моделлю П+С (де П — прикметник, С — іменник), котрі становлять 77% від усіх двокомпонентних назв: *nesvrstani pokret*, *kopasna dekolonizacija*, *vojna eskalacija* та ін. Значний обсяг цієї групи

зумовлений широкою функціональністю прикметників в рамках сербохорватської літературної мови, переважанням сполучень із відносними прикметниками над сполученнями з іменниками в родовому відмінку без прийменників. Різновидністю таких назв є поєднання складносполученого прикметника з іменником: *moralno-politička situacija*, *društveno-politička aktivnost*, *samoupravno-privredni dom* та ін.

Ця структурна модель виражає тільки власне означальні синтаксичні відношення. Означаючий компонент перебуває, як правило, в препозиції і узгоджується зі стрижньовим словом у роді, числі і відмінку. Видом синтаксичного зв'язку між компонентами, таким чином, є узгодження.

У ролі домінанти в цих сполученнях можуть виступати:

1) іменники суспільно-політичного змісту: *samoupravljanje*, *demokratija*, *revolucija*, *politika*, *odbor* та ін.

У ролі означаючого слова тут функціонують: а) прикметники, які мають суспільно-політичний зміст: *nacionalni*, *politički*, *socijalistički*, *radnički*, *komunistički*, *antikolonijalni*; б) прикметники з галузі загальнолітературної мови, а також інших спеціальних підсистем лексики: *lokalni*, *opštenarodni*, *nuklearni*, *vojni*. Прикладами таких словосполучень можуть бути: *socijalistička demokratija*, *radničko samoupravljanje*, *antikolonijalna revolucija*, *opštenarodni odbor*, *lokalno samoupravljanje*. В них прикметники певною мірою конкретизують або обмежують об'єм родового поняття і відповідно змінюють його зміст (пор.: *demokratija* — *socijalistička demokratija* — *samoupravna demokratija*);

2) іменники загальнонавчани або ті, які вживаються в різних спеціальних мовних системах: *obrazovanje*, *sistem*, *vaspitanje*, *svrha*, *žarište*, *pokret* та ін. Роль уточнюючого слова тут відіграють переважно прикметники суспільно-політичного змісту, котрі виконують функцію терміноутворення: *delegatski*, *moralno-politički*, *miroljubivi*, *nesvrstani*, *politički* та ін.: *delegatski sistem*, *moralno-političko vaspitanje*, *miroljubive svrhe*, *nesvrstani pokret*, *političko žarište* і под. Однак трапляються випадки, коли в ролі домінанти та пояснюючого компонента виступають загальнонавчани слова, а складене з них найменування має суспільно-політичний характер: *konstruktivan dijalog*, *završni dokument*.

До другої структурної групи увійшли словосполучення, утворені за моделлю С+С (де С — іменник), що становлять 22% від усіх двокомпонентних назв: *princip zajedništva*, *organ samoupravljanja*, *dom kulture*, *zona mira*. Це, як правило, сполучення іменника в називному відмінку з іменником у родовому, які і містять якісну характеристику реалій та понять. Синтаксичні відношення між компонентами в словосполученні здебільшого означальні. Зв'язок між домінантою і уточнюючим словом — керування.

Означальні відношення виражає і модель іменника у називному відмінку з іншим іменником у тому ж відмінку. Таких сполучень суспільно-політичного характеру нами зафіксовано небагато, проте вони викликають інтерес, бо, найімовірніше, такого типу складені найменування були джерелом утворення складних слів.

Наприклад, *grad-heroj* в сучасній сербохорватській мові: *blokovi supersile, država velesila* тощо. Компоненти узгоджуються між собою у відмінку та числі. Зв'язок між ними в сполученні — апозиція.

Варіантами моделі С+С є також модель С+прийменник+С — сполучення іменника з субстантивно-прийменниковими пояснюючими компонентами: *mir u svetu, zemlje u razvoju, trka u porugžavanju, pravo na obrazovanje*.

Серед назв структурної моделі С+С кількісно вирізняються сполучення, утворені за допомогою злиття слів суспільно-політичного змісту і загальноживаних або одиниць різноманітних спеціальних галузей лексики. При цьому суспільно-політичне значення може мати як стрижневе, так і пояснює слово: *pokret nesvrstanosti, linija konfrontacije, kontinent nesvrstanja, organ samoupravljanja, nedelja razoružanja* (суспільно-політичне значення тут має уточнює слово); *politika prilagođavanja, idejnost nastave, mir u svetu* (суспільно-політичне навантаження має домінанта). Інколи в ролі домінанти і пояснюючого слова виступають або обидва загальноживаних слова (*štafeta mladosti, Dan pobede*), або обидва слова суспільно-політичного змісту (*politika mira, politika aparthejda*). Останні сполучення становлять незначну кількість нашого матеріалу.

Розглянуті моделі словосполучень близькі за своїм значенням, бо більшість відносних прикметників, уживаних у першій моделі, мають характер синтаксичних дериватів [6, с. 184; 8, с. 57—70] з лексичним значенням, що відповідає значенню іменників, від яких вони утворені, але не у вигляді субстанції, а у вигляді ознаки. Звідси наявність у цих моделях синонімічних або дублетних варіантів: *nesvrstani pokret — pokret nesvrstanosti; politika nesvrstanja — nesvrstana politika; delegatski sistem — sistem delegata*.

Решта двоконпонентних утворень незначна за своїм обсягом і складається переважно із сполучень кількісних та порядкових числівників з іменниками: *Grupa 77, treći svet* тощо.

Багаточисленною групою серед назв суспільно-політичного характеру є і трикомпонентні сполучення. Семантично близькі до двоконпонентних, вони, проте, мають у своєму складі два уточнюючих слова. Отже, домінанта набуває «додаткового уточнюючого означення», а значить, і «сислової цільності, точності визначення того чи іншого поняття» [7, с. 293].

Залежно від приналежності компонентів до того чи іншого морфологічного класу слів дану групу можна розподілити на вісім структурних моделей: С+П+С (*junak socijalističkog rada*); П+П+С (*osnovna zadružna organizacija*); П+С+С (*radna organizacija kooperanata*); С+Ч+С (*zemlje trećeg sveta*); Н+П+С (*samoupravno dogovorena cena*); Ч+С+С (*Trinaesti susret samoupravljača*); П+С+Ч (*Partizanska spomenica 1941*) (де С — іменник, П — прикметник, Ч — числівник, Н — прислівник). Перші чотири моделі — продуктивні. Кожна з них налічує значну кількість варіантів, пов'язаних із уживанням уточнюючих форм у різних відмінках, функціонуванням різних субстантивно-приймни-

кових уточнюючих компонентів та використанням у ролі пояснюючих слів складносполучених прикметників. Близькими за своєю продуктивністю та найбільш численними в сербохорватській суспільно-політичній лексиці є трикомпонентні структури С+П+С (33%) та П+П+С (28%).

Багатокомпонентні сполучення побудовані за одинадцятьма структурними моделями: С+П+П+С (Dan omladinskih radnih brigada); П+С+С+С (izvršno vecé skupštine opštine); С+С+П+С (asocijacija organizacija udruženog rada); П+П+П+С (savezna omladinska radna akcija); Н+П+П+С (bitno poremećeni samoupravni odnosi); П+П+С+С (Međunarodna demokratska federacija žena); С+П+С+С (Muzej socijalističke revolucije Srbije); С+П+С+Ч (nosilac Partizanske spomenice 1941); С+С+С+С (kandidat za delegate u skupštini zadruge); П+С+П+С (vođeća uloga radničke klase); С+Н+П+С (društvo slobodno udruženih proizvođača). Цим структурним моделям, в свою чергу, притаманна варіантність у вживанні субстантивно-прийменникових уточнюючих компонентів: П+С+прийменник+П+С (gradski sekretarijat za unutrašnje poslove), П+С+С+прийменник+С (društvena svojina sredstava za proizvodnju), С+прийменник+С+П+С (dogovor o osnovama društvenog plana) тощо. Як бачимо, це або об'єднання двох менш складних сполучень, або окремого іменника, або прикметника з трикомпонентним сполученням.

Інші багатокомпонентні назви є сполученнями, утвореними з п'яти, шести, семи, восьми, дев'яти, десяти компонентів, різноманітних за структурою. Наприклад, словосполучення odbor za spoljnu trgovinu Saveznog veća Skupštine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, яке містить десять компонентів структури С+прийменник+П+С+П+С+С+П+П+С+С, є об'єднанням десяти складених найменувань суспільно-політичного характеру. При цьому для утворення багатокомпонентних назв використовується той самий мовний матеріал, що й у менш складних сполученнях.

Привертає увагу наявність у рамках сучасної суспільно-політичної лексики значної кількості багатокомпонентних назв, особливо на означення найновіших реалій і понять, порівняно з іншими спеціальними сферами лексики, де більшою мірою, ніж у досліджуваному матеріалі, переважають дво- та трикомпонентні сполучення. Вирішальна роль в утворенні номінацій-словосполучень належить зовнішнім факторам: більш глибокому, порівняно з довоєнним періодом і навіть першими післявоєнними десятиріччями, пізнанню вже існуючих, а також нових реалій. Можна припустити, що в сербохорватській, як і в російській мові, позначилася семантична переваженість твірних основ, котрі вичерпали свої словотворчі можливості [10, с. 14], тому переважаючим став синтаксичний спосіб утворення номінацій.

Вивчення ж семантичних відношень двокомпонентних структур дає можливість пояснити наявність багатокомпонентних сполучень. Можна дійти висновку, що в галузі суспільно-політичної лексики

описані структури дають значно менше варіантів, ніж у загально-вживаній мові* та інших спеціальних галузях лексики. В розглянутих сполученнях переважають власне означальні відношення. Ці обмеження і зумовлюють ієрархію структур у багатьох складених назвах суспільно-політичного характеру. Структури, які виражають приблизно подібні відношення, об'єднуються в більш складні, уточнюють і доповнюють одна одну, зберігаючи при цьому свою цілісність і тим самим забезпечуючи цільність всього багатокomпонентного сполучення.

Як вже зазначалося, в малокомпонентних сполученнях суспільно-політичного характеру переважають означальні відношення. Цим пояснюється, на нашу думку, велика кількість багатокomпонентних словосполучень означального характеру, що компенсують недостаючі синтаксичні відношення.

1. *Виноградов В. В.* Вопросы изучения словосочетаний // *Вопр. яз.* 1954. № 3.
2. *Газанчиан Н.* Семантико-стилистические сдвиги в заимствованной лексике (советский период): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Новосибирск, 1972.
3. *Голанова Е. И.* Номинация в сфере автолексики // *Способы номинации в современном русском языке.* М., 1982.
4. *Даниленко В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977.
5. *Журавлев В. Ф.* Технические возможности русского языка в области номинации // *Способы номинации в современном русском языке.* М., 1982.
6. *Земская Е. А.* Современный русский язык: Словообразование. М., 1973.
7. *Коваль А. П.* Науковий стиль сучасної української мови: Структура наукового тексту. К., 1970.
8. *Курилович Е.* Деривация лексическая и деривация синтаксическая // *Курилович Е.* Очерки по лингвистике. М., 1962.
9. *Молошная Т. Н.* Субстантивные словосочетания в славянских языках. М., 1975.
10. *Шмелев Д. Н.* О некоторых тенденциях развития современной русской лексики // *Развитие лексики современного русского языка.* М., 1965.

Дана структурная характеристика номинативных словосочетаний общественно-политического характера современного сербохорватского языка. Для их образования используется как исконный, так и заимствованный языковой материал, единицы, не только функционирующие в общественно-политической сфере, но и общеупотребительные и встречающиеся в других областях знаний. Преобладают дву- и трехкомпонентные структуры.

Стаття надійшла до редколегії 10.01.85

* Див. про синтаксичні відношення в сербохорватській мові на матеріалі загально-вживаних субстантивних словосполучень у Т. Н. Молошної [9, с. 187—203].

*І. М. ТЕПЛЯКОВ, доц.,
Львівський університет*

**ДЕНОТАТИВНИЙ І СИГНІФІКАТИВНИЙ
АСПЕКТИ ЗНАЧЕННЯ
У СМИСЛОВІЙ СТРУКТУРІ
КІЛЬКІСНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
ЧЕСЬКОЇ МОВИ**

Абсолютна більшість дослідників визнає, що фразеологізмам як одиницям складнішої номінації притаманне специфічне фразеологічне значення, яке якісно відрізняється від лексичного. Специфіка фразеологічного значення зумовлена тим, що воно водночас містить логічну інформацію про предмет (сигніфікативний аспект значення), наочну уяву (денотативний аспект значення), передає оцінку та відношення до нього (конотативний аспект значення). Ця сукупність усіх аспектів значення дає змогу пізнати річ в усій різноманітності виявів її ознак, властивостей, зв'язків і відношень, тобто з більшим ступенем конкретності. Проте ця конкретність, властива семантичній структурі фразеологічних одиниць (ФО), залежно від співвідношення в ній (структурі) вказаних аспектів значення може набувати різного характеру. У статті аналіз обмежиться описом факторів, що впливають на співвідношення денотативного (предметного) і сигніфікативного (понятійного) аспектів значення у смисловій структурі кількісних ФО чеської мови.

Співвідношення між сигніфікативним і денотативним аспектами значення у семантиці ФО залежить, на наш погляд, головним чином від ступеня образності цих одиниць. Образність — одна з релевантних ознак фразеологізмів, хоч і не всім притаманна однаковою мірою. Трапляється також, що у процесі функціонування ФО яскравість образу, який становить основу фразеологізму, втрачається, у зв'язку з чим він не створює колишньої картини. Власне ця обставина вирішальна при встановленні співвідношення між аспектами значення смислової структури ФО.

У створенні фразеологічної образності, як правило, виділяють фактори екстралінгвістичні і власне лінгвістичні. До числа перших, зокрема, належить регулярність у позначенні реалій світу. У ФО, що передають поняття неозначеної множини, екстралінгвістична зумовленість виявляється в тому, що вони найчастіше вживаються на позначення великої кількості людей, неживих істот, що оточують людину, а також абстрактних понять, пов'язаних з його практичною діяльністю.

Із лінгвістичних факторів, що впливають на характер образності ФО, найчастіше називаються лексико-граматичні відношення між компонентами ФО; вид значень компонентів фразеологізму; компонентний склад ФО та її синтаксична форма; функція, яку виконує фразеологізм у мові [1, с. 168—169]. Навіть простий перелік лінгвістичних факторів показує, що ступінь образності ФО переважно залежить від її компонентного складу.

Найбільший ступінь образності серед ФО досліджуваної групи посідають, як правило, компаративні фразеологізми на позначення неозначено-великої кількості людей. Це не випадково, — людська множина порівняно з іншими характеризується найбільшою динамічністю, рухливістю, мінливістю, певним способом поведінки тощо. Високий ступінь образності притаманний таким компаративним фразеологізмам, як *je tam lidí jako na pražském mostě*, *je tam lidí jako o posvícení*, *je jich tam jako v mraveništi*, оскільки переосмислювані компоненти *pražský most* (празький міст), *posvícení* (храмове свято), *mraveniště* (мурашник) співвідносяться з конкретними словами і словосполученнями, у зв'язку з чим викликають асоціації і збуджують уяву. Високий ступінь образності ФО визначає й відповідну міру денотативного аспекту їх значення.

Ступінь образності ФО значно знижує наявність у її складі компонентів-некротизмів, які утруднюють розшифровку образу і співвіднесеність фразеологічного значення зі значенням її етимону. У сполученнях *mit něčeho do foroty*, *bylo jich jako drabantů* зі значенням «дуже багато» слова *forota*, *drabant* — архаїзми, які окремо, поза наведеними виразами, у сучасній чеській мові не вживаються. У зв'язку з цим образність подібних фразеологізмів істотно послаблена, і вони переходять у розряд безобразних. «Усі значення в мові, — пише О. О. Потєбня, — за походженням образні, кожне може з бігом часу стати безобразним» [3, с. 203]. Чим більше забувається образ, покладений в основу фразеологізму, тим слабше відчувається мотивування його актуального значення. Це, в свою чергу, знижує денотативний аспект значення ФО і відповідно підвищує питому вагу сигніфікативного аспекту, тобто зростання її семасіологічної функції. При вживанні звороту *mit řečí jako šlejší* у сучасного жителя Чехословаччини вже не виникає конкретної уяви про людину, яка точить ріжучі предмети, зворот сприймається як візуально закріплений вираз зі значенням *багато говорити*.

Зменшення образності, відповідно і зниження денотативного значення спостерігається у ФО, компоненти яких означають реалії, що вже не існують. Тому зрозуміло бажання носіїв мови запобігти зникненню мотивування таких виразів. Часто це приводить до перекручення вихідної формальної структури фразеологізму, проте певною мірою вдається зберегти актуальність образу, водночас і семантичну структуру мовної одиниці. Вираз *je tam lidí jako na Prašném mostě* зі значенням *дуже багато* у сучасній чеській мові вживається дуже рідко, тому що зникла реалія (*Prašný most**), яка породила образ, що ліг в основу фразеологізму. Зникнення реалії стало причиною перекручення вихідної форми компонента фразеологізму — *Prašný*. Цей компонент був замінений близьким за звучанням словом *pražsky*, внаслідок чого вираз набув вигляду *je tam lidí jako na pražském mostě* і належить тепер до широко вживаних зворотів.

* *Prašný most* — Градчанський міст, який раніше був критим і дуже курним. Ще раніше йшлося про Карлів міст, єдиний у Празі [SCFI, s. 209].

Проте не завжди вдається зберегти образність ФО, коли зникає реалія, що визначає її смислове мотивування. Така ФО продовжує функціонувати у мові, виконуючи здебільшого сигніфікативну функцію. Трапляється, фразеологізм з часом втрачає і сигніфікативну функцію, тобто поступово виходить з активного мовного вживання й переходить у розряд застарілих, що становлять пасивний запас мови. Прикладом такого переходу може служити зворот *ani na volskou kůži by to neparsal* у значенні *дуже багато*. На певну універсальність цієї тенденції вказують також факти інших мов, наприклад польської, де аналогічний зворот *na wołowej skórce nie sprisnąć* виходить з активного вживання [9, с. 58].

Знижує рівень денотативного значення вживання у складі ФО біблеїзмів, а також слів, що відображують різні релігійні уявлення, у зв'язку з цим у ФО *je tam lidí jako u božího hrobu*, *je tam lidí jako na svatých stupních*, *je tam lidí jako u svaté vody* тощо переважає тепер сигніфікативний аспект значення.

Послаблює денотативне значення ФО використання за її основу багатозначного слова, що утруднює розшифровку образу. Так, дотепер не встановлено, у якому вихідному значенні ввійшло у зворот *pít jako holendr* (*багато пити*) слово *holendr* — чи в первісному, етнімічному як *представник голандської нації* [10, с. 53—71], чи у вторинному як *машина для мелення крупи, крупорушка* [11, с. 189]. З цієї ж причини затемненості внутрішньої форми послаблено денотативне значення і у ФО *pít jako duha*, також уживаного на означення поняття *багато пити*. Проте у цьому випадку розшифровка образу ускладнена не багатозначністю опорного слова *duha* (райдуга), а незрозумілістю позамовного мотивування, пов'язаного з позначенням цим словом народного повір'я ніби під час дощу райдуга «п'є» воду [12, с. 303] *.

Сприйняття образності ФО може бути ускладнене, якщо за стрижневим словом, що несе образ, використовується власне ім'я або географічна назва в узагальнено-переносному смислі. Вирази *je jich tam jako Častkových dětí*, *je tam piva jako u Dolan*, *je tam smradu jako v Saříhradu* тощо не викликають конкретних уявлень, а виконують лише підсилювальну функцію — *дуже багато*.

Конкретні уявлення, навпаки, підсилюються у ФО, компонентний склад яких має слова з яскравим емоціонально-експресивним забарвленням. Так, з двох варіантів *jí jako by celý týden pejedl* і *spe se jako by celý týden pežral* другому притаманна не тільки більша виразність, а й більш високий рівень денотативного значення. Зумовлено це тим, що просторічні слова *srát se*, *žrát* (уминати, трошити, напихатися, обжиратися) порівняно з нейтральним *jíst* (їсти), передають крім передачі загального (сигніфікативного) поняття *багато їсти*, додатково вказують на спосіб і характер споживання їжі: *їсти з апетитом, жадібно, не соромлячись* тощо. Отже, такі ФО характеризують дане поняття з різних сторін, більш глибоко, тобто з більшою мірою конкретності (денотативності).

* Порівняй також подібне тлумачення слова *tesza* (райдуга) в польській мові у О. О. Потєбні, яка, «за народною уявою, вбирає до себе воду з криниці» [4, с. 83].

Співвідношення між сигніфікативним і денотативним аспектами значення у семантиці ФО значною мірою зумовлено обсягом їх компонентного складу. Вживання еліптичних форм набагато знижує питому вагу денотативного аспекту мовних одиниць, посилює їх ідіоматичність. Так, у фразеологізмів *je jich jako hub* (po dešti), *je jich jako much* (na masném trhu), *je jich jako vos* (okolo staré hrušky), *je jich jako žab* (po svatém Jiří), що функціонують у повній й усиченій формі, рівень денотативного значення значно нижчий у виразів, представлених скороченим варіантом. Існування еліпсиса спирається на явище так званої фразеологічної антиципації, яка дозволяє з фрагмента тексту дійти значення цілого [6, с. 86—90; 5, с. 31—41]. При цьому існування еліптичних форм пов'язане не тільки з принципом економії, а й з дією протилежних тенденцій, обумовлюючих розвиток усїєї семантичної системи мови, у тому числі й таких, що впливають на співвідношення різних компонентів значення у смисловій структурі ФО. Ця тенденція виявляється як «...прагнення до мотивованості мовного знака, з одного боку, і прагнення до його автоматичної відтворюваності, з другого, або тенденція до експресивності та тенденція до регулярності» [8, с. 240], тобто, конкретніше, у перерозподілі семантичного навантаження між окремими аспектами значення ФО. Яскравим прикладом такого перерозподілу є, зокрема, фразеологізми приказкового типу. Так, у ФО *bylo chvály na tři vály* (зі значенням *дуже багато*), утвореної шляхом стиснення прислів'я *bylo chvály na tři vály*, а *užitku s malou čtvrtku* (зі значенням *хвальби було багато, а пуття з цього — мало*), переважає сигніфікативний аспект значення.

Скорочення компонентного складу прислів'я стерло конкретний образ і послабило мотивування даного виразу, внаслідок чого значно знизилася денотативне значення. Зате автоматичність відтворюваності та регулярність уживання, що значно зросли після стиснення і набули ритмічної симетричності та рифми, набагато посилили сигніфікативне значення даного виразу. Автоматичність відтворюваності і регулярність уживання, у свою чергу, сприяли зменшенню питомої ваги конотативного аспекту значення. Отже, вживання ФО у мінімальному компонентному складі веде, з одного боку, до підвищення ролі її сигніфікативного аспекту, а значить, і семасіологічної функції в мові, а з другого, — до послаблення її денотативної семантичної значущості та зниження експресивної здатності.

Превалюванню питомої ваги сигніфікативного аспекту у семантиці згаданої ФО сприяє також наявність серед її компонентів кількісного числівника (*tři*), що функціонує тут у невластивому йому значенні. Вживання числівників у переносно-узагальненому смислі — досить розповсюджене явище у чеській фразеології взагалі і, зокрема, для передачі поняття неозначеної кількості. Присутність у компонентному складі ФО числівників, а також слів на позначення старих мір виміру (*kora, mandel, tucet*), уже свідчить про переважання у семантиці ФО сигніфікативного аспекту значення. Адаже числівники та лічильні слова, які належать до

найбільш абстрактної частини лексики, не викликають ніяких інших конкретних уявлень, за винятком кількісних.

Зазначимо, однак, що еліптовані форми не завжди знижують рівень денотативного значення ФО. У деяких випадках, усупереч логіці, спостерігається зворотній процес. Так, з двох варіантів ФО — *je jich jako psů* і *je jich jako kusých psů* (зі значенням *дуже багато*) — перший при меншій кількості компонентів вбирає більшу міру денотативного значення, ніж другий, у якого поширюючий компонент *kusých* (куцих) порушує стрункість логічної побудови звороту і тим самим послаблює його конкретизуючу здатність*.

Співвідношення між сигніфікативним і денотативним значенням у семантиці ФО залежить не тільки від специфіки стрижневого слова — носія образу, а й від його взаємодії з іншими компонентами усталеного комплексу. У фразеологізмів *mít času jako vodu* і *mít řeči jako vodu* з аналогічною образною основою співвідношення аспектів значення різне. Якщо перша ФО передає лише загальне поняття *дуже багато*, тобто виконує сигніфікативну функцію, то друга, крім позначення того ж поняття, містить у своїй семантиці додаткові смислові ознаки: *«багато і непереконливо про щось говорити; хвалькувато, дуже багато наобіцяти; бути нерозумною пустомелею; багатослівно і непереконливо, нудно обгрунтовувати свою відмову, часто підкреслюючи важливість своєї особи й зайнятості тощо»* (SCEI, s. 383). Вираз *mít řeči jako vodu* відрізняється також своєю негативною оцінкою. Отже, дана ФО порівняно з вищезгаданого посідає вищий ступінь образності і відповідно значну денотативну семантику.

Ступінь образності номінативних одиниць мови деякою мірою залежить і від частотності вживання. Це положення, яке неодноразово відзначалося дослідниками лексики і фразеології щодо прагматичної значущості одиниць [7, с. 9], на наш погляд, можна застосувати й до денотативного змісту ФО, оскільки надмірна частотність уживання, крім нейтралізації емоційально-експресивної насиченості фразеологізму, стирає додаткові смислові відтінки і, врешті, знижує рівень його денотативного значення.

Зворот *mít dětí jako smetí* через свою широку вживаність вже не містить, як раніше, у своїй семантиці додаткові смислові і стилістичні елементи, а передає лише високий ступінь наявності ознаки, тобто переважно виконує сигніфікативну функцію: позначає поняття *дуже багато*. Отже, зменшення образності веде до спрощення семантичної структури фразеологізму, яка зближується зі структурою нейтрального слова-ідентифікатора *багато*, внаслідок чого поняття, що ним виражається, збіднюється, стає менш інформативним. Спрощення семантичної структури конкретно виявляється у втраті додаткових смислових ознак, пов'язаних з асоціаціями. Це, в свою чергу, зумовлює зменшення денотативної цінності фразеологізму, його конкретизуючої функції в мові.

* Аналогічне явище у зворотах *как на свадьбу* і *как на Маланьину свадьбу* зазначає В. М. Огольцев [2, с. 67]. Пор. також денотативну нерівноцінність виразів *как собак* і *как собак нерезаных* у сучасній російській мові.

1. Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. М., 1976.
2. Огольцев В. М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Л., 1978.
3. Потеев А. А. Из записок по теории словесности. 1905.
4. Потеев А. А. Мысль и язык. 4-е изд. Одесса, 1922.
5. Ренская Т. В. О некоторых видах фразеологического эллипсиса (Постановка проблемы) // Проблемы русской фразеологии: Республ. сб. Тула, 1976.
6. Ренская Т. В. О фразеологическом эллипсисе в синтаксическом аспекте // Проблемы русской фразеологии: Республ. сб. Тула, 1978.
7. Черданцева Т. З. Язык и его образы: Очерки по итальян. фразеологии. М., 1977.
8. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964.
9. Iglíková T., Kurková H. Malý slovník frazeologický // Zeszyt pierwszy. Warszawa, 1966.
10. Mokijenko V. M. Pije jako holendr — nebo jako Holendr? // Naše řeč. 1973. N 56.
11. Těšitelová M. Slovník starých českých mlynů // Naše řeč. 1963. N 46.
12. Trávníček Fr. Slovník jazyka českého. Praha, 1952.

Список умовних скорочень

SČFI — Slovník české frazeologie a idiomatiky. Příklad. — Academia Praha, 1983.

Анализируются факторы, влияющие на характер образности фразеологических единиц. Определяется соотношение между денотативным (предметным) и сигнификативным (понятийным) аспектами значения в содержательной структуре количественных фразеологизмов современного чешского языка.

Стаття надійшла до редколегії 07.04.84

М. О. ЯРМОЛЮК, асист.,
Львівський університет

СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЕСЛІВ ЗОРОВОГО СПРИЙНЯТТЯ БОЛГАРСЬКОЇ МОВИ

Досліджуючи дієслова сприйняття в російській, литовській та інших мовах, учені виділяють, зокрема, лексико-семантичну групу зорового сприйняття [1; 2; 5]. Дієслова цієї групи означають загальну здатність людини сприймати об'єкт органами зору: *Добре виждам, глядам през прозорец. Дядо Йордан втреничи поглед надолу към селото* (Елин Пелин). *Ще вперя поглед в марка да те видя* (Вапцаров). *Стаята ни гледаше към двора* (Ал. Константинов).

Усім дієсловам, які входять до досліджуваної тут лексико-семантичної групи (ЛСГ), властиві інтегральні семи *власне зорового сприйняття; цілеспрямованості/нецілеспрямованості; завершеності/незавершеності*.

Зіставляючи тлумачення дієслів зорового сприйняття в «Речник на съвременния български език» [6] та компоненти аналізу окремих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) дієслів зорового сприйняття, які є об'єктом дослідження, можна вичленити цілий ряд диференційних сем (ДС). При цьому до уваги беремо і компонентний аналіз групи відповідних дієслів російської мови в працях Л. М. Васильєва [1; 2].

Отже, досліджувані групи дієслів містять такі інтегральні та диференційні семи:

Інтегральні та диференційні семи

Дієслово	ІС та ДС											
	власне зорового сприйняття	цілеспрямованості/нецілеспрямованості	завершеності/незавершеності	уважно розглядати	дивитися безцільно	дивитися захоплено	озиратися	дивитися швидко, враз охопити весь предмет	зосередити увагу на об'єкті сприйняття	дивитися, відкривши очі (після сліпоты)	уважно переглядати, перевіряти	
	A	B	B	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1. виждам	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	
2. глядам	++	++	++	—	—	—	—	—	—	—	—	
3. зяпам	+	+	+	—	+	—	—	—	—	—	—	
4. любувам се	+	+	+	—	—	+	—	—	—	—	—	
5. оглеждам	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	
6. оглеждам се	+	+	+	—	—	—	+	—	—	—	—	
7. озирам се	+	+	+	—	—	—	+	—	—	—	—	
8. разглеждам	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	
9. погледна	++	++	++	—	—	—	—	++	—	—	—	
10. поглеждам	+	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	
11. погледна	+	+	+	—	—	—	—	—	—	+	—	
12. преглеждам	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	+	
13. прегледдам	+	+	+	—	—	—	—	—	+	—	+	
14. пазя	++	++	++	—	—	—	—	—	++	—	—	
15. бдя	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	
16. заозървам се	+	+	+	—	—	—	+	—	—	—	—	
17. заоглеждам се	+	+	+	—	—	—	+	—	—	—	—	
18. загледам се	+	+	+	++	—	—	—	—	—	—	—	
19. загледам	+	+	+	++	—	—	—	—	—	—	—	
20. забелязvam	+	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	
21. съгледам	+	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	

* Знак «+» означає, що в дану ДС дієслово входить, а знак «—» — не входить.

Як видно з таблиці, дієслова *виждам*, *гледам* не мають жодної з визначених ДС. Вони характеризуються лише інтегральними семами (ІС) *власне зорового сприйняття*, *цілеспрямованості/нецілеспрямованості*, *завершеності/незавершеності*. Наприклад: *Тъжно идеш майко, да гледаш/ти на туй хоро весело* (Хр. Ботев). *Гледаш*

я на пътя — дребничка, сухичка, слабичка. Ала виж я на работа. (Влайков). Видях го как се премята във въздуха... (Й. Радичков/Септември, 1982, № 8, с. 12). Отже, вони й утворюють ядро ЛСГ, тобто є метаіменами тлумачення більшості дієслів ЛСГ зорового сприйняття в «Речник на съвременния български език» [6].

Найбільш частотною виявилася ДС «дивитись швидко, враз охопити весь предмет»: *разглеждам, поглеждам, погледна, забелезвам, забележа, сггледам — Когато вече си отивах, погледнах към земянката (Йовков). Маринка нетърпеливо ходи их стаята и поглежда през прозореца (Елин Пелин). ...макар че изпъкналите им меланхолични очи не издават каквото и да било вълнение, може да се забележи, как камилите ускоряват крачка (Й. Радичков/Септември, 1982, № 8, с. 10). Те още отдалеко бяха сггледали ярките и угоени плодове (Й. Радичков/Септември, 1982, № 8, с. 10).*

Наступною за частотністю є ДС «озиратись»: *оглеждам се, озирам се, заозървам се, заоглеждам се — Винаги предпазлив и съобразителен, Тачката се спираше често, послушваше се и се оглеждаше на всички страни (Й. Йовков). Той се озираше захласнато, като човек, който не гледа нищо (И. Вазов). После всички седнаха, замълчаха неловко и крадешком се заоглеждаха (Б. Райнов/Човекът на тъгла, 1958, с. 114). Да не сме обградени? Негърът неспокойно се заозърта (Гр. Угаров. По следите на заточеника. 1959, с. 561).*

ДС «уважно розглядати» займає третє місце за кількістю слів, у які вона входить: *оглеждам, заглеждам, загледам се — Те огледаха шипковия храст и го атакуваха небрежно... (Й. Радичков/Септември, 1982, № 8, с. 11). Изведнъж Матаке се изправи на целия си ръст и всички млъкнаха и го загледаха (Й. Йовков). Изведнъж Бързоходко се спря и втренчено се загледа напред (Ем. Станев. През гори и води. 1954, с. 115).*

Менш частотними є ДС *зосереджувати увагу на об'єкті сприйняття: пазя, бдя — Дълбоко спят другарите. Бди само часовоят (Георгиев). Видя, че дядо Иван слиза отгоре и държи в шепите си запалена свещ и пази да не я угаси вятърът (Йовков), та ДС уважно переглядати, перевіряти: преглеждам, прегледам — Взех ръкописа, прегледах го, турнах му някоя и друга запетайка и му го върнах (Елин Пелин). Те преглеждат помпата и откриват, че тя може да се поправи веднага и да заработи с пълни сили (Г. Караславов).*

Найменш частотними, майже унікальними, виявилися ДС *дивитися захоплено: люблювам се — Бай Мичо се любуваше на Огнянова и не можеше да му се нарадва (Вазов) та ДС дивитися безцільно: зяпам — Бай Ганьо седи сам в салона, зяпа разсеяно картините (Ал. Константинов).*

Наші спостереження підтверджуються думкою Р. М. Гайсіної, що «найбільш абстрактні семи є й найбільш частотними, менш абстрактні — менш частотні, конкретні семи характеризуються найменшою частотністю і навіть можуть бути унікальними» [4, с. 41].

У невеликій статті немає змоги проаналізувати всі дієслова лексико-семантичної групи зорового сприйняття, тому їх вибір провадиться за принципом функціональної частотності вживання у художньо-белетристичному функціональному стилі сучасної болгарської мови.

Таким чином, одержані результати компонентного аналізу найбільш функціонально навантажених у межах художньо-белетристичного стилю сучасної болгарської мови дієслів названої ЛСГ відбивають залежність значень аналізованих ЛСВ дієслів від їх семного наповнення.

1. *Васильев Л. М.* Семантические классы глаголов чувства, мысли, речи. Очерки по семантике русского глагола. Уфа, 1971. 2. *Васильев Л. М.* Семантика русского глагола. М., 1981. 3. *Гайсина Р. М.* Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. Саратов, 1981. 4. *Гудавичус А.* Лексико-семантическая группа зрительного восприятия в русском и литовском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Вильнюс, 1970. 5. Речник на съвременния български език. В 3 т. София, 1955—1959.

Рассматривается группа глаголов зрительного восприятия за принципом функциональной частотности употребления в художественно-беллетристическом стиле современного болгарского языка. Определена частотность употребления отдельных лексико-семантических вариантов данной группы глаголов.

Стаття надійшла до редколегії 28.05.85

*В. С. ПЕТРУХІН, викл.,
Львівський університет*

ВІЙСЬКОВИЙ СЛЕНГ У СУЧАСНІЙ ЧЕСЬКІЙ МОВІ

Серед проблем, що знаходяться у центрі уваги дослідників лексики сучасної чеської мови, чільне місце займає сленг — «сукупність спеціальних назв і мовних зворотів для предметів, зв'язаних з працею і трудовою діяльністю» [13, с. 9]. Метою наукових досліджень, присвячених цьому, утворенню нелітературної просторічної лексики, є передусім визначення його місця у лексичній системі мови та виявлення інтра- й екстралінгвістичних тенденцій, зумовлюючих своєрідність, функціональність і характер впливу сленгу на формування лексики літературної мови.

У радянському мовознавстві поруч з терміном «сленг» [1; 9] здебільшого вживається традиційний термін «жаргон» [7; 8], який, за визначенням Л. І. Скворцова, є «приналежністю відносно відкритих соціальних і професійних груп людей, об'єднаних спільністю інтересів, звичок, занять, соціального становища і т. д.» [7, с. 82].

На відміну від радянських учених [6, с. 478], чехословацькі лінгвісти не дотримуються традиційного поділу нелітературної лексики на соціальні діалекти. При цьому термін «сленг» уживається ними переважно у двох значеннях: (ширшому) як професій-

на лексику і просторічна мова груп, об'єднаних спільними інтересами, та (вужчому) як специфічна емоційна лексика певної групи із спільними інтересами [18, с. 98].

Як вважає С. Утешений, термін «сленг» в силу своєї універсальності останнім часом усе більше розповсюджується у слов'янському мовознавстві [22, с. 91]. У чехословацькій лінгвістиці зацікавлення явищем сленгу привело до глибокого вивчення деяких його проблем. Значний внесок у розробці проблеми сленгу належить Ф. Оберфальцеру, Я. Губачеку, Л. Клігмешу, В. Кріштеку, І. Неквапілу [21; 14; 15; 16; 17; 18; 20], які провели важливі теоретичні пошуки і проаналізували лексику сленгів деяких соціальних груп, зокрема із середовища студентів, залізничників, гірників.

Одним із найбільш поширених у сучасній чеській мові, але досі майже зовсім не вивчених є військовий сленг. Частково йому приділена увага у працях Ф. Оберфальцера та Я. Губачека, дещо докладніше у межах загальнолінгвістичної проблеми сленгу він розглянутий у статті І. Неквапіла [20].

Вивчення військового сленгу на фоні загальнолінгвістичної проблеми, на нашу думку, є найдоцільнішим.

У даній статті ми поставили за мету певною мірою визначити основне коло питань, що стосуються чеського військового сленгу (далі ЧВС) як невід'ємної частини просторічної чеської лексики. Ці питання потребують детального вивчення.

І. Під військовим сленгом, як це видно із досліджень Судзіловського та Неквапіла [9; 20], слід вважати такі лексичні одиниці позалітературного характеру, з точки зору вимог сучасної літературної норми, які переважно використовуються в неофіційних чи напівофіційних висловлюваннях військовослужбовців для вираження понять і реалій, пов'язаних з військовою справою, і які несуть особливе емоційно-експресивне забарвлення. При проникненні в систему літературної мови вони виконують особливі лінгвостилістичні функції.

Для ЧВС характерне його численне нашарування, що охоплює практично усі сфери військової справи — від організації виконання служби до найвужчих військово-технічних спеціальностей: vojákování (служба в армії), lampasák (професійний військовослужбовець), raketák (ракетчик), cháréčko (пристрій хімічної розвідки); значна градація емоційно-експресивного навантаження — від нейтральних професіоналізмів до вульгаризмів: chemický oblek — adam — chemboržel (одяг протихімічного захисту), přílba — blembák — kotel — počník (каска), широта його вжитку — від індивідуальних розмов солдат і офіцерів до літературних і публіцистичних творів*. Лексико-семантичною основою ЧВС стали екстралінгвістичні фактори — особливості, зумовлені характером

* Основними джерелами лексичних одиниць ЧВС були розмови чехословацьких військовослужбовців у нашій присутності, наукові публікації вищезгаданих авторів, словники чеської мови та періодика, що видається Міністерством оборони ЧССР; „Obrana lidu“, „Ceskoslovenský voják“, „Zápisník“, „Lidová armáda“.

середовища, адже Чехословацька Народна армія є складним військово-політичним організмом, у рамках якого вирішуються не лише питання, пов'язані з бойовою і спеціальною підготовкою, а й з ідейним вихованням особового складу, його участі у економічному і суспільному житті країни, збереження та розвитку прогресивних традицій соціалістичної армії. Звідси: *dukčák* (член військового спортклубу «Дукля»), *revéeska* (кімната політико-виховної роботи), *ausák* (член військового художнього ансамблю), *politruk* (політпрацівник).

Крім того, варто зазначити, що сучасним збройним силам ЧССР притаманний високий рівень технічного оснащення, автоматизації, озброєння найсучаснішою бойовою технікою, а це, у свою чергу, сприяє дії тих соціолінгвістичних процесів, що викликають появу сленгу. Тому ЧВС, на нашу думку, треба розглядати у широкому значенні [18, с. 98; 22, с. 90], проводячи у його лексиці межу між назвами професійних понять (професіоналізми) [2, с. 92] і мовними одиницями експресивного пласту.

2. Лексичні одиниці ЧВС, як і будь-якого іншого професійного сленгу, фактично є стилістичними синонімами кодифікованих у системі літературної мови назв певних предметів та явищ. На появу у сучасних мовах ненормованих, з граматичної точки зору, дублетних форм внаслідок дії екстралінгвістичних факторів указував В. Г. Костомаров та Ф. П. Філін [3, с. 126; 11, с. 11]. Тому слід чітко розрізняти професійний військовий сленг та військову термінологію, яка принаймні частково належить до літературної лексики [11, с. 7]. Специфіка військової служби, її сучасний ритм і динамізм породжують лексичні одиниці професійного ЧВС, у яких переважає тенденція до лаконічності внаслідок універбізації [12, с. 24; 20, с. 133] — громіздкі багатослівні терміни стають певною мірою на перешкоді не лише розмовній мові, а й її письмовому варіанту, і замінюються однослівними назвами, здебільшого утвореними від аббревіатур: *zástupce velitele pro věci politické* — ZVP — *zetvépé* (замполіт), *bojové vozidlo pěchoty* — BVP — *bévépéčko* (бойова машина піхоти), *okresní vojenská správa* — OVS — *ovéeska* (райвійськкомат). Більш виразно дублетні форми ЧВС проявляються у його експресивному пласті: *velitel* — *táta* (командир), *motostřelec* — *drnožrout* (мотострілок).

Як видно із наведених прикладів, лексичні одиниці ЧВС відрізняються від емоційно нейтральних військових термінів певним експресивним забарвленням та незрозумілістю для нефахівців, що також вважається однією із ознак сленгу [22, с. 93; 19, с. 11].

3. ЧВС потребує більш глибокого вивчення його внутрішньої диференціації. На думку І. Неквапіла, залежно від сфер вжитку усю лексику ЧВС доцільно розділити на дві групи: загальноживану та вузькоспеціальну [20, с. 131]. Загальноживана лексика ЧВС, або ж його професійний пласт, доступна з часом проходження служби практично усім військовослужбовцям. Певною мірою вона є загальновідомою серед носіїв чеської мови, наприклад: *raketák* (ракетчик), *basa* (гауптвахта), *příjímač* (курс молодого солдата).

До другої групи належить спеціальна лексика, що вживається для означення вузькоспеціальних військових реалій: *áeska* (автоматичний сигналізатор), *estétěčko* (набір тонової телеграфії), *er-tézetka* (рота тилового забезпечення).

З точки зору стилістики, засоби вираження ЧВС можна згрупувати у просторічну лексику, до якої переважно відносимо професіоналізми, і в експресивну лексику, у якій функція оцінки домінує над номінаційною функцією.

Емоційне забарвлення експресивної лексики ЧВС має високе насичення, в основному пейоративного, стилістично зниженого характеру зображення предмета думки. Відмітною рисою її є наявність таких відтінків, як: жартівливість, іронічність, насмішкуватість, нехтування, зневага, презирливість, грубість і навіть вульгарність. Водночас необхідно зауважити, що неправомірно зараховувати до сленгу непристойні слова та лайки [9, с. 10], хоч деякі чехословацькі дослідники частково допускають цю можливість — у випадках уживання їх як складових частин діалогів у буденно-розмовній мові [19, с. 15].

В утворенні експресивного пласту* ЧВС вирішальну роль відіграють екстралінгвістичні фактори: певна відокремленість військового середовища, труднощі військової служби, колективний характер життя молодих за віком людей, їх тісний зв'язок з технікою та зброєю. Оцінка явищ і оточуючих предметів має яскраво виражений емоційно-експресивний характер, що знаходить свій відбиток у мові військовослужбовців [9, с. 10; 20, с. 134]. Внаслідок дії названих факторів утворюються характерні для експресивного пласту ЧВС синонімічні ряди, наприклад: *příslušník spojovací jednotky* — *srojař* — *dráták* (зв'язківець), *zdravotní instruktor* — *zdravoták* — *lapiduch* — *mrtvolkář* (санітарний інструктор).

Інколи досить важко встановити межу розшарування ЧВС на емоційно нейтральні професіоналізми** і емоційно забарвлену експресивну лексику [20, с. 137]. Наприклад: *rohoňák* (спеціаліст служби пального і мастил) — емоційно нейтральне, професіоналізм; *I mrtvolkář* (санінструктор) — експресивне, жаргонізм. У таких випадках потрібен не формальний, а всебічний, у тому числі і словотворчий, аналіз лексичної одиниці ЧВС з урахуванням як її номінаційної функції, так і зумовленої екстралінгвістичними факторами стилістичної функції оцінки. Остання і визначає місце даної лексичної одиниці у синонімічному ряду, наприклад: *kontrolní pořádková hlídka* (термін) — *hlídka* (професіоналізм) — *kárhá* (професіоналізм) — *kárhásko* (емоційно

* Інколи про нього говорять як про сленг у вузькому смислі, тобто про жаргон [9, с. 12—13] або про аргіо [4, с. 14]. Вважаємо слушним зауваження С. Утешеного з посиланням на Я. Губачека, що у чехословацькій лінгвістиці закріпилася проведена Ф. Оберфальцером [21, с. 312] диференціація між сленгом як соціальним підвидом розмовної мови і аргіо як (з соціального та функціонального боку) лексики навмисної незрозумілості, тому нема потреби розглядати її заново [22, с. 91].

** Треба підкреслити, що і професіоналізми мають певне емоційне забарвлення, яке в міру їх ужитку стирається, стає стилістично нейтральним (лексичне явище втрати значення суб'єктивної оцінки) [5, с. 147].

забарвлений професіоналізм) — *litačka* (експресивний вислів, жаргонізм).

4. Чільне місце у працях чехословацьких лінгвістів займає питання джерел поповнення і способів утворення лексики професійного сленгу [11; 14; 15; 16; 17; 20]. Лексика ЧВС, як і інших професійних сленгів чеської мови, поповнюється шляхом лексико-семантичного і морфологічного словотвору, за рахунок утворення стійких словосполучень, лексико-семантичних перекирвань та запозижень.

Важливою ділянкою роботи може стати визначення словотворчих структурних моделей ЧВС як найбільш зручних для оперування словотворчих одиниць [10, с. 172] та встановлення характеру функціонування їх формантів.

5. ЧВС існує не лише в усному варіанті, його лексичні одиниці усе настирливіше прокладають собі дорогу у письмову форму загальноживаної лексики сучасної чеської літературної мови на правах стилістичних засобів вираження. Так, переважна більшість прикладів ЧВС, що знаходиться на даний час у нашому розпорядженні (понад 700), зафіксована у чеських друкованих виданнях.

Важливим соціолінгвістичним питанням є визначення сфер функціонування ЧВС, його участі у формуванні лексичних засобів просторічної мови і впливу на лексику сучасної літературної чеської мови. Це питання має загальномовознавчий характер, адже, як вказував Ф. П. Філін, ще багато є нез'ясованого щодо кодифікованої літературної мови та просторіччя і розмовної мови [11, с. 7].

1. Гальперин И. Р. 'О термине «сленг» // Вопр. языкознания. 1956. № 6.
2. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958. 3. Костомаров В. Г. Проблемы культуры речи // Теоретические проблемы советского языкознания / Под ред. Ф. П. Филина. М., 1968. 4. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М., 1975. 5. Нецименко Г. П. Закономерности словообразования, семантики и употребления существительных с суффиксами субъективной оценки в современном чешском языке // Исследования по чешскому языку / Под ред. А. Г. Широковой. М., 1963. 6. Общее языкознание / Под ред. Б. А. Серебренникова. М., 1970. 7. Скворцов Л. И. Жаргоны // Русский язык. Энциклопедия. М., 1979. 8. Скворцов Л. И. Профессиональные языки, жаргоны и культура речи // Русская речь. 1972. № 1. 9. Судзиловский Г. А. Сленг — что это такое? М., 1973. 10. Трофимович К. К. Продуктивность моделей сложных существительных в чешском языке добелогорского периода // Исследования по чешскому языку / Под ред. А. Г. Широковой, М., 1963. 11. *Báča M.* K výzkumu studentského slangu // *Naše řeč*. 1985. N 2. 12. *Bělič J.* Celonárodní slovní zásoba ne plně spisovná a nespisovná // *Slovo a slovesnost*. 1964. N 15. 13. *Havránek B., Jedlička Al.* Česká mluvnice. Praha, 1960. 14. *Hubáček Jar.* O českých slanzích. Ostrava, 1979. 15. *Hubáček Jar.* Onomaziologické postupy ve slovní zásobě slangů. Spisy. Pedagog. fakulty v Ostravě, 1971. 16. *Hubáček Jar.* Železničářský slang. Praha, 1974. 17. *Klímeš L.* Pokus o syntetický pohled na české slangy // *Naše řeč*. 1980. N 5. 18. *Křístek V.* Poznámky k problematice argotu a slangů // *Slovo a slovesnost*. 1973. N 34. 19. *Machač J.* K nespisovným složkám frazeologie národního jazyka: Frazeologismy slangové a vulgární // *Naše řeč*. 1979. N 1. 20. *Nekvapil J.* K dnešnímu stavu vojenského slangu // *Naše řeč*. 1979. N 3. 21. *Oberpfalzer Fr.* Argot a slangy // *Československá vlastivěda*. N 3: Jazyk. Praha, 1934. 22. *Utěšený Šl.* K pojmosloví a terminologii sociálních nářečí // *Naše řeč*. 1979. N 2.

Статья посвящена военному сленгу — одному из профессиональных сленгов в современном чешском языке. На основе анализа работ чехословацких лингвистов рассматривается основной круг вопросов, связанных с определением места военного сленга в языковой системе, его внутренней дифференциацией, путями образования и взаимодействием с литературной лексикой.

Статья надійшла до редколегії 10.12.85

*С. О. ВЯЛОВА, ст. наук. співроб.,
Публічна бібліотека
ім. М. Є. Салтикова-Щедрина
(Ленінград)*

ГЛАГОЛИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА КИРИЛИЧНІ РУКОПИСИ З ВИКОРИСТАННЯМ ГЛАГОЛИЦІ У ЗІБРАННЯХ РАДЯНСЬКИХ СХОВИЩ

У ХІХ ст. значно підвищився інтерес до історії слов'янської культури, в тому числі до вивчення двох слов'янських алфавітів — кирилиці та глаголиці. Внаслідок ряду поїздок російських вчених на слов'янські землі, знайомства їх з місцевими архівами і бібліотеками, посиленого збору пам'яток слов'янської писемності вдалося відшукати важливі глаголичні рукописи.

Серед таких учених треба передусім назвати П. І. Прейса, В. І. Григоровича, І. І. Срезневського, єпископа Порфирія (Успенського), П. І. Севастьянова, архімандрита Антоніна (Капустіна) — перших представників російської славістики. Саме до їх зібрань входить основне число рукописних глаголичних пам'яток, які знаходяться в СРСР. Нині всі вони зосереджені у сховищах Ленінграда, Москви, Києва, Одеси.

Найбільша кількість глаголичних пам'яток зберігається в Ленінграді у Державній Публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедрина (ДПБ). Глаголичні пам'ятки із зібрань Відділу рукописів і рідкісних книг ДПБ — це одна з кращих такого роду колекцій європейських сховищ. Вона включає глаголичні кодекси, написані як округлою болгарського типу глаголицею, так і хорватським (кутастим) глаголичним письмом, а також документи, що є пам'ятками хорватського (кутастого) глаголичного курсиву. Їх хронологічний діапазон — від ХІ до ХVІІІ ст. До колекції увійшов також один з найважливіших глаголичних рукописних пам'яток — відоме «Зографське євангеліє» — тетр. ХІ ст. (ДПБ, Глаг. 1) [18, № 15]. Його із поїздки на Афон привіз збирач пам'яток слов'янської і візантійської писемності і мистецтва П. І. Севастьянов. Отримав він цей рукопис від монахів Зографського монастиря у дар Олександрові ІІ, який передав її 1861 р. Публічній бібліотеці. Кількома роками раніше — в 1857—1858 рр. — П. І. Севастьянов виготовив фотокопію всього тексту рукопису, один примірник якого зберігається також у ВРіРК ДПБ (ф. 680, № 1), а другий — у ВР ДБЛ Москви.

Два аркуші «Синайського служебника» XI ст. (ДПБ, Глаг. 2) бібліотека придбала 1883 р. у складі зібрання Порфирія (Успенського) [18, № 35]. Порфирій, в свою чергу, отримав їх у Синайському монастирі, де він описував рукописи монастирської бібліотеки, будучи начальником духовної місії в Єрусалимі в 1847—1854 рр. Аркуш «Синайського євхологія» (ДПБ, Глаг. 3), що також виявлений на Синаї, переданий бібліотеці в дарунок 1885 р. професором Н. П. Кондаковим [18, с. 36].

П'ять фрагментів хорватського походження, написаних хорватською (кутастою) глаголицею, із зібрання голови Товариства любителів древньої писемності П. П. В'яземського знаходяться у фонді цього Товариства. Вони надійшли у Публічну бібліотеку 1932 р. Це чотири фрагменти XIII ст.: Псалтирі, Послання апостола Павла до римлян, Бreviарія і невизначений текст — через його незначний обсяг (ДПБ, ВЛДП, Глаг. 166/2000). П'ятий уривок XIV—XV ст. — один лист Бreviарія (ДПБ, ВЛДП, Глаг. 168/2003) [4, с. 272—273; 12, с. 318; 18, № 319].

Велика колекція глаголических рукописів також хорватського походження була придбана Публічною бібліотекою 1874 р. — після смерті далматинського славіста І. Берчича, який її зібрав, — у його родичів у Задарі. Вона складається з п'яти глаголических кодексів XVI ст. і двох томів (близько 200) фрагментів, здебільшого місалів і бreviарів XIII—XVI ст. [5, с. 63—65; 21, с. 108—124; 18, № 318; 19, с. 130—134]. Крім цього, до неї увійшло 53 рукописи XV—XVIII ст. сербохорватською мовою, написані хорватським (кутастим) глаголическим курсивом (заповіти, акти про продаж землі, проповіді та ін.) [4, с. 276—283; 6, с. 13—37].

І. Берчицем була зібрана багата колекція глаголических стародрукованих книг, придбана Публічною бібліотекою разом з його рукописами. Вона становить основну частину всього зібрання глаголических видань, які зберігаються у ВРiРК ДПБ. За висновком А. А. Крумінга, колекція глаголических книг ДПБ, що включає 43 назви із загальної їх кількості — 79. Зі 70 відомих стародрукованих глаголических видань у ДПБ знаходиться 43. Сюди входить і «єдина в СРСР велика підбірка видань раннього періоду» (переклад наш. — С. В.) (15 видань з 20 існуючих), переважну кількість яких містить колекція І. Берчича [10, с. 231, 232].

Крім пам'яток, повністю написаних глаголицею, великою цінністю є кириличні рукописи з глаголическими вставками, приписками чи окремими глаголическими літерами. У ВРiРК ДПБ до нинішнього часу виявлено декілька таких рукописів. Це: Слова [13] Григорія Богослова XI ст. (ДПБ, В. п. 1.16), текст яких містить глаголическі букви [18, № 33]; Псалтир тлумачна («Євгенівська») XI ст. (ДПБ, Погод. 9) з глаголическими ініціалами на аркушах 6, 18 і 20 [18, № 30]; Тлумачення Іполита папи римського на книгу пророка Даниїла XII ст. («Московські» або «Погодінські листки») (ДПБ, Погод. 68), що налічує 15 глаголических букв [18, № 105]; «Шафарикова тріодь» пісна і кольорова XIII ст. (ДПБ, глаг. п. 1.74) з трьома глаголическими вставками в тексті — на арк. 49, 51 об. і 69 об. [18, № 222]; Псалтир XIV ст. (ДПБ, Глаг.

п. 1.2), у заголовках деяких псалмів котрої зустрічаються глаголичні букви [8, с. 51]. У Тлумаченні на пророків XV ст. (Сол. 694/802) три слова і багато ініціалів написані глаголичними буквами, а літера «а» у багатьох випадках використовується для позначення місць вставок [15, с. 155]; у Пролозі 1431—1434 рр. на аркуші 255 є позначка 1456 р. грецькими буквами, глаголицею і потайним письмом (ДПБ, Глаг. п. 1.48) [8, с. 64]. Крім цього, кириличний рукопис — Збірник житій, бесід, слів, апокрифів XVIII ст., який знаходиться в зібранні К. Тишендорфа і привезений ним з Синаю, є палімпсестом (ДПБ, Q. п. 1.64), де змитий текст — глаголиця XI ст. (або уривок з Мінеї службової, або тропарі канонів з Октоїха) [18, № 305]. У зібранні стародрукованих глаголичних книг І. Берчича знаходиться і Міссал 1741 р., в якому між сторінками 102 — і 103/4 вставлена пергаментна сторінка, написана кутастою глаголицею (імітація друкованого) (ДПБ, Берч. 20).

У іншому великому сховищі Ленінграда — Бібліотеці АН СРСР — глаголичні рукописи зосереджені переважно в зібранні І. І. Срезневського, що поступило сюди 1910 р. Це лист Паренесіа Охріма Сіріна («Македонський глаголичний аркуш») XI ст. (БАН, 24.4.15/Срезн. 62) [18, № 25] та «Григоровичів аркуш» XI—XII ст. — уривок повчання з молитвою про прощення гріхів (БАН, 24.4.17/Срезн. 64) [18, № 44] (обидві пам'ятки потрапили до зібрання І. І. Срезневського від В. І. Григоровича); аркуш Службника («Синайський службник») XI ст. (БАН 24.4.8/Срезн. 55) [18, № 34]; так звані Аркуші глаголичні XI ст., вірніше — залишки їх на дерев'яній покрищі палітурки (2 арк., БАН, 24.4.37/Срезн. 84) [18, № 19] і фрагмент — три аркуші — глаголичного Бreviарія XIV—XV ст. хорватського (кутастого) письма (БАН, 24.4.14/Срезн. 61) [17, с. 185—186].

У бібліотеці сербського просвітителя Вука Караджича, яка куплена Російською АН 1839 р. і тепер зберігається в БАН СРСР, знаходиться глаголичний «Збірник повчань Єроніма Блаженного» XV ст. (БАН, 16.17.35). Він написаний хорватською (кутастою) глаголицею [1, с. 216; 17, с. 204].

Декількома кириличними рукописами, в яких використано глаголичні літери, володіє бібліотека Академії наук. Так, у фрагменті Передмови Іоанна Екзарха до богослів'я Іоана Дамаскіна («Македонський аркуш») XI—XII ст. (БАН, 24.4.16/Срезн. 63) у тексті зустрічається глаголична буква «ю» [18, № 46]; у фрагменті «Збірника повчань» XIII ст. (БАН, 4.9.39/Фінл. 40) на арк. 2 є глаголичний запис писця [18, № 306].

У Ленінградському відділенні Архіву АН СРСР у складі фонду П. І. Прейса відомо три пергаментні аркуші глаголичного Бreviарію хорватського письма, які ще не увійшли в науковий обіг (зараз їх опис готується до друку автором).

Якщо в БАН у Ленінграді глаголичні пам'ятки з колекції В. І. Григоровича зберігаються у зібранні І. І. Срезневського, то в Москві у бібліотеці ім. В. І. Леніна — у зібранні самого В. І. Григоровича. Саме у цьому зібранні знаходиться знамените «Маріїнське євангеліє» тетр. поч. XI ст. (ГБЛ, Григ. 6/М. 1689),

а також кириличні пам'ятки з вкрапленнями глаголичних текстів. Так, в «Орхідському апостолі» — апракос короткий XII ст. (ДБЛ, Григ. 13/М. 1695) на арк. 13. об. — 14 и 99 об. частина тексту написана глаголицею. В інших місцях зустрічаються написані глаголицею окремі слова і букви [18, № 109]. Аркуші 1—24, 32—47, 72 і 79 «Боянського евангелія» — апракос короткого цього ж зібрання (ГБЛ, Григ. 8/М. 1690) — палімпсестон, де кириличний текст написано по змитому тексту евангелія апракос короткого XI ст. [18, № 191].

У зібранні П. І. Севастьянова в ДБЛ, ленінградський фонд якого складається з фотокопій грецьких, глаголичних і кириличних рукописів (ДПБ, ф. 680), знаходиться Бревіарій 1443 р., написаний хорватською глаголицею (ДБЛ, ф. 270, 51/1481) [3, с. 75—77]. У цьому ж зібранні зберігається і грецький оригінал Договору 982 р. Іоанна Івіра, засновника Іверського монастиря, з жителями поселення Еріссо про землі монастиря — з пізнішою глаголичною припискою (ДБЛ, ф. 270, 1/2 (6490) [3, с. 91].

Зібрання Троїце-Сергієвої лаври цієї ж бібліотеки містить два кириличні рукописи з використанням глаголиці: Книги 16 пророків тлумачні XIV ст. (ДБЛ, Тр. ф. 304, 1, № 89) з декількома глаголичними словами і рядом глаголичних ініціалів [16, 1, с. 76] та Збірник XV ст. (ДБЛ, Тр. ф. 304, № 762/1881), на арк. 21 якого слово, а на арк. 44 ціла підрядкова приписка подані глаголицею. Третій рукопис XVIII ст. — також Книги пророків з тлумаченнями (УНД, 1297, Сл. 18) (ініціали і цілі фрази написані глаголицею) — входить до зібрання Ундольського [2, с. 5].

Друге московське сховище, яке має глаголичні пам'ятки — Державний історичний музей (ДІМ). Тут у чудове зібрання А. Д. Черткова входить хорватський Міссал XVI ст., написаний кутастою глаголицею (ДІМ, Чертк. 387) [20, с. 65]. Крім цього, зібрання містить три стародруковані глаголичні книги [9, с. 18, 37—38, 41; 10, с. 246—247; 20, с. 83]. Два глаголичних видання знаходяться у зібранні так званих «Меньших» [20, с. 81—82; 9, с. 21—22, 25—26].

У ряді зібрань музею є кириличні рукописи з глаголичними вкрапленнями: в «Поучениях огласительных Кирилла Иерусалимского к. XI—п. XIII ст. (ДІМ, Сін., 478) — на арк. 270 зб. глаголична приписка [18, № 45]; в «Евангелии апрокос кратком XIII ст.» (ДІМ, Муз. 3178) — на арк. 6, 6 об. і 9 об. цифри позначені глаголичними буквами [18, № 230]; в «Октоихе «Томича» кінця XIII—початку XIV ст. (ДІМ, Муз. 2881) — глаголичне «б» у значенні «богородичен» [11, с. 5; 18, № 457] — тут в описах рукопису не вказано на наявність глаголичної літери. — С. В.]. Використано глаголичні літери у двох списках Тлумачень 16 пророків різних зібрань: XVI ст. (ДІМ, Сін. 78) — глаголичні букви в ініціалах на арк. 82 об., 86, 203 об., 204 і на арк. 67 об. — слово глаголицею [7, с. III]; XV ст. (Пророки тлумачні) (ДІМ, Чуд. 184) — слова і окремі глаголичні знаки [20, с. 23].

Серед московських сховищ потрібно назвати ще одне — Державну Третьяковську галерею, яка є власницею «Статуту студій-

ського церковного і кондакаря», датованого (Типографський статут) кінцем XI—початком XII ст. — кириличного рукопису, де на арк. 124 є запис глаголицею (ДТГ, К-5349) [18, № 50].

До унікальних пам'яток глаголичної писемності належить фрагмент однієї з найстаріших, які знаходяться у сховищах нашої країни, слов'янської рукописної книги — Міссалу. Датовані X—XI ст. сім аркушів, відомі під назвою «Київські глаголичні листки», зберігаються в ЦНБ АН УРСР у Києві (ДП/П. 328) [18, № 1]. 1872 р. їх передав Київській духовній академії знавець слов'янських пам'яток архимандрит Антонін (Капустін), який успадкував посаду єпископа Порфирія в Єрусалимі. Одержав він їх у монастирі св. Катерини на Синаї. У бібліотеці монастиря архимандрит описував слов'янські рукописи. Нещодавно вийшло їх факсимільне видання з науковим описом [14]. У цій же бібліотеці знаходиться вісім аркушів кириличного Апостола XII ст. («Христинопольський» або «Городиський апостол») (ЦНБ АН УРСР, 8.3). Для позначення місць вставок у його тексті використовуються глаголичні букви [18, № 60]. Основна частина цієї чудової пам'ятки (№ 291 арк.) зберігається у Львівському історичному музеї (рук. 39). Тут глаголичні літери служать для позначення як місць вставок, так і тлумачень [18, № 59].

Одеській Державній науковій бібліотеці належать два пергаментних аркуші глаголичного «Євангелія апракос» або «Охридського євангелія» XI ст., переданих 2 травня 1865 р. В. І. Григоровичем Новоросійському університету у дні його відкриття (ОДНБ, 1/2/532) [18, № 13]. Отже, пам'ятки зібрання В. І. Григоровича знаходяться у сховищах Москви, Ленінграда і Одеси.

На закінчення наведемо загальні відомості про виявлення глаголичних стародрукованих книг наших сховищ. Вони вперше описані [9, с. 12—41] і уточнені А. А. Крумінгом [10, с. 227—253].

Наш огляд не може претендувати на повноту свідчень про глаголичні рукописи, які знаходяться у сховищах СРСР. Незважаючи на їх цінність, рідкісність і ретельний облік, не виключена можливість виявлення ще не описаних і не врахованих пам'яток. Це підтверджує нещодавне введення в науковий обіг рукописів курсивного глаголичного письма із зібрань І. Берчича (ГПБ) [4, с. 276—283; 5, с. 63—74; 6, с. 18—37] і виявлення 3 аркушів Бreviарію XIV ст. у фонд і П. І. Прейса (ЛОА АН СРСР). Ще більше це стосується кириличних рукописів, у яких використовується глаголичне письмо. Велика їх кількість може бути виявлена при підготовці описів для випусків Зведеного каталога слов'яно-російських рукописних книг XIV і наступних століть.

Не всі ще взяті на облік і стародруковані глаголичні видання. Прикладом цього можуть бути примірники Бreviарія 1561 р. і 1688 р. видання, які не увійшли в попередній список А. А. Крумінга, а також Букваря 1629 р. Примірник Бreviарія (Бривяли хрвацки. Венеція, типогр. синів Джованні-Франческо Торресано — Андреа, Джирагамо і Бернардо) (3, 1561) — початок і кінець відсутні, збереглися арк. 9—277, 299 — описаний автором цього огляду для Державного історико-культурного заповідника м. Одеси

(видання вперше описане А. А. Крумінгом у 1977 р. за номером 21) [9, с. 20]. Другий опис А. А. Крумінг здійснив у 1984 р., вказавши на рідкісність видання (всього відомо 20 примірників букваря) [10, с. 252, 253]. У історико-архітектурному музеї-заповіднику м. Ярославля знаходиться примірник і Бreviарія (фрагмент), виданий у Римі 1688 р. Видання описане А. Крумінгом [9, с. 34], проте досі ніким не враховане. Крім цього, аркуші І. Бreviарія (с. 525—526) цього ж видання виявлені у ДПБ у фонді історика і мистецтвознавця П. М. Петрова (Ф. 575, № 464). Примірник букваря — «Азбуки видняк словинський, иже опценним начинном Псалтерищ називається. Писмом б. Йеролима Стридонскаго пре-направлен О. Ф. Рафаилом Леваковищем херващанином чина манших брат обслужувающих, державе Босне Херватске. Рим, 1629» — зберігається у Львівському історичному музеї [9, с. 32].

1. Бубнов Н. Ю. Русские и славянские пергаменные рукописи Библиотеки АН СССР // Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги БАН СССР. Л., 1978. 2. Викторов А. Е. Очерк собрания рукописей В. М. Ундольского // Ундольский В. М. Славянорусские рукописи В. М. Ундольского, описанные самим составителем и бывшим владельцем собрания с № 1-го по 579-й. С прил. Очерка собрания рукописей В. М. Ундольского в полном составе / Сост. А. Виноградов. М., 1870. 3. Викторов А. Е. Собрание рукописей П. И. Севастьянова. М., 1881. 4. Вялова С. О. Глаголические материалы ОРиРК ГПБ // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1983. Т. 14. 5. Вялова С. О. Неизвестные глаголические и кириллические памятники собрания Ивана Берчича // Сов. славяноведение. 1980. № 2. 6. Вялова С. О. Рукописи собрания Ивана Берчича: Каталог. Л., 1982. Вып. 1. 7. Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей московской синодальной библиотеки. М., 1857. Т. 2. Ч. 1. 8. Гранстрем Е. Э. Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские. Л., 1953. 9. Круминг А. А. Предварительный список старопечатных изданий глаголического шрифта XV—XVIII в. // В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Методические указания. М., 1977. Вып. 2. 10. Круминг А. Ранние глаголические издания в библиотеках СССР // Проблемы рукописной и печатной книги. М., 1976. 11. Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма // Энциклопедия славянской филологии. Пг., 1915. Вып. 4. 12. Лопарев Х. М. Описание рукописей имп. Общества любителей древней письменности. СПб., 1892. Ч. 1. 13. Находкин М. Г., Нимчук В. В., Зиков Г. О. Комплексне дослідження Київських глаголических листків // Вісник АН УРСР. 1986. № 6. 14. Нимчук В. В. Київські глаголическі листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. К., 1983. 15. Описание рукописей соловецкого монастыря, находящихся в библиотеке казанской духовной академии. Казань, 1881. Ч. 1. 16. Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. М., 1878. Ч. 1; 1879. Ч. 3. 17. Пергаменные рукописи БАН СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI в. Л., 1976. 18. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв. М., 1984 (ссылки даются на №№ описаний). 19. Трофимкина О. И. Иван Берчич и его собрание глаголических рукописей и старопечатных книг, хранящихся в ГПБ // Книги. Архивы. Автографы. Обзоры, сообщения, публикации. М., 1973. 20. Щеткина М. В., Протасьева Т. Н. Сокровища древней письменности и старой печати. Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати ГИМ. М., 1958. 21. Milčetić I. Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i stampanih knjiga u Leningradu // Radovi Staroslavenskog instituta. Zagreb, 1955. Krj. 2.

Систематизируются данные о кириллических и глаголических памятниках, находящихся в СССР, некоторые интересные факты вводятся в научный оборот впервые.

Стаття надійшла до редакції 18.04.85

*А. М. СУДАКОВА, асист.,
Львівський університет*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРФЕКТА

У перебудові праслов'янської багаточленної темпоральної системи у трьохчленну (процес цей завершився у більшості слов'янських мов) центральне місце, безумовно, займає функціональний розвиток перфекта. Безперервне поширення системного морфологічного значення перфекта відіграє головну роль у двосторонньому процесі відступу аориста, імперфекта і плюсквамперфекта перед першим. Проблема цієї перебудови містить у собі, по суті, комплекс питань, які у більшій чи меншій мірі пов'язані з розвитком також інших граматичних категорій і форм дієслівних видів.

Питання про місце, яке займає перфект у темпоральній системі староболгарської мови, являє собою предмет давньої, постійно поновлюваної дискусії в славістиці, яка то затухає, то знову розгоряється.

Перфект — це характерний термін індоєвропейської лінгвістики. Правда, Ф. Міклошич [17, с. 784], К. Бругман [9, с. 549], А. Лескін [14, с. 169], В. Вондрак [21, с. 279], С. М. Кульбакін [4, с. 208], А. Мейє [16, с. 89—93] називали складні форми минулого часу типу ІЄСМЬ+ЛЪ латинським терміном *perfectum*. Граматична форма перфект виявлена граматистами у більшості мов індоєвропейської сім'ї і переважно не викликає жодних суперечностей між авторами, хоч термін «перфект» покриває в узусі досить різні форми та значення. Поняття перфекта було введено стоїками в III—I ст. до нашої ери, про що свідчить Діоген Лаєрцій [13, с. 48]. Те, що пізніше було назване у латинських перекладах *perfectum*, стоїки іменували «теперішній закінчений». Пізніше лінгвісти довели, що індоєвропейський перфект походить від медіо-пасиву («стативу») презенса, тобто за походженням є теперішнім часом.

Щодо старослов'янської мови сумніви та суперечки ще й досі викликає словосполучення типу ІЄСТЬ+дієприкметник на -ЛЪ. Залишається невирішеним питання про те, чи такі словосполучення являють собою окрему, завершену у своєму розвитку дієслівну форму часу (точка зору О. Х. Востокова), чи їх неправомірно включати до складу форм часу у старослов'янській мові, як вважав М. С. Трубецької: «Здається, що ця форма не являє собою остаточно усталену дієслівну форму, скоріше — це вільний зв'язок двох слів, які існують автономно поруч одне з одним» [20, с. 180].

Певний сумнів у дослідників викликає наведене вище словосполучення і щодо його змісту, його значення. Досить розповсюдженим є погляд, згідно з яким стверджується граматична тотожність цих форм з формами аориста.

Наведемо міркування ряду відомих учених з приводу назви та значення слов'янського перфекта. О. Х. Востоков називав слов'ян-

ський перфект «минулим складеним». У його працях зустрічаємо зауваження про збіг значень форм перфекта і аориста: «Час минулий простий... і час минулий складений... вживаються один замість другого, без різниці...» [3, с. 109].

К. Бругман і В. Вондрак зауважили, що складена форма минулого часу під функціональним оглядом відповідає грецькому *perfectum praesens* [9, с. 549; 21, с. 279]. В. Вондрак включає за зразком І. Вакернагеля розрізнення між суб'єктивним і об'єктивним перфектом у так званій перфект-перифразі. Однак часто перифраза не позначає перфект у теперішньому смислі, а коцстаує, як аорист, про якусь подію.

В індоевропейському мовознавстві перфект традиційно розглядався у межах системи минулих часів. Учені XIX—XX ст. відмічали семантико-функціональну близькість значень перфекта і аориста, зазначаючи при цьому, що вона більша, ніж схожість між перфектом та імперфектом.

Досить докладно це питання розглядає А. Мейє, для якого форма -ЛЪ ІЄСМЪ є звичайним перфектом. А. Мейє стверджував, що, по-перше, форми з ІЄСМЪ використовуються для перекладу і грецького аориста, і грецького перфекта, які вже не розрізнялися перекладачами. Звідси часті коливання у вживанні обох слов'янських форм; по-друге, аорист вживається частіше, ніж складені форми, що пояснюється впливом оригіналу, де перекладач мав завжди одну форму; по-третє, складена форма звичайно має своє специфічне значення там, де вона вживається, а саме: виражає становище, що виникає внаслідок певної виконаної дії (це пояснення майже дослівно таке ж, як і в К. Бругмана при визначенні праїндоевропейського перфекта, хоч термін «перфект» А. Мейє взагалі не вживає); по-четверте, відповідно до свого значення ці форми вживаються в основному від доконаних дієслів, хоч можливі і від недоконаних. А. Мейє підкреслював, що в зв'язку з відсутністю розрізнення аориста і перфекта за їх значенням у грецькій мові епохи створення Нового Завіту слов'янський перекладач звичайно обидві грецькі форми передавав аористом. Однак тим більш цікаві випадки, коли він замість аориста вживає слов'янський перфект, тобто минулий складений. Перекладач чудово володів слов'янською мовою, і слов'янський переклад не є простим зліпком із грецького тексту. На думку А. Мейє, значення перфекта типу НЕСЛЪ ІЄСМЪ у старослов'янській мові виявляється досить чітко.

У перекладі Євангелія ця форма вживається скрізь для позначення стану після завершення дії; для вираження ж факту, що просто відбувся, там використовується аорист. Згодом унаслідок частого вживання значення слов'янського складеного минулого часу ослабло. Після того, як форма почала використовуватися тільки для позначення звичайної у минулому дії, аорист стає недоцільним — зберігається тільки складена форма [16, с. 89—93].

О. І. Соболевський у «Курсі церковнослов'янської морфології» повідомляє про дану форму так: «Минулий складений подібний за значенням то з аористом, то з імперфектом, залежно від значення

основи, і складається з допоміжного дієслова ІЄСМЬ у теперішньому часі та дієприкметника минулого часу дійсного стану на -ЛЪ: ІЄСМЬ НЕСЛЪ. У 3-й особі однини дієслово ІЄСМЬ зрідка опускається» [7, с. 138].

Про тотожність значень розглядуваних форм не менш виразно говорить Я. Лось. Він твердить, що минулий складений від дієслів доконаного виду має те ж саме значення, що й аорист, і що обидві ці форми вживаються без різниці. Про те, яке значення мають форми минулого складеного від дієслів недоконаного виду, Я. Лось не згадує, однак зауважує, що такі форми мають місце [15, с. 184].

Із учених кінця ХІХ ст. лише О. О. Потебня відстоював термін О. Х. Востокова «минулий складений», стверджуючи, що ця форма, всупереч думці Ф. Міклошича, не є перфектом, тому що не містить у собі поняття доконаності. Слов'янський перфект О. О. Потебня не ототожнював з грецьким. Він писав: «Латинська назва сполучення ІЕСИ СЪИЛЪ „perfectum“ видається незадовільною. Назва ця не показує відношення -ЛЪ ІЄСМЬ до інших слов'янських сполучень і часів. Воно позбавлене і останньої підстави, яку можна було б уявити у ньому: у дійсності не помітно жодної постійної відповідності між -ЛЪ ІЄСМЬ і грецьким перфектом» [6, с. 256].

Отже, О. О. Потебня вважає, що значення перфекта потрібно виводити з його будови: «Спочатку -ЛЪ ІЄСМЬ є якраз сполученням двох форм, а не однією формою. Як дієслово, так і дієприкметник вносять у думку свій відтінок часу: дієслово — значення теперішнього, дієприкметник — минулого» [6, с. 256]. Тому учений визначив цей час як форму, в якій «колись початково зображалась подія минула (дієприкметник) по відношенню до теперішнього (дієслово)» [6, с. 256]. Цю думку пізніше розвинув К. О. Тимофеев, який говорив, що перфектом ця форма названа тому, що обидві форми (слов'янський і класичний перфект) виражають зв'язок минулої дії з теперішньою. Різниця полягає в тому, що слов'янський перфект встановлює цей зв'язок за діячем, а перфект класичний — за результатом. Далі він відзначає, що хоч і спостерігається подібність у процесах, що відбувалися у слов'янських та інших індоєвропейських мовах, все ж він тут принципово інший, і вираження перфектного значення не є відмінною рисою слов'янської складеної форми [8, с. 97].

На початку ХХ ст. П. Шантрен, вивчаючи структуру і значення перфекта у старогрецькій мові, а також у старослов'янських текстах, підкреслив близькість значення древнього перфекта і презенса та ґрунтовно описав причини наступного зникнення перфекта, що було зумовлене специфікою видо-часових відношень у старослов'янській та грецькій мовах. П. Шантрен писав: «Він зник тому, що не міг адаптуватися, входячи у дієвідміну, він опинився між двома системами теперішнього і минулого; він намагався приймати закінчення то теперішнього, то минулого: так він являє собою чудовий приклад конфлікту виду і часу...» [22, с. 214]. І далі: «Стародавній тип інтранзитивного перфекта прямує до зник-

нення у мові Нового Завіту і переважно в койне. Своїм інтранзитивним смислом і системою активних закінчень він відповідає часто середньому теперішньому...» [22, с. 214]. Аналізуючи Новий Завіт, П. Шантрєн наводить численні приклади: форма перфекта *υερωα* збереглась і відповідає переважно теперішньому часові *υιρωαι*. Інтранзитивні перфекти типу *λελοιφα* намагаються стати незалежними теперішніми. Форма перфекта *εστηκα* мала значення чистого теперішнього. Мова вибрала із *εστηκα* теперішній *στηνω*, який дуже живучий у розмовній мові. Книги Нового Завіту дають 8 безперечних доказів цього теперішнього — *στηνω* і т. д. [22, с. 217].

Окремо цим питанням займався Ст. Слоньський [19, с. 27], який ніяк не погоджувався з твердженням Ф. Міклошича та інших учених про те, що складені форми минулого часу відповідають грецькому перфектові. Зіставивши грецькі переклади з грецькими оригіналами, він дійшов висновку, що грецький перфект переважно перекладається формами аориста. Складені форми виступають тільки як виняток, виникаючи унаслідок особливих причин. Щоб відповісти на питання виникнення складених форм минулого часу, Ст. Слоньський подає статистичну таблицю їх вживання, на основі якої стверджує, що головною причиною виникнення складених форм минулого часу були омоніми форм другої і третьої особи однини всіх аористів. Цим пояснюється виключне вживання перфекта у другій і третій особах однини. Ст. Слоньський визнає, що іноді від деяких дієслів з результативним значенням складена форма могла означати стан унаслідок попередньої дії і дорівнювати грецькому *perfectum praesens*, але цю функцію не слід вважати первинною і виключною. На його думку, це «вторинна функція», яка впливає із значення самих дієслів [19, с. 27]. Ст. Слоньський доходить висновку, що у більшості випадків неможливо встановити жодної різниці у значенні між формами старослов'янського аориста та перфекта, що перфект та плюсквамперфект у період створення перших перекладів були у македонсько-солунському говорі «новотворами», які щойно входили у вживання, а тому не одержали широкого доступу «в архаїчну мову перекладів священного писання, створених ученими-теологами» [19, с. 20—21, 25—26]. По суті, він поділяє формалістичну точку зору О. Х. Востокова про те, що власне перифрастичний перфект і аорист збігаються за значенням.

У 1925 р. В. Погорєлов звернув увагу на те, що більшість випадків заміни грецьких форм минулих часів слов'янськими формами перфекта випадає на 2-гу особу однини, і в цьому вбачав пояснення цих замінів [5, с. 217—224].

Обговорюючи питання про семантичну тотожність перфекта і аориста у старослов'янській мові, А. Достал підкреслив, що висновок Ст. Слоньського «спирається на матеріал Синайського псалтиря і Требника, а для решти текстів не є таким безумовним» [12, с. 607]. А. Достал писав про значення тематики та змісту старослов'янських текстів при поясненні нерівномірності розповсюдження в них форм перфекта. «Те, що 2-га особа однини особ-

ливо розповсюджена у Синайському псалтирі та у Требнику, в значній мірі обумовлене тематикою тексту: там досить часто йде мова про 2-гу особу однини і, разом з тим, часто з'являється потреба висловлювати результативні дії...» [12, с. 607].

Ототожнення старослов'янського та новоболгарського вживання перфект-перифрази знаходить свого пристрасного захисника в особі Ст. Младенова, який вважає, що перфект у давньоболгарській мові «є формою минулого невизначеного часу», але ця невизначеність у нього включає і «віддаленість» — у значенні і більшого інтервалу до моменту висловлювання, і «непостереженості». Він доводить, що перфектна форма не має однакового значення з аористом, що дана форма використовувалась у старослов'янській мові з таким же значенням, з яким використовується в сучасній болгарській мові форма минулого невизначеного, тобто, зі значенням невизначеності, невпевненості, при передачі чужих слів: «...із самого початку форми цього складеного минулого включали в себе певний елемент невпевненості та невизначеності» [17, с. 44—45].

Ф. Шольц, торкаючись перфект-перифрази, ставить у залежність перфектну чи неперфектну минулу дію з теперішнім часом. У той час як аорист та імперфект переносять процес дії у минулий час, перифраза констатує минулу дію з точки зору теперішнього часу [24].

Дослідник обговорюваної нами проблеми У. Шиллер вважає перифразу у прямій мові «експресивним висловлюванням», а в непрямій мові — «чіткою констатацією». Взагалі — вони передчасність. У неперехідних дієсловах може виникати «перфект-функція». Усі «первісні функції» — модальної природи [23].

І. Грицкат, вивчаючи переклади старогрецьких оригіналів, виходить із того, що форма дієслова *бути* виражає теперішній час, а дієприкметник — минулий час. Існує зближення між аористом і так званим перфектом, яке особливо яскраво проявляється при перекладі відповідних форм грецької мови. На думку вченого, друга причина цього зближення полягає у нерозрізненні 2-ї та 3-ї особи однини аориста. Нарешті, зближення аориста та перфекта сприяє перевазі утворення перифраз з еі-овим дієприкметником перфектних дієслів. Специфічне старе значення перфекта досягається не тільки перфективними, а й неперфективними дієсловами. Перфект-перифраза означала, мабуть, вже в епоху південнослов'янської єдності дію, яка відома зі слухання, а не із власного переживання [11].

Розглядаючи старослов'янський перфект як «передтеперішній час», І. К. Буніна пише: «форми перфекта у старослов'янській мові, як і в болгарській, протиставляються формам аориста як часовим формам, які містять у собі вказівку на зв'язок минулої дії із ситуацією даного періоду теперішнього часу чи його окремих дій. Як і всі інші відносні форми минулого часу, перфект виступає у протиставленні з аористом як маркованого члена, що прямо, безпосередньо вказує на ознаку зв'язаності дії... Він вказує на зв'язок минулої дії не із ситуацією даного періоду минулого, а із

ситуацією «теперішнього періоду» чи «теперішнього моменту» [2, с. 75].

Розглядаючи старослов'янський перфект як відносний час, І. К. Буніна підкреслює «пов'язаність минулої дії з ситуацією даного періоду теперішнього або його окремих дій». На її думку, «перфект входить у приватну опозицію з аористом, який є нейтральним по відношенню до зв'язаності дії» [2, с. 62—78].

Я. Седлачек зауважує, що ще з часів дописемної епохи перфект позначає дію, що схоплена абстрактно, «без того, щоб думати про її протікання та більш близьке темпоральне визначення» [18, с. 62].

За Х. Гальтоном, так званий перфект служить для вираження «голого ствердження, у якому часовий характер не відіграє жодної ролі», одним словом, перфект виражає позачасове утвердження [10].

У дослідженнях В. В. Бородич загальне значення старослов'янського перфекта розглядається як сума двох непов'язаних між собою значень: першого — модального, «протилежного індикативному», у якому увага мовця звернена на дієприкметник, і другого — немодального, власне перфектного значення, важливого для особи, яка говорить [1, с. 8, 11].

Таким чином, аналіз досліджень форм та значень старослов'янського перфекта порівняно з перфектом у грецькій мові, що представлений у лінгвістичній літературі, показує необхідність і доцільність подальшого комплексного вивчення цих форм, їх функцій та лексичного наповнення у старослов'янських пам'ятках, а також дослідження грецьких еквівалентів цих форм.

1. Бородич В. В. К вопросу о значении перфекта в болгарском языке // Славянская филол. М., 1963.
2. Бунина И. К. Системы времен старославянского глагола. М., 1959.
3. Востоков А. Х. Грамматика церковно-словенского языка. СПб., 1863.
4. Кульбаким С. М. Древне-церковно-славянский языкъ. М., 1911.
5. Погорелов В. Из наблюдений в области древнеславянской переводной литературы // Sborník filosofické fakulty univrsity Komenského v Bratislavě. Bratislava, 1925.
6. Потехня Н. А. Из записок по русской грамматике. Харьков, 1888.
7. Соболевский А. И. Курс церковно-славянской морфологии. СПб., 1908.
8. Тимофеев К. А. К истории форм прошедшего времени русского глагола // Уч. зап. Благовещенск, пед. и учит. ин-та им. М. И. Калинина. Благовещенск, 1941.
9. Brugmann K. Kurze Vergleichende Grammatik der indogerm. Sprachen. Strassburg, 1904.
10. Calton H. Aorist und Aspekt im Slavischen Wiesbaden, 1962.
11. Grickat I. O perfektu bez pomocnog glagola u srpskohrvatskom jeziku i srodnim sintaksičkim pojama (Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, Knjiga 223. Beograd, 1954. Knjiga 1.
12. Dostal A. Studie o vidovem systemu v staroslověněštine. Praha, 1954.
13. Лазаруш Д. Stoicorum veterum fragmenta. Coll. 1. 5. Arnim, Lipsiae, 1903. Vol. 2. P. 48.
14. Leskien A. Handbuch der Altbulgarischen Sprache 6, Heidelberg, 1922.
15. Loš I. Gramatyka starosłowiańska. Lwów; Warszawa; Kraków, 1929.
16. Meillet A. Etudus sur l'etymologie et le vocabulaire du vieux slave. Paris, 1902.
17. Miklosich F. Grammatik der slavischen Sprachen. Syntax. Wien, 1868—1874. Bd. 4.
18. Младенов Ст. Два въпроса из старобългарската граматика // Списание на БАН. Т. 35.
19. Sedláček I. K otázce významové charakteristiky mluvnických tvarů, zvl. forem časových // Rusko-česke studie, Praha, 1960.
20. Stoński S. Tak zwane perfekturn v językach słowiańskich. PF. 1926. T. 10.
21. Trubezkoj N. S. Altkichenslavische Grammatik. Wien, 1954.
22. Von-drak W. Vergleichende slavische Grammatik. Göttingen, 1908. Bd. 11.
23. Chantaine P. Histoire du Parfait grec. Paris, 1927.
24. Schüller U. Die ursprünglichen Funktionen der — ѣ — Form des slavischen verbums und ihren Verbindungen.

Eine syntaktische Untersuchung. Diss. Freiburg, 1955. 24. Scholz F. Studien zur Geschichte des umschriebenen Perfekts in den Slavischen Sprachen. Diss. Hamburg, 1957.

Рассматриваются различные взгляды древнегреческих, отечественных и западноевропейских ученых на функциональное развитие перфекта. Основное внимание обращено на дискуссионные вопросы относительно того, являются ли сочетания типа ІЄСМЪ+ЛЪ отдельной временной формой в старославянском языке и каково значение последней, а также какова трансформация данной формы в старославянских памятниках.

Стаття надійшла до редколегії 12.09.85

МАТЕРІАЛИ СЕРБОЛУЖИЦЬКОГО СЕМІНАРУ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Кафедра слов'янської філології Львівського університету провела 24—26 жовтня 1984 р. науковий семінар, присвячений вивченню проблем серболужицького мовознавства, літературознавства та історії лужицьких сербів. Семінар, відкритий ректором Львівського університету професором В. П. Чугайовим, переріс фактично у міжвузівську наукову конференцію, на яку прибули вчені з Москви, Києва, Мінська, Тарту, Харкова. Робота семінару знайшла позитивну оцінку у пресі нашої країни та за рубежом*. В опублікованих відгуках про роботу семінару наголошується, що кафедра слов'янської філології ЛДУ ім. І. Франка стала провідним центром сорабістики, завданням якого є популяризація цієї галузі словістичної науки, координація наукових досліджень з сорабістики в країні, проведення періодичних (один раз на два роки) наукових семінарів.

На семінарі було прочитано 13 доповідей та повідомлень. Нижче публікується короткий зміст доповідей, написаних для «Проблем слов'янознавства» учасниками семінару. Оскільки не всі доповідачі своєчасно надіслали тексти своїх виступів, редколегія збірника подає на підставі протоколів наукових засідань основний зміст цих доповідей.

У доповіді доцента Львівського університету В. Ю. Мойсеєнка («До питання про чеський вплив на розвиток словникового складу верхньолужицької літературної мови») на численних прикладах показано, як у період національного відродження (від 40-х років ХІХ ст.) через відомих культурних діячів проникали чеські слова в серболужицьку пресу, як планомірно створювалася серболужицька наукова термінологія за чеським зразком. Аспірант кафедри слов'янської філології Львівського університету Н. Т. Чорпіта доповіла про результати своїх досліджень у галузі граматичної будови верхньолужицької мови, яка в другій половині ХІХ ст. була кодифікована в ряді граматик («Деякі питання кодифікації верхньолужицької літературної мови в граматиках ХІХ та ХХ ст.»). У центрі уваги доповіді були форми дієприкметників та дієприслівників. У доповіді завідуючого відділом слов'янських літератур

* Дуличенко А. Д. Львовский университет — центр советской сорабистики. — ТГУ, Тарту, 1984, 30 ноября. Die Universität Lwow — Zentrum der sowjetischen Sorabistik. — Beitrage zur sozialistischen Bildung und Erziehung im deutsch-sorbischen Gebiet. 1985. N 4. S. 4.

Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР (Москва) професора С. В. Нікольського («Серболужицька література в радянських енциклопедичних і літературознавчих виданнях») був зроблений аналіз літературознавчих досліджень у галузі сорабістики в СРСР. Доповідач вказав на великі прогалини в слов'янському літературознавстві через недостатню увагу до літератури найменшого слов'янського народу. Питанням популяризації літератури верхніх і нижніх лужичан було присвячене повідомлення старшого наукового співробітника Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР кандидата філологічних наук М. М. Павлюка («З досвіду роботи над перекладом антології серболужицького оповідання»). Вчений зробив огляд доробку українських письменників-перекладачів з серболужицьких літературних мов, поділився досвідом художнього перекладу серболужицької прози на українську мову. Подібним за змістом був виступ Р. М. Лубківського, лауреата премії ім. П. Г. Тичини, голови правління Львівського відділення Спілки письменників України. Давши оцінку досягненням українських перекладачів («Сучасні українсько-серболужицькі поетичні взаємозв'язки»), поет і організатор літературного життя на Львівщині накреслив плани дальшої співпраці серболужицьких і українських літераторів, високо оцінив внесок учених Львівського університету у зміцнення наукових і творчих контактів між українським і серболужицьким народами.

*К. К. ТРОФИМОВИЧ, проф.,
Львівський університет*

РАДЯНСЬКА СОРАБІСТИКА: ДОСЯГНЕННЯ, ГОЛОВНІ ЗАВДАННЯ

Вітчизняна сорабістика була започаткована ученими XIX ст.: її основи викладені в працях І. І. Срезневського, О. Ф. Гільфердінга, Т. Д. Флоринського, О. М. Пипіна та ін. Працями вчених Л. В. Щерби, О. О. Шахматова був прокладений міст між першими спробами сорабістів та дослідженнями в галузі серболужицького мовознавства та літературознавства в радянський час. Окремі питання сорабістики порушувались радянськими вченими В. М. Корабльовим, Б. М. Ляпуновим, О. М. Селіщевим, Л. А. Булаховським. Проте на першому етапі розвитку радянської сорабістики вчені не мали повного доступу до першоджерел і належної інформації про життя, культуру, науку лужицьких сербів через політику їх ізоляції від слов'янського світу, впроваджену гітлерівським режимом.

Початок новому періоду радянської сорабістики (після Великої Вітчизняної війни) поклали дослідження історика М. І. Семиряги, мовознавця М. А. Михайлова. Велику науково-організаційну роботу провів Інститут слов'янознавства АН СРСР, в якому під керівництвом С. Б. Бернштейна серйозними мовознавчими дослі-

дженнями (крім М. А. Михайлова) займалися ще М. І. Єрмакова та Л. Е. Калнинь. Було видано два наукових збірники, присвячених різним проблемам мовознавчої сорабістики. У підготовці збірників узяли участь радянські мовознавці С. Б. Бернштейн, А. Є. Супрун, В. А. Дібо, Л. І. Ройзензон, О. М. Трубаčov, О. Б. Ткаченко, а також деякі зарубіжні спеціалісти в галузі серболужицького мовознавства.

Важливі монографії видані московськими ученими М. І. Єрмаковою (з морфології верхньо- та нижньолужицької мов) та Л. Е. Калнинь (з питань серболужицької фонології). Професор Московського університету Л. П. Лаптева опублікувала в СРСР та в НДР ряд важливих статей з історії лужицьких сербів, праці про зв'язки лужичан з Росією, а також цінні інформативні матеріали з архівів СРСР.

Радянська сорабістика не локалізується лише у столиці нашої країни. Серед авторів названих московських наукових збірників були вчені й інших наукових центрів: Мінська, Києва, Самарканда. Так, лінгвіст Л. І. Ройзензон, професор Самаркандського університету, у багатьох наукових збірниках (у тому числі в НДР) опублікував статті з різних галузей мовознавства, вперше познайомив радянських науковців з рівнем розвитку сучасної серболужицької літератури.

Новим помітним центром радянської сорабістики став Львівський університет, окремі вчені якого, починаючи з 60-х років, займаються дослідженням мови, літератури, історії лужицьких сербів, а також популяризацією культури лужичан. Тут уперше в СРСР на слов'янському відділенні філологічного факультету було впроваджено викладання верхньолужицької літературної мови, а в курс історії слов'янських літератур включено розділи про літературу найменш численного слов'янського народу. Завдяки цьому саме Львівському університету належить пріоритет у виданні підручника верхньолужицької мови (автор К. К. Трофимович) і першої монографії з історії серболужицької літератури (В. А. Моторного та К. К. Трофимовича), яка служить навчальним посібником для студентів. Львівським ученим була захищена також перша в СРСР докторська дисертація з лінгвістичних проблем сорабістики і складений серболужицько-російський словник, опублікований видавництвами СРСР і НДР. Велику кількість публікацій про словотвір верхньо- та нижньолужицької мови має професор І. І. Ковалик.

Останнім часом коло дослідників у тій чи іншій галузі сорабістики значно розширилося. На кафедрі слов'янської філології Львівського університету була відкрита аспірантура з серболужицького мовознавства. Зацікавлення новою актуальною тематикою виникло в Ужгороді (історик Г. В. Павленко), у Фрунзе (історик Л. А. Шейман), у Києві (літературознавець М. М. Павлюк), у Харкові (мовознавець А. О. Івченко).

Доцільно відзначити, що широкі українсько-серболужицькі культурні взаємини започаткували вчені-філологи, викладачі кафедри слов'янської філології Львівського університету. У тісній

співпраці науковців та письменників з'явилися перші зразки серболужицької поезії у перекладах львівських поетів В. Лучука, Р. Лубківського, М. Ільницького, Ю. Малявського та ін. У журналі «Жовтень» була опублікована «Мала антологія лужицької поезії», а згодом окремою книгою вийшла антологія «Поезія лужицьких сербів», цінність якої не втрачена до сьогодні. Помітне місце займає поезія лужичан у збірниках львівських поетів. Певне зацікавлення у Львові викликала серболужицька музикальна культура (О. С. Зелінський).

Серед ентузіастів українсько-серболужицьких літературних зв'язків поза межами Львова відомі ужгородські літератори М. Меденцій, який переклав прозові твори лужичан, К. Гурницький — перекладач поезії, а також киянин М. М. Павлюк, завдяки якому в Києві вийшла в світ антологія серболужицького оповідання та інші книги.

Активно популяризує в Білорусії серболужицьку культуру письменник О. Траяновський, перекладач значної кількості оповідань, поетичних творів. Він — укладач першої в БРСР антології серболужицької поезії, упорядник і перекладач книги «Чорний млин» відомого серболужицького письменника Ю. Брезана.

Огляд досягнень радянської сорабістики показує, що успіхи є фактично досягненням окремих учених або діячів культури. Наші сорабісти працюють у різних наукових центрах і навчальних закладах, які між собою мало пов'язані. Їхні зусилля як слід не координуються, плани роботи складаються без взаємних консультацій. На нашу думку, продовжуючи сорабістичні дослідження, вчені повинні координувати свою роботу з іншими науковими закладами, а також залучати до сорабістичних досліджень аспірантів, молодих учених, викладачів, студентів старших курсів. Це є невідкладною потребою славістичної науки, в якій сорабістика ще не займає належного місця. Передусім слід швидше розвивати літературознавчі дослідження, адже ця галузь філології відстає від мовознавства досить помітно. Потрібно залучати до досліджень істориків, перед якими також висувуються великі завдання. Літературознавців й істориків доцільно залучати з рядів вчених-германістів, які займаються літературою або історією НДР. Необхідно серйознішу увагу приділяти фольклористиці, заохочувати перші неспівні намагання фольклористів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР у Києві.

Завдання, таким чином, полягає, з одного боку, в розвитку окремих напрямів сорабістики, з другого — в координації роботи спеціалістів, які працюють у різних галузях науки: мовознавстві, історіографії, фольклорі, етнографії, літературознавстві. Сорабістика — наука комплексна, вона вимагає й комплексного розв'язання проблем. Координацію зусиль усіх сорабістів країни можуть взяти на себе вчені Москви і Львова, які мають найбільші досягнення в сорабістичній науці.

*В. А. МОТОРНИЙ, доц.,
Львівський університет*

УКРАЇНСЬКО-ЛУЖИЦЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Літературні зв'язки України і Лужиці мають свої традиції і сягають у середину ХІХ ст. Дослідження цих зв'язків в останній період (Трофимович К. К., Петр Я., Моторний В. А.) свідчать про те, що вони мають безперервний характер, були стійкими, хоч і носили в ті чи інші періоди неоднаково інтенсивний характер, відрізнялися за обсягом, глибиною, формами.

На жаль, преса, з якої ми, як правило, почерпуємо матеріал про безпосередні контакти між нашими літературами, ще далеко не вивчена, не досліджені архіви та інші фонди, де знаходиться матеріал про українсько-лужицькі літературні взаємозв'язки. А те, що такі матеріали існують, свідчать хоч би такі факти, як знайдені нещодавно у Львівському державному архіві невідомі листи Я. А. Смолера до Я. Головацького, або публікація нарисів, надрукованих у минулому сторіччі про Україну Я. А. Голаном на сторінках журналу «Лужичанин».

Отже, важливим завданням літературознавчої науки є виявлення, вивчення і публікація подібних матеріалів, а також наукове осмислення цих фактів у спеціальних статтях і монографіях.

Розквіт серболужицької літератури збігся з визволенням Німеччини Радянською Армією від фашистського гніту і створенням у 1949 р. НДР. Віднині лужицька культура і література, як підкреслив Е. Хонеккер, стала невід'ємною частиною національної культури НДР. Природньо, що українсько-лужицькі літературні зв'язки є складовою широкого культурного співробітництва між СРСР і НДР.

Уже у 50-ті роки з'явилися окремі видання творів лужицьких письменників та лужицького фольклору — спочатку російською, а пізніше й українською мовами. Тоді ж вийшли і перші літературно-критичні праці про лужицьку літературу. Цей процес був обопільним і поступово активізувався.

Особливий розквіт українсько-лужицьких літературних зв'язків припадає на 60-ті роки. В ці роки були зроблені переклади на верхньолужицьку мову уривків з роману В. Собка «Таємниці Грюнвальду», публікації творів М. Танка, Ю. Смулла, Ч. Айтматова та інших письменників СРСР. Переклади стали вирішальним фактором розвитку літературних зв'язків України та Лужиці як у той період, так і в сучасний.

Разом з тим розвитку цих зв'язків (зокрема, українсько-лужицьких) сприяло і формування наукових центрів сорабістики в нашій республіці при Київському, Львівському та Ужгородському університетах. Найбільш інтенсивно працює центр при Львівському університеті. Тут вийшла перша (і поки єдина) книжка, присвячена багатомісячній історії лужицької літератури, були видані

навчальні посібники з лужицької мови, захищена докторська дисертація, опублікована низка статей з лужицької літератури, мов, етнографії, культури тощо.

Говорячи про літературні зв'язки, важливо відзначити, що їх перші кроки у післявоєнний час були також пов'язані зі Львовом. Саме тут, на кафедрі слов'янської філології, в 1957 р. був здійснений книгообмін з Будишином, який продовжується і сьогодні. Наприкінці 50-х—в 60-ті роки з'явилися і перші публікації на Україні у післявоєнний час, присвячені серболужицькій літературі (наприклад, рецензія на фольклорний збірник П. Недо). Згодом рецензії на статті про лужицьку літературу все частіше і частіше публікуються на сторінках газет і журналів республіки («Всесвіт», «Жовтень», «Прапор», «Народна творчість та етнографія», «Літературна Україна», «Вільна Україна», «Львовская правда» та ін.), а також у таких наукових виданнях, як «Проблеми слов'янознавства» (Львів), «Слов'янське літературознавство та фольклористика» (Київ). Все це сприяло залученню нових сил (наукових робітників, письменників) до розробки серболужицьких проблем, до пропаганди перекладів лужицької літератури на Україні.

Кінець 60-х—70-ті роки характеризуються особливо інтенсивним розвитком українсько-лужицьких літературних зв'язків. Якщо йдеться про українську сторону, то тут, насамперед, відзначимо численні переклади лужицької літератури. Це і антології лужицької поезії («Жовтень», «Прапор», «Всесвіт»), і видання «Нарисів серболужицької літератури», і публікація антології «Поезія лужицьких сербів» (Київ, 1971) і т. д. Наприкінці 70-х—у 80-х рр. на Україні були надруковані спеціальний номер журналу «Всесвіт», присвячений літературі Лужиці, твори лужицьких письменників Ю. Брезана, Ю. Коха, К. Лоренца, Б. Дирліха, А. Стахової, Л. Коварьової, Т. Навки та ін. Багато зробили для популяризації лужицької літератури на Україні вчений-славіст К. Трофимович, поети В. Лучук, Р. Лубківський, М. Петренко, Д. Павличко. В останні роки вийшли, наприклад, збірка Р. Лубківського «Слов'янська ліра», де вміщено чимало перекладів з серболужицької літератури, «Світовий сонет» Д. Павличка з перекладами класичного і сучасного лужицького сонету, збірка В. Лучука «Навстріч», до якої увійшов цікавий цикл «Лужицькі мандрівки», збірка молодшої поезії НДР «Зелений Гарц», що представляє поезію Б. Будара, Т. Навки, М. Кравеця та інших молодих серболужицьких поетів. Київське видавництво «Дніпро» випустило 1984 р. антологію лужицького оповідання «Дивна любов» тощо.

У ці роки з'явилася нова форма літературного співробітництва — творча праця і співдружність видавців. Завдяки цьому на Україні і в Лужиці вийшла дитяча книжка «Ластівка з Лужиці» («Веселка» і «Домовіна»), збірка лужицького оповідання на Україні «Дивна любов» («Дніпро») і української новели в Лужиці «Обід у Кравчини» («Домовіна») і т. д.

Велику роль у розвитку українсько-лужицьких контактів відіграє і особисте спілкування вчених, письменників, перекладачів. На Україні в післявоєнні роки побували Ю. Кох, К. Лоренц,

М. Фелькель, Б. Будар, К. Кравц, Б. Дирліх та ін. У свою чергу, до Лужиці їздили О. Сенатович, В. Лучук, К. Трофимович та ін.

Багато зроблено і в Лужиці для ознайомлення з українською культурою та літературою. Тут в 60—80-ті роки перекладені твори українських письменників-класиків і сучасних авторів, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Сосюри, О. Гончара, Л. Первомайського, Д. Павличка, І. Драча, В. Лучука, Р. Іваничука, Г. Тютюнника, Є. Гуцала. Лужицьке літературознавство збагатилося статтями про українську літературу Ю. Млинька, К. Лоренца, Ю. Коха та ін.

Усі ці факти яскраво свідчать про розширення взаємозв'язків української та лужицької літератур на сучасному етапі.

Підсумки нашого співробітництва підведені у главі, написаній К. Трофимовичем для видання «Українська література серед інших літератур», яке готується до друку АН УРСР.

*О. П. ТРАЯНОВСЬКИЙ, письм.,
Мінськ*

З ІСТОРІЇ ЛУЖИЦЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Початок білорусько-серболужицьких літературних зв'язків слід датувати першою половиною XIX століття, коли професор Віленського університету, білоруський славіст Михайло Бобровський у 1822 р. відвідав Верхню Лужицю. Свої враження від знайомства з мовою та літературою лужицьких сербів він 1824 р. опублікував у „Dzienniku Wileńskim“. Через сторіччя після цього, у 20-х роках, Західну Білорусію, яка тоді перебувала у складі Польщі, відвідав ще молодий тоді серболужицький художник і письменник Мерчін Новак-Нехорнський. Наслідком його поїздки були нариси «Облава на вовків» і «По болотах і багні», які він написав 1926 р. У них письменник образно розповів про життя та звичаї білоруських селян-полішуків.

Однак ці зв'язки були випадковими, і говорити тут про деяку їх цілеспрямованість не доводиться. Потрібно було ще декілька десятків років для більш плідних і відчутних взаємозв'язків, взаємообміну, особистих контактів. Починалося все дуже повільно і якимось несміливо, навромацки. Бо практично ніхто в Білорусії — ні мовознавці, ні літератори — не знав мови лужицьких сербів. Тому ми дуже завдячуємо львівському ученому Костянтину Трофимовичу за його книжку «Серболужицька мова», яка нам тоді дуже допомогла. У білоруських дитячих часописах «Бярозка» і «Вяселка» були опубліковані добірки творів для дітей, взяті з серболужицького журналу «Плом'ю» (Полум'я). Багато зробив у цей період і болгарський літературознавець Георгій Вилчев, який під час відвідин Мінська познайомив білоруських літераторів з сер-

болужицькою літературою, опублікував про неї декілька статей у білоруських виданнях.

1965 р. у часописі «Полымя» вперше в Білорусії була опублікована велика добірка віршів Гандрія Зейлера, Якуба Барта-Чішинського, Мата Қосика, Яна Радисерба-В'єлі, Міни Віткойц, Юрія Хежки, Юрія Брезана, Кіта Лоренца та інших поетів у перекладі білоруською мовою.

Це був той початок, який дав можливість розпочати підготовку антологічної збірки поезії лужицьких сербів. 1969 р. вона вийшла з друку під назвою «Там, дзе Шпрэв'я шуміць». У антології подані зразки народної поезії і поетична творчість найбільш відомих верхньо- і нижньолужицьких літераторів — від Юрія Меня до сучасних молодих включно. Щоправда, з точки зору практики сьогоденного дня, не можна не зауважити у ній ряд прорахунків і недоліків, бо книжка готувалася досить поспішно, — трапилася нагода швидко її видати. І все ж вона відіграла свою позитивну роль, бо була першою у Радянському Союзі антологією поезії лужицьких сербів.

У періодичній пресі 60—70-х років також була опублікована низка добірок поезії лужицьких сербів — Юрія Брезана, Міни Віткойц, Кіта Лоренца та ін. Особливо сприятливі умови настали після створення щорічника-альманаха «Далягляды» — видання, призначеного для перекладів зарубіжної літератури.

На сторінках газет і журналів друкувалися і переклади серболужицької прози. Зокрема, білоруський читач мав змогу ознайомитись з творчістю Марії Кубашец, Кшесцяна Кравца, Юрія Кравжі, Цирила Қолі, Марії Млинкової, Яна Ворнара. Водночас з'являлися статті про культурне життя лужицьких сербів, у «Беларускай Савецкай Энцыклапедыі» — статті про найбільш відомих серболужицьких письменників. Сьогодні можна повідомити, що в «Енцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі», перший том якої уже вийшов з друку, уміщена стаття про літературу лужицьких сербів і білорусько-серболужицькі літературні зв'язки. Будуть також надруковані й статті про тих серболужицьких письменників, які писали про Білорусію або перекладали твори білоруських письменників. Те саме можна сказати і про наш «Купалаўскі энцыклапедычны слоўнік», де відведено місце перекладачам творів Янки Купали на серболужицькі мови.

Ще цього року повинні вийти з друку книга Юрія Брезана «Чорний млин» і добірка громадянської лірики Якуба Барта-Чішинського в «Даляглядах», перекладені мною. Передбачається підготовка антології прози лужицьких сербів у перекладі білоруською мовою.

Непоганий ужинок на ниві взаємозв'язків у наших друзів з-над Шпрее. Ще в 1965 р. у Мінську побував поет Кіто Лоренц. Незадовго до своєї поїздки він підготував та опублікував у часописі «Розгляд» добірку віршів білоруських поетів, передмовою до якої стала його стаття «Слово «серб» від «сябра» походить». Після відвідин Мінська і знайомства з Білорусією Кіто Лоренц написав поетичний цикл «З поїздки у Білорусь». Трохи пізніше він разом

з Антоном Навкою переклав на верхньолужицьку мову п'єсу Янки Купали «Павлінка», уривок якої був надрукований у «Розгляді».

Декілька разів побував у Білорусії Кшешчян Кравц. 1971 р. у Будишині вийшла його книга «Білоруські імпресії», де розповідається про Білорусію, її природу, людей, про зустрічі з колишніми партизанами. На білоруському матеріалі написані також деякі оповідання К. Кравца, які увійшли до його збірки «Спалювання пирію».

Зацікавленість лужицьких сербів білоруською літературою набула ще конкретнішого втілення у виданні 1980 р. антології білоруської прози. Перекладачка Ката Малінкова зробила надзвичайно важливу справу — представила у цьому збірнику творчість дев'ятнадцяти білоруських прозаїків як старшого, так і молодшого покоління. Видання антології «Дивак з Гончарної вулиці» верхньолужицькою мовою є значним кроком у розвитку серболужицько-білоруських літературних зв'язків.

1982 р. у Білорусії урочисто зустрічали 100-річчя від дня народження народних поетів Янки Купали і Якуба Коласа. Цей ювілей відзначався і багатьма літературами світу, в тому числі і лужицькими сербами. Ще в 1979 р. журнал «Розгляд» повідомив своїм читачам про наближення 100-річчя від дня народження Янки Купали та опублікував його вірш «А хто там іде?», перекладений нижньолужицькою мовою Фрідом Метшком. Пізніше він був включений у книжку перекладів цього вірша Янки Купали мовами народів світу, видану в Мінську.

Ось так виглядає сьогодні стан взаємозв'язків літератур білорусів і лужицьких сербів.

Користуючись нагодою, хотілося б висловити і свої зауваження стосовно цих взаємозв'язків. Особливо про труднощі в перекладацькій праці, про те, що до цих пір дуже мало у нас перекладачів з серболужицьких мов. Вельми добре, що мовознавці цікавляться проблемами дослідження серболужицьких мов, стежать за процесом їх розвитку і т. д. Але нам, перекладачам, вкрай необхідні розробки і посібники для вивчення цих мов і практичної перекладацької роботи. Адже якщо перекладачів з англійської, французької, іспанської, німецької та інших мов готують вищі навчальні заклади, то мови лужицьких сербів, за винятком Львівського університету, ніде поки що не викладаються. І тільки одиначки-ентузіаста сяк-так самостійно оволодівають ними і роблять корисну справу. За таких умов важко готувати молоду зміну перекладачів. Отже, варто подумати про це нашим мовознавцям-сорабістам.

У свій час Костянтин Костянтинівич Трофимович коштом своїх зусиль і великої праці зробив благородну справу — підготував підручник «Серболужицька мова». Але виданий давно і доволі обмеженим тиражем, сьогодні він вже став бібліографічною рідкістю. А це саме те, що треба на сьогоднішній день, передусім для підготовки перекладачів, для удосконалення ними своїх знань. І тому, на нашу думку, дуже добре було б, коли б підручник

К. Трофимовича був перевиданий, до того ж тиражем, який задовольнив би попит на нього*.

* Примітка редколегії: Говорячи про сучасну літературну сорабістику в Білорусії, автор не називає письменників, перекладачів, редакторів, організаторів білорусько-серболужицьких взаємозв'язків. Слід відзначити, що найбільші заслуги в організації цих взаємин має автор цієї інформації Олександр Петрович Траяновський. Його ж перу належить більшість художніх перекладів та статей про серболужицьку літературу.

*В. І. ЛУЧУК, письм.,
Львів*

ЮРІЙ КОХ — ПЕРЕКЛАДАЧ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Юрій Кох поки-що один з небагатьох, хто займається інтерпретацією української поезії серболужицькою мовою.

Формальні завдання, які зустрічаються перекладачеві, пов'язує він по-різному (маю на увазі ритміку, рими, евфонічний малюнок тощо). Але образний, смисловий лад вірша Юрій Кох намагається зберегти, відтворити його засобами рідної мови.

Належачи до покоління, дитинство якого припадає на війну, враження з побаченого і пережитого Юрій переніс у свою творчість (повість «Єврейка Гана», ряд віршів зі збірки «Дорожній концерт»). Поет, прозаїк, драматург, нарисовець і кінодраматург, Юрій Кох досягнув значних успіхів у всіх цих жанрах. Поряд з М. Новак-Нехорнським і Ю. Брезаном, Марією Млиньковою та М. Малінком, він, як і Кіто Лоренц, виражає нині своєю творчістю кращі її здобутки. Широкий не тільки жанровий діапазон його творчості, а й тематичні обрії. В повісті «Єврейка Гана» він показує дійсність періоду фашистського панування, відстоює ідею дружби народів і рівноправності націй та національностей. Нова реальність, трудові будні лужицького народу постають зі сторінок роману «Між семи мостами», з ряду новел. У збірці віршів «Дорожній концерт» він поетизує свої дорожні враження від поїздок до Радянського Союзу, і тим самим додає свій акорд у інтернаціональне звучання сьогоднішньої серболужицької літератури.

До слова кажучи, в його книжці репортажів «Подорож на Схід» є чимало проникливих і схвильованих сторінок, присвячених Україні, природі, новобудовам, її людям, зокрема львів'янам, з якими зустрічався.

Юрій Кох — блискучий стиліст. Його нариси, як і художні твори, популярні серед лужичан.

Перекладаючи українських поетів, Ю. Кох вибирав твори, співзвучні його художнім засадам. І починав це сливе на порожньому місці, бо, крім перекладу Шевченкового «Заповіту», зробленого Юрієм Млиньком до Кобзарєвого сторіччя, якихось інших перекладів, здається, не було. Поштовхом до Кохового починання, мабуть, послужив добрий приклад наших перекладачів, з ініціативи

К. К. Трофимовича підготували «Малу антологію серболужицької поезії», надруковану в квітневому номері журналу «Жовтень» за 1965 р. Як відповідь з'явилася добірка української поезії в додатку до газети «Нова доба» — „Předzenek“ від 5 лютого 1966 р.

Назву цілій добірці Ю. Кох дав рядком з відомої балади Івана Драча „Poezija — stopsomí organžowe“. Цим підкреслив спільність пошуків правдивого слова того покоління поетів, що входило в літературу наприкінці 50—на початку 60-х років. Намагаючись, в першу чергу, й не оминув творчості тих, що взяли участь у перекладі серболужицької поезії українською мовою, Ю. Кох подав вірші І. Драча, Ліни Костенко, М. Вінграновського. Із львів'ян одним-двома творами представлені Р. Кудлик, М. Ільницький, Р. Братунь, М. Петренко, Оксана Сенатович, Ю. Малявський. Але загалом добірка своєю тематичною поліфонічністю, багатством метафор, музичним ладом відкривала лужицьким читачам своєрідний світ української поезії, співзвучної їй власному духовному світові.

Павличків сонет «Якби я втратив очі, Україно», з його заключним акордом:

Дивитися на радощі обнови,
Та материнської не чути мови —
Ото була б загибель — смерть моя, —

очевидно, в умовах серболужицького національного відродження в межах НДР сприймається там як неперехідна істина —

a pjeslyšeć twojej pěsnje rěče,
to by byla zahuba, smjerc moja.

Крилаті слова М. Вінграновського, що «куля земна — не футбольний м'яч В ногах генералів і президентів», — також передаються Ю. Кохом просто, але спрощено:

a zemje, to kula tež bul njeje tudy
w nohach generalow a prezidentow!

І сонет Дм. Павличка, і прелюд М. Вінграновського, і «Балада про агаву» Ю. Малявського, і вірш Ліни Костенко «Ранком» (в якому тільки назва змінена) — витримані перекладачем у строгій ритміці першотворів, чого не можна сказати, наприклад, про вірш «Наступ конвалій» Р. Братуня, що, покладений на музику А. Кос-Анатольським, став популярною пісенькою.

Перекладаючи «Наступ конвалій», Ю. Кох допустив ритмічні вільності, які, скажімо, цілком оправдані в Драчевій «Баладі про соняшник», у верлібрі Р. Кудлика «Коли наші тіні впливають у тіні дерев», чи у вільному вірші Оксани Сенатович «Я малюю струмок».

Можна припустити, що знайомство Юрія Коха з такими різними за своєю манерою поетами, як Д. Павличко чи М. Петренко, Ліна Костенко чи Р. Кудлик, спричинились до того, що він став шукати й витоків ліричного настрою, притаманного тогочасній молодій українській поезії, співзвучної самому перекладачеві. Через

рік у колективній збірці, присвяченій 50-річчю Жовтня, Ю. Кох публікує свій переклад поеми Володимира Сосюри «17 рік». Цей твір, на відміну від хрестоматійної «Червоної зими», складний в ритмічному плані, але, очевидно, ближчий своєю розкутістю форми, ніж класичні катрени, до поетичних уподобань самого Коха.

Перекладач чітко акцентує провідні думки оригіналу. Пригадаймо Сосюрині слова про вітер, що «теж із нами йде з піснями по дорозі...».

Цілковиту відповідність цього тропу бачимо в перекладі:

dže z pamі z pёsničkami do ruсі.

Успішне освоєння Юрієм Кохом української поезії в братній нам країні знаходить і цінителів, і послідовників. Окремі переклади з української поезії опублікували в періодиці Кіто Лоренц і Герат Лібш, поети молодшого покоління Бенедікт Дирліх, Бено Будар, які, до речі, побувавши в Києві на шевченківських торжествах, у поетичних рядках висловили своє захоплення Дніпром і Каневом.

Свого часу Юрій Кох, відвідавши Львів, написав присвячений Іванові Франку проникливий вірш «Якби Іван Франко у Лужиці з'явивсь». Слово великого Каменяра, його волелюбні ідеї особливо близькі і зрозумілі синові каменяра з далекого Каменця в зеленій Лужиці. І те, що наші літератури зближуються завдяки поетичним перекладам — це добра ознака часу, в який живемо.

На Україні вірші, новели Ю. Коха перекладали М. Вінграновський і М. Ільницький, Р. Кудлик і Р. Лубківський, Григір Мовчанюк, Іван Ющук.

Знаючи, як Юрій Кох шанує творчість Івана Франка, чекаємо найближчим часом його перекладу «Каменярів».

*Л. П. ЛАПТЄВА, проф.,
Московський університет*

ЗВ'ЯЗКИ МІЖ РОСІЙСЬКОЮ І СЕРБОЛУЖИЦЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ І НАУКОЮ В ХІХ—НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (до 1914 р.)

Російсько-серболужицькі культурні і наукові зв'язки зумовлювалися завжди суспільно-політичними процесами, що відбувалися в Росії і Німеччині, а інтенсивність контактів залежала передусім від відносин між цими державами. Загалом же у розвитку російсько-серболужицьких зв'язків виділяють три етапи: 1. Від початку 40-х років ХІХ ст., коли взаємовідносини представників науки і культури обох народів носять ще випадковий характер; 2. Від 40 до 80-х років цього ж століття — етап, на якому налагодилося спілкування між діячами, вихованими на ідеях слов'янської взаємності і слов'янофільства; 3. Від 80-х років ХІХ ст.

до 1914 р. — період пошуків нових основ для розширення зв'язків при гнучкому використанні попередніх.

Перше знайомство представників Росії з лужицькими сербами датується 1804 р., коли геттингенські студенти І. Тургенев і С. Кайсаров відвідали в Герлиці К. Г. фон Антона і оглянули слов'янські старожитності Будишина. Через 10 років докладно описав свої враження про спеціально здійснену поїздку по Лужицях російський чиновник В. Ф. Тимковський. Він ознайомився зі звичаями серболужичан, оглянув ряд бібліотек, звернув увагу на становище слов'янського населення, розмовляв з видатними представниками серболужицької культури. 1822 р. у Лужицях побував віленський священик М. К. Бобровський, який зустрівся з відомим серболужицьким поетом А. Любенським, зробив виписки зі старовинних книг і опублікував звіт про поїздку в «Віснику Європи». Тоді ж (1825 р.) появилася стаття російського вченого П. І. Кеппена про серболужицьку літературу. Але все ж знання росіян про лужицьких сербів були спорадичними.

Перелом настав у 1840 р., після того, як найвизначніший (у майбутньому) російський славіст І. І. Срезневський, провівши у Лужиці близько двох місяців, здійснив разом з Я. Смолером подорож по країні, глибоко вивчаючи життя народу і його мову. Серболужицькою мовою І. І. Срезневський цікавився і як об'єктом для виведення закономірностей розвитку слов'янських мов взагалі. Успішній подорожі російського славіста по Лужицях великою мірою сприяв Я. Смолер, що розробляв маршрут, готував показ звичаїв, виконання сербських пісень, інсценізацію обрядів тощо. Водночас І. І. Срезневський багато уваги приділяв древній історії Лужиць. Він зробив вагомий внесок у розробку серболужицького правопису, а повернувшись до Росії, опублікував статтю «Історичний нарис серболужицької літератури» (1844), читав лекції про серболужичан у Петербурзькому університеті і Головному педагогічному інституті, писав відгуки на праці лужицьких сербів, підтримував листування з представниками цього народу.

Вдруге І. І. Срезневський побував у Лужицях 1860 р. Крім Я. Смолера, він особисто знав Л. Гаупта, Я. П. Йордана, М. Горника та ін. Загалом саме І. І. Срезневський «відкрив» лужицьких сербів не тільки для Росії, а й певною мірою й для інших слов'ян. Він всіляко сприяв розвитку інтересу до малого серболужицького народу, стимулював зусилля сербів над розвитком літератури, вплинув на становлення їхньої національної самосвідомості, створив фундамент для розвитку російсько-серболужицьких контактів.

1842 р. Лужицю відвідав О. М. Бодянський, який незабаром став професором-славістом Московського університету. Він провів у Лужиці шість тижнів, ознайомився з літературою і мовою сербів, увійшов у контакт з Я. Смолером та іншими вченими. У Москві Бодянський читав лекції про сербів-лужичан, активно листувався з серболужицькими діячами культури.

Інші російські професійні славісти першого покоління — П. І. Прейс та В. І. Григорович — хоч Лужиці й не відвідували,

але цікавилися мовою, літературою, історією серболужицького народу, включали відомості про нього до університетських лекцій.

1841 р. у Лужицях побував варшавський філолог П. П. Дубровський. Видаючи польською і російською мовами журнал «Денніца» (1842—43), він реферував у ньому серболужицькі видання, публікував статті таких авторів, як Л. Штур, Я. Смолер, Я. П. Йордан, зразки народної поезії і т. д. Проте журнал не проіснував і двох років, тому Дубровський змушений був опублікувати деякі матеріали про лужицьких сербів у «Москвитянині».

Серби-лужичани з 40-х років XIX ст. у свою чергу почали публікувати відомості про Росію. Важлива щодо цього роль Я. П. Йордана, який вже 1842 р. умістив російські матеріали у журналі «Южнічка», потім (до 1848 р.) читав лекції з слов'янських мов і літератур у Лейпцігському університеті, готував для „Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft“ (1843—1848) наукову інформацію про Росію. Особливе значення має поширення Я. П. Йорданом відомостей, почерпнутих з праць В. Г. Белінського. Переклади і компіляції Я. П. Йордана на кілька десятиріч стали джерелом знань про російську літературу для західних вчених і публіцистів.

Після перерви, спричиненої революцією 1848—1849 рр., російсько-серболужицькі контакти розширюються і поглиблюються. Серед російських вчених особлива заслуга в цьому належить А. Ф. Гільфердингу. 1855 р., повернувшись з Лужиць, він видав ґрунтовну працю «Народне відродження у сербів-лужичан в Саксонії». Хоч А. Ф. Гільфердинг інтерпретацію окремих фактів підпорядковує слов'янофільській тенденції, проте багатство зібраного матеріалу зробило книгу найпопулярнішим джерелом відомостей про сербів-лужичан аж до початку XX ст. Неодноразово російський вчений допомагав лужицьким сербам отримати матеріальну допомогу від російських громадських організацій. Праці А. Ф. Гільфердинга і матеріали про нього перекладали і публікували Я. Смолер і М. Горник.

У 50—70-ті роки XIX ст. досить активно висвітлювала життя малого слов'янського народу російська періодика, де уміщувалися звіти вчених, що побували у Лужицях — М. Сухомлинова, П. Лавровського, П. Ровинського, Я. Грота, В. Ламанського, О. Веселовського, О. Міллера, Кочубинського. Через періодику відбувався інтенсивний обмін науковими працями, характеризувалася серболужицька література, були опубліковані матеріали пісенного і епічного фольклору. Популярні статті різних авторів розповідали про побут і турботи малого етнікуму, висувалося питання про перспективи його розвитку. Зі свого боку, серболужицькі видання друкували матеріали про Росію, твори російських вчених — О. Куника, В. Єлагіна, А. Гільфердинга, І. Срезневського, В. Ламанського, М. Погодіна та ін. З 1860 р. заснований М. Горником щомісячник «Лужичан» опублікував переклади з російської літератури, біографії російських письменників тощо. Інформація сербів-лужичан про Росію далеко перевершувала все те, що писалосся про найбільшу слов'янську країну в періодиці інших регіонів Європи. Як росій-

ська, так і серболужицька преса 50—70-х років XIX ст. відіграли позитивну роль у житті обох народів.

Особливо великий внесок у розвиток серболужицько-російських зв'язків зробив Я. Смолер, який чотири рази побував у Росії, високо цінував російську культуру, пропагував повагу і любов до російського народу. Окремі російські діячі і цілі громадські організації надавали через Я. Смолера щедрю матеріальну допомогу у всіх головних національних справах малого слов'янського народу.

До 80-х років XIX ст. Росія перетворюється у найбільший центр вивчення культури слов'ян, а російська література про лужицьких сербів досягає високого якісного рівня. Появляється багато досліджень серболужицьких авторів у російських виданнях і праць російських авторів у серболужицькій пресі. З представників старшого покоління серболужицьких вчених велику роль у налагодженні контактів з Росією відіграв М. Горник. У тісні зв'язки з сербам-лужичанами вступили молоді російські вчені І. Пальмов, К. Грот, В. Францев. Контакти останнього з новим духовним вождем сербів А. Мукою продовжувалися понад 30 років. В. Францев був особисто знайомий і з Я. Смолером, М. Андрицьким, Я. Тишинським та іншими, допомагав сербам-лужичанам у зборі коштів на національні потреби, публікував статті в їхніх виданнях. Докладно вивчав серболужицьку мову російський лінгвіст, майбутній академік Л. Щерба, що жив у Лужиці в 1907, 1908 і 1913 рр. Він написав монографію про один із серболужицьких діалектів, підтримував дружні стосунки з А. Мукою. Активний зв'язок останнього зі світом російської інтелігенції припадає на кінець 80-х років XIX ст.

1896 р. А. Мука побував у Росії, 1913 р. був обраний членом-кореспондентом РАН. Йому присвячено чимало робіт російських авторів, а головна праця А. Муки — «Нижньолужицький словник» — частково була опублікована у Росії.

Загалом російсько-серболужицькі зв'язки розвивалися і підтримувалися переважно помірною-ліберальними колами російської і серболужицької інтелігенції. Царський уряд Росії до цих зв'язків інтересу не виявляв, а влада Саксонії і Пруссії, зокрема Німецької імперії, дивилася на будь-які контакти з Росією з підозрою. Все це аніскільки не впливає на оцінку російсько-серболужицьких наукових і культурних зв'язків як важливого фактора духовного розвитку серболужицького етнікуму, становлення його національної самосвідомості, а також розвитку ряду галузей науки, особливо слов'янознавства і слов'янського мовознавства.

*О. Д. ДУЛИЧЕНКО, проф.,
Тартуський університет*

ТИПОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ СЕРБОЛУЖИЦЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ

Щоб виявити специфічні умови і риси формування та функціонального розвитку серболужицьких літературних мов, необхідно їх поставити в широкий типологічний контекст слов'янських літературних мов. У нашій статті це робиться з опорою на так звані слов'янські літературні мікрומови. Розглядається декілька типологічних ознак: наявність поліваріантності, співвідношення між літературною мовою і діалектною основою, роль чужих літературно-мовних традицій.

У плані літературно-мовного паралелізму (поліваріантності) серболужицький матеріал має особливість, яка полягає в тому, що у верхніх лужичан ще в XVII ст. виникають два варіанти — протестантська та католицька літературні мови. Така конфесійно зумовлена ситуація дає змогу вважати верхньолужицьку літературну мову XVII—XVIII ст. свого роду літературною мовою в абстракції. Ця абстракція поступово руйнується і від другої половини XIX ст., коли зусиллями інтелігенції, об'єднаної навколо Матиці серболужицької, на її місці виникає уніфікована так звана матична верхньолужицька літературна мова. Літературно-мовний паралелізм у наші дні має значною мірою умовний характер: тут функціонально слабкі конфесійні варіанти протиставляються в соціолінгвістичному плані уніфікованій верхньолужицькій літературній мові. Протестантизм породив конфесійно зумовлений літературно-мовний паралелізм не тільки у верхніх лужичан, а й в інших частинах Славії. У словенців Прекмур'я на початку XVIII ст. зароджується протестантський (Штефан Кюзмич і його послідовники) і наприкінці XVIII ст. — католицький (Миклош Кюзмич та його послідовники) варіанти, які з різним ступенем інтенсивності розвиваються до XX ст. включно. На відміну від верхньолужицької ситуації, яка розв'язалася певною мірою контамінацією обох варіантів і появою нового варіанта літературної мови, у Прекмур'ї тенденція в літературно-мовному процесі була скерована на загальнословенську літературну мову, перехід на яку привів до ліквідації католицького варіанта. Носії обох варіантів так званої східнославацької мови — протестантсько-кальвіністського (від середини XVIII ст.) і «світського» (XIX ст.) — перейшли у XX ст. на загальнословацьку літературну мову. Залежність літературної мови від конфесійної приналежності її носіїв спостерігалася і в історії ряду інших слов'янських народів. Тема конфесійної зумовленості літературної мови, на нашу думку, може вважатися дуже перспективним напрямом у типологічному дослідженні слов'янських літературних мов.

Від розв'язання питання про діалектну основу часто залежала доля нового літературно-мовного утворення. У серболужицькій

ситуації питання субстанціональної основи літературної мови вирішувалися на двох рівнях — мікродіалектному і макродіалектному. Макродіалектний рівень допускає два магістральні напрями — створення на основі верхньолужицького діалектного континууму верхньолужицької літературної мови, а на нижньолужицькому діалектному континуумі — нижньолужицької літературної мови. Це зумовлено генетично. На мікродіалектному рівні ситуація виглядає складніше. В рамках одного діалектного континууму з метою створення літературної мови залучається один або декілька діалектних різновидів і залишаються поза увагою інші, тобто експерименти по створенню літературної мови на різних конкретних діалектних базах можна кваліфікувати як перебирання (діалектних) можливостей. Під впливом соціально-економічних причин, наукових знань перебирання стає точнішим і вибір діалекта — основи літературної мови — обґрунтовується об'єктивними критеріями. У верхньолужицькому випадку перебирання діалектних основ йшло від Вяцлава Варихія (кінець XV ст.) і Михала Френцеля (південна говірка будишинського діалекту) до «комісії» протестантських священників, яка працювала на початку XVIII ст. і намагалася створити наддіалектне літературно-мовне койне. У XIX ст. процес відбувався саме таким шляхом: сучасна верхньолужицька літературна мова ґрунтується на будишинській і частково на південних говірках Західної Лужиці, де проживають католики. Спостерігається навіть тенденція до пересування діалектної основи на захід. У католицькому варіанті використовувався західний діалект Кулова (XVII ст.) з намаганням розширити у XVIII ст. діалектну базу за рахунок говірок Хрощиц та ін. Діалектні основи цих двох конфесійних варіантів практично не перехрещувалися. У прекмурців спостерігалось часткове перехрещення діалектних основ за рахунок використання в обох варіантах равенської і горицької говірок (у XX ст., однак, католики включили у літературно-мовний процес і долинську говірку). Діалектна основа градищансько-хорватської літературної мови чакавська, з опорою на говірки Північного і Центрального Градища (Бургенланд). Тут перебирання діалектних можливостей не було. Можливості діалектного вибору взагалі були відсутні в югославо-русинському літературно-мовному процесі, який повністю відноситься до XX ст. До речі, це полярний випадок щодо верхньолужицької мови. Специфіка діалектного «перебирання» безпосередньо відбивається на формуванні і розвитку літературної мови: відсутність діалектних можливостей (як у югославо-русинському) дає змогу швидше домогтися єдності літературно-мовного процесу; неодноразові «перебирання» затягують становлення літературної мови (що характерно для лужицьких і ряду інших літературних мов).

Наявність чужої літературно-мовної традиції може дати поштовх до оформлення власної літературної мови, а пізніше накладає відбиток на її розвиток. У серболужичан у ролі літературно-мовної передтрадиції виступали латинська і німецька мови, що творили гетерогенну двомовність. З проникненням до серболужи-

чан протестантизму роль німецької мови значно зросла. З появою лужицької писемності виникає конкуренція німецькій мові. Літературно-мовний процес серболужичан стає з часом своєрідною антитезою німецькій мові, адже вона з перемінним успіхом вживається там, де перед тим використовувалася тільки чужа (тобто німецька) літературна мова. Проте вплив чужої традиції зберігається довго. Перші переклади у Лужицях робилися з німецької мови (Миклаш Якубіца, Альбін Моллер, Вяцлав Варихій, Михал Френцель та ін.), часом такі переклади супроводжував німецький текст. У період відродження німецька традиція дає себе знати: у німецькому оформленні видає в 1841—1843 рр. «Пісні верхніх і нижніх лужичан» Я. А. Смолер. Навіть граматики створювалися німецькою (а раніше і латинською) мовою (граматики Гандрія Зейлера (1830), Кшесчана Пфуля (1867)) та ін. Досить прозорі паралелі до серболужицького випадку знаходимо в ряді мікро-мовних ситуацій. Першу книгу з угорської мови на прекмурсько-словенську у 1715 р. переклав Франц Темлин, з німецької на кашубську — Шиман Крофей (XV ст.), з італійської на рез'янську переклади з'являються у XVIII ст. Засновник кашубського літературно-мовного відродження Флоріан Цейнова у 1879 р. публікує німецькою мовою «Нарис граматики кашубсько-словінської мови». Винятком з цих паралелей є, мабуть, граMATика банатсько-болгарської літературної мови (1866) Йозу Рила. Важливо, що в період після слов'янського національного відродження (зокрема в XX ст.) чужі літературно-мовні традиції помітно слабшають. Перед югославськими русинами, що створили літературну мову у XX ст., уже не стояла дилема, якою мовою готувати свої видання, в тому числі і граматику. 1923 р., у розпалі культурно-мовного відродження, Гаврило Костельник пише у Львові і друкує в Сремських Карловцях «Граматику бачвансько-рускей бешеди» — відразу рідною мовою (спираючись на українську і сербохорватську літературні мови). Отже, чужа традиція — це не тільки те, що «відштовхує», а також і те, від чого «відштовхуються» при перших кроках. Так розв'язується ця діалектична суперечність.

У 20-ті роки XX ст. Н. С. Трубецької становив «родослівну» слов'янських літературних мов, виділивши ряд спільних ознак. Сучасна типологічна модель повинна бути, мабуть, багатоознаковою, а звідси — багатокомпонентною. Тоді місце кожної слов'янської літературної мови у «родослівній» буде визначене з достатньою об'єктивністю.

*М. І. ЄРМАКОВА, ст. наук. співроб.,
Інститут слов'язнавства
і балканістики АН СРСР
(Москва)*

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СЕРБОЛУЖИЦЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Дослідження сучасної серболужицької мови у соціолінгвістичному аспекті поки що нечисленні, але все більше привертають до себе увагу сорабістів НДР. Це диктується самою мовною практикою, необхідністю теоретично осмислити і розв'язати питання, пов'язані з функціонуванням і розвитком серболужицької мови у складній мовній ситуації. Таку ситуацію не можна оцінити однозначно, якщо мати на увазі її значення для розвитку серболужицьких літературних мов і діалектів.

Відомо, що у післявоєнний час серболужицька мова отримала рівні права з німецькою. Серболужичанам була надана культурна автономія і право здійснювати діяльність у збереженні і розвитку рідної мови, розширилася соціальна база серболужицької мови, зросла роль серболужицьких літературних мов (зокрема верхньолужицької), розвивалася видавнича справа на цих мовах, народна освіта. Водночас на початку ХХ ст. сформувалася ситуація колективної двомовності. Відбувається ряд змін не на користь серболужицької мови, що пов'язано з економічними і соціальними причинами. Спостерігається кількісне зменшення серболужицької народності, особливо на території Нижньої Лужиці. Лише в окремих районах Лужиці ще існує досить компактне серболужицьке населення.

Нова мовна ситуація, що склалася після 1945 р., висунула перед сорабістами НДР ряд проблем, розв'язання яких неможливе без урахування зв'язків між розвитком, функціонуванням мови і суспільними умовами.

У даний час уже існує ряд праць сорабістів НДР, присвячених соціолінгвістичній проблематиці або тією чи іншою мірою пов'язаних з нею. У статтях Г. Шустера-Шевца, Г. Фаске, З. Міхалка, Г. Єнча, Р. Летча розглядаються питання формування серболужицьких літературних мов, питання суспільно-соціальної зумовленості процесів стандартизації у серболужицькій мові, співвідношення мови і суспільної формації в розвитку серболужицької мови, роль суспільних умов у розвитку верхньолужицької літературної мови, проблема верхньо-нижньолужицької мовної границі, статус мовних ідіом, поширених на території Верхньої та Нижньої Лужиць, проблема діалектної основи серболужицьких літературних мов, питання відношення діалектів і розмовної мови, становлення розмовної серболужицької мови, відношення носіїв серболужицьких літературних мов до їхніх норми і кодифікації, питання співвідношення норми і узусу, варіантності норми, проблеми інтелектуалізації мовних засобів, соціолінгвістичні поняття і терміни, що застосовуються в серболужицькому мовознавстві,

специфіка функціонування серболужицьких літературних мов, їхній суспільний ранг, питання соціально зумовленої диференційованості серболужицької мови і деякі інші питання розвитку сучасних літературних мов.

Центральними серед багатьох теоретичних і практичних питань, що розв'язуються сорабістами НДР, виявилися питання про характер серболужицьких літературних мов, їхньої ролі у суспільному житті двомовної Лужиці, їх співвідношення з етнічним і соціальним статусом носіїв, взаємовідношення між серболужицькими літературними мовами і джерелами їхньої норми.

У зв'язку з розв'язанням цих питань появилася необхідність внести ясність у ряд соціолінгвістичних понять і термінів, дати їм однозначне тлумачення. Відзначимо, що соціолінгвістична термінологія в сорабістиці включає як терміни, прийняті за серболужицькою традицією, так і терміни, що вживаються в інших мовах (наприклад, у німецькій, чеській) і створені за зразком, який існує в цих мовах.

У сорабістиці традиційно розрізняються три соціолінгвістичні шари: літературні серболужицькі мови, діалекти та розмовна мова. До цього часу найповніше і всебічно проаналізована і описана верхньолужицька літературна мова. У ряді статей висвітлені її особливості порівняно з іншими літературними мовами слов'ян, подана характеристика її ролі, основних етапів розвитку, а також зв'язок цього розвитку з економічними, політичними і культурними відносинами відповідної епохи. Автори статей визначають відмінні риси верхньолужицької мови з точки зору стабільності її норми і кодифікованості, стилістичної диференціації і поліфункціональності. Значно меншою мірою досліджена нижньолужицька літературна мова.

У зв'язку з вивченням функцій серболужицьких літературних мов на різних етапах їхнього розвитку великого значення набуває питання про характер і суспільний ранг цих мов. Різні точки зору щодо цього знайшли відображення у лінгвістичній літературі останніх років.

Існують розбіжності і в розв'язанні питання про єдність серболужицької мови. (Так, праці Шустера-Шевца, який визнає наявність двох самостійних серболужицьких мов, та праці інших серболужицьких лінгвістів, що відстоюють думку про єдність серболужицької мови). Для доказу тієї чи іншої точки зору з даного питання велике значення має залучення фактів екстралінгвістичного характеру, а серед них — аналіз конфесійних і адміністративних границь, їхнього впливу на діалектну диференціацію, функціонування літературних мов, вивчення матеріальної і духовної культури.

У вивченні діалектів як одного з соціолінгвістичних шарів є вже ряд досягнень. Певні важливі дані соціолінгвістичного значення були отримані при дослідженні діалектного матеріалу і містяться в працях Г. Фасске, З. Міхалка та інших авторів.

Найбільші труднощі виникають при вивченні третього соціолінгвістичного шару — серболужицької розмовної мови. Питання, по-

в'язані з дослідженнями розмовної мови, залишаються найменш опрацьованими. Серболужицька розмовна мова визначається лінгвістами як надрегіональна форма серболужицької мови, близька верхньо- і нижньолужицьким діалектам. Вона вживається в усному спілкуванні представників інтелігенції. Це явище, що розвивається. Основна проблема, що виникає при вивченні серболужицької розмовної мови, сформульована в одній з статей Г. Єнча: наскільки «розмовна мова» має право на існування як окреме поняття, якщо в рамках літературної мови мається на увазі існування окремого розмовного стилю, де проходить межа між ними. Серболужицькі лінгвісти говорять про літературну мову серболужичан, притаманну офіційному усному спілкуванню, писемній літературній мові і розмовній серболужицькій мові неофіційного спілкування.

Недослідженою залишається стилістична диференціація серболужицьких літературних мов. Деякі лінгвісти вказують на обмежений характер цього явища в серболужицьких літературних мовах (праці Г. Шустера-Шевца). Нерозробленими є теоретичні основи стильової диференціації. Загальні теоретичні положення як основа для майбутніх досліджень наводяться у працях Г. Фасске. Цим же дослідником запропонована загальна характеристика комунікативних функцій серболужицьких літературних мов, а також теоретична модель для описання таких комунікативних ситуацій, де вживаються серболужицькі літературні мови.

За останні роки велика увага в сорабістиці приділяється проблемі мовної норми, її кодифікації, а також варіантності норми. Особливого значення набуває питання про оцінку варіантів, наявність яких в літературних мовах зумовлена не внутрішнім розвитком мовної системи, а факторами суспільного розвитку.

У зв'язку з проблемою соціально зумовлених варіантів розглядається в сорабістиці питання про актуальні, неісторичні зміни в сучасній літературній мові і діалектах, дається визначення поняття «сучасна літературна мова» (праці Г. Фасске).

Однією з сторін вивчення проблеми норми і її варіантності є дослідження відношень носіїв літературної мови до її норми і кодифікації (праці Г. Фасске, побудовані на анкетуванні; анкета була запропонована активним носіям серболужицької мови різного віку і соціального положення). Внаслідок подібного дослідження на матеріалі верхньолужицької літературної мови отримані конкретні дані про залежність між позицією носіїв літературної мови щодо її норми та кодифікації і приналежністю даних носіїв до певного покоління і соціального шару.

Поки що мало дослідженими залишаються умови конкуренції серболужицької мови з німецькою. Є лише декілька праць, присвячених проблемам мовної інтерференції, результатам впливу німецької мови на серболужицьку. Подібні дослідження мають велике не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Сорабісти НДР великого значення надають опрацюванню принципів адекватного описання серболужицьких літературних мов як історично розвинених систем, що відповідають потребам сус-

пільства. Здійснення такого роду описань літературних мов є важливим аспектом розуміння серболужицькими лінгвістами мовної культури.

*А. О. ІВЧЕНКО, мол. наук. співроб.,
Харківський університет*

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНІ МОДЕЛІ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКОЇ МОВИ

Компаративні фразеологічні одиниці (далі КФО) становлять значну частину фразеологічного фонду верхньолужицької мови. У наших матеріалах зафіксовано близько тисячі одиниць, вибраних із словників, пареміологічних збірок, а також творів художньої літератури.

У цьому повідомленні робиться спроба визначити структурно-граматичні моделі КФО. Такий аналіз на матеріалі верхньолужицької мови проведено вперше.

Структурно організуючим центром цієї групи одиниць виступає порівняльний сполучник. Найпродуктивнішим є сполучник *kaž* (90%), окрім нього вживаються сполучники *jako*, *jako by*. Питання про компонентний склад КФО залишається дискусійним. Так, М. Ф. Алефіренко, М. І. Дем'янович, Л. І. Ройзензон та деякі інші дослідники включають основу порівняння до складу КФО; Л. Г. Авксентьев, А. С. Аксамитов, В. М. Огольцев — прихильники іншої точки зору. Вони включають у склад КФО лише порівняльний зворот без основи порівняння. Ми вважаємо, що основа порівняння є обов'язковим компонентом КФО, тому що вона бере активну участь у творенні фразеологічного значення.

Відповідно до цього виділяються три структурних типи: 1) дієслівні КФО — *rosć kaž gěra*; 2) ад'єктивні КФО — *mudry kaž Kukečanski šolta*; 3) адвербіальні КФО — *ćicho kaž w rowje*. Кількісно переважають дієслівні та ад'єктивні КФО, що характерно й для інших слов'янських мов. Адвербіальні КФО кількісно незначні. Структурно-граматичним стрижнем дієслівних КФО є дієслово, яке реалізується головним чином у формі 2 особи, рідше 1 особи або інфінітива. Йому притаманна категорія часу. Виділяється дев'ять головних типів дієслівних КФО.

1. Дієслово+Порівняльний сполучник+Іменник у Н. В.: *ćis' so kaž doma — впевнено почувати себе*, *rosć kaž gěra — дуже швидко рости*, *srać kaž Sedmisrancy — дуже довго спати*, *běžeć kaž sku-lej — дуже швидко бігти*. КФО цієї моделі становлять 8% загальної кількості проаналізованих одиниць.

2. Дієслово+Порівняльний сполучник+Іменник з прийменником: *sedžeć kaž na jehličkach — неспокійно сидіти*, *wurość kaž ze zemje — несподівано з'явитися*, *hnać kaž do wohnja — дуже швидко бігти*. КФО цієї моделі становлять 4%.

3. Дієслово+Порівняльний сполучник+Іменник у Н. В.+Іменник у непрямому відмінку (з применником або без нього): *zhubić so kaž kamjeń we wodze — безслідно зникнути, sedžeć kaž starka na jejach — непорушно сидіти, walić so kaž tachant do twaroha — потрапити в прикру ситуацію*. Це найпродуктивніша модель, яка становить 15% загальної кількості КФО.

4. Дієслово+Порівняльний сполучник+Прикметник+Іменник: *stupić so kaž ćeńki płať — безслідно зникнути, bėžeć kaž Halštrowski šewc — дуже швидко бігти, rapotać kaž caltowa żona — безперервно говорити, lžeć kaž Kuloński konjer — безсовісно брехати*. КФО цієї моделі становлять 10% загальної кількості.

5. Дієслово+Порівняльний сполучник+Прикметник або Дієприкметник: *sedžeć kaž p̄ismoleny — непорушно сидіти, spać kaž zagażeny — дуже міцно спати, stać kaž drjewjany — непорушно стояти, wołać kaž njemdry — дуже голосно кричати*. Менш продуктивна модель, кількісно переважають КФО з дієприкметником.

6. Дієслово+Порівняльний сполучник+Іменник+Відмінкова форма Прикметника з Іменником: *so mēšeć kaž p̄esk do dobrych jahłow — лізти не в свої справи, hladać kaž woł na nowe wrota — тупо, здивовано дивитися, sedžeć kaž zajac w młodym dźećelu — добре, заможно жити*. Малопродуктивна модель.

7. Дієслово+Порівняльний сполучник+Прикметник+Іменник+Іменник з применником: *trjechić kaž slěry čert do hogncow — потрапити у важке становище, p̄ińić kaž slěpa kokoš k zornu — випадково знайти що-небудь*. Модель дуже непродуктивна.

8. Дієслово+Порівняльний сполучник+Дієслово в особовій формі: *spać jako by jeho zagazył — дуже міцно спати, dže jako by palił — добре, легко йде, być p̄řeć kaž by dupył — швидко зникнути*. Малопродуктивна модель.

9. Дієслово+Порівняльний сполучник+Речення: *stać jako by błysk dygił — розгублено стояти, splochnyć kaž by wětr wzał — швидко зникнути, bėžeć kaž by zły duch hpał — дуже швидко бігти*. Модель досить продуктивна.

Другу за кількістю групу становлять ад'єктивні КФО. Ми виділяємо три найпродуктивніші моделі.

10. Прикметник+Порівняльний сполучник+Іменник: *sylny kaž kóń — дуже сильний, mokry kaž myš — дуже мокрий, lěpi kaž p̄jeńk — дуже лінивий*. Модель найпродуктивніша серед ад'єктивних КФО.

11. Прикметник+Порівняльний сполучник+Прикметник+Іменник: *znaty kaž pisany pos — добре відомий, mudry kaž Salomonowy mót — дуже дурний, mokry kaž wódnny muž — дуже мокрий*. Друга за продуктивністю модель ад'єктивних КФО.

12. Прикметник+Порівняльний сполучник+Іменник+Іменник у непрямих відмінках: *swjaty kaž liška p̄řed husatami — нещирий, wustojnny kaž pos na husle — зовсім не здатний, žadany kaž čarła do gubnika — зовсім не потрібний*. Модель малопродуктивна.

Адвербіальні КФО нечисленні як у кількісному, так і структурному відношенні. Ми виділяємо п'ять найпродуктивніших моделей.

13. Прислівник+Порівняльний сполучник+Іменник у н. в.: jasne kaž wusmuž — *просто, зрозуміло*, tunje kaž njezbozo — *дуже дешево*, зума kaž lišnica — *дуже холодно*.

14. Прислівник+Порівняльний сполучник+Іменник з прийменником: ćicho kaž na kěrchowje — *дуже тихо*, ćorło kaž w ćišću — *тепло, затишно*, ćicho kaž w Gowje — *дуже тихо*.

15. Прислівник+Порівняльний сполучник+Прикметник+Іменник: jasne kaž swěty (běly) džeń — *просто, зрозуміло*, njemóžne kaž — drjewjana рёс — *зовсім неможливе*.

16. Прислівник+Порівняльний сполучник+Іменник+Іменник. Ця модель представлена лише фразеологізмами семантичної групи *зовсім непотрібне*: wušne kaž pсеj суру, wušne jako džěsću britej, trěbne kaž džěćiskam прут.

17. Прислівник+Порівняльний сполучник+Речення: čiste jako bychu kóčki wulizałe — *дуже чисто*, wěгno jako bychu raki lětałe — *брехня*, ćišinko kaž sowa lěta — *дуже тихо*.

Проведений аналіз дозволив виділити у складі КФО верхньолужицької мови 17 структурно-граматичних моделей, які відзначаються різним ступенем продуктивності. Для всіх КФО характерне усталене розташування компонентів. Залучення результатів досліджень КФО інших слов'янських мов дає можливість стверджувати, що національна специфіка виявляється вже на цьому рівні моделювання.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

<i>Медовников О. М.</i> Ідеї Великого Жовтня в художній публіцистиці 30-х років Я. Кратохвіла	3
<i>Колесніченко-Братунь Н. Р.</i> Історичне з позицій сучасності (до проблеми співвідношення минулого і сучасного в чеському історичному романі)	8
<i>Олексюк О. Г.</i> Болгарська драматургія на Україні	13
<i>Татаренко А. Л.</i> Проза Мілоша Црнянського в оцінці югославської критики	18
<i>Альберт І. Д.</i> П'єса Л. Андреева на львівській сцені і католицькі клерикали	24
<i>Моторний А. В.</i> Лірика Гези Вчелічки	27

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

<i>Саноцька Х. І.</i> Творчі взаємозв'язки В. Касіяна з чеською культурою	31
<i>Полтарева В. П.</i> Чеські арфісти на Україні	38
<i>Лапсюк В. М.</i> Діяльність чеських скрипалів на Україні в другій половині XIX—на початку XX ст.	41

МОВОЗНАВСТВО

<i>Сабадош І. В.</i> Польський елемент у формуванні ботанічної номенклатури української мови	50
<i>Тиргова Г. П.</i> Накладення морфем у структурі іменників сербохорватської мови	56
<i>Андел В. П.</i> Тенденції до демократизації чеської мови у сфері морфології, лексики та словотвору	59
<i>Федик Л. С.</i> Деякі особливості словозміни власних географічних назв у чеській мові	67
<i>Мойсєєнко В. Ю.</i> Про диференціацію лексики чеського походження у словацькій літературній мові	71
<i>Васильєва Л. П.</i> Структурна характеристика номінативних словосполучень суспільно-політичної лексики сучасної сербохорватської мови	77
<i>Тепляков І. М.</i> Денотативний і сигніфікативний аспекти значення у смисловій структурі кількісних фразеологізмів чеської мови	82
<i>Ярмолюк М. О.</i> Семантичний аналіз дієслів зорового сприйняття болгарської мови	87
<i>Петрухін В. С.</i> Військовий сленг у сучасній чеській мові	90
<i>Вялова С. О.</i> Глаголичні пам'ятки та кириличні рукописи з використанням глаголиці у зібраннях радянських сховищ	95
<i>Судакова А. М.</i> До питання про вивчення старослов'янського перфекта	101

МАТЕРІАЛИ СЕРБОЛУЖИЦЬКОГО СЕМІНАРУ

<i>Від редколегії</i>	108
<i>Трофимович К. К.</i> Радянська сорабістика: досягнення, головні завдання	109

<i>Моторний В. А.</i> Українсько-лужицькі літературні зв'язки післявоєнного періоду	112
<i>Траяновський О. П.</i> З історії лужицько-білоруських літературних зв'язків	114
<i>Лучук В. І.</i> Юрій Кох — перекладач української поезії	117
<i>Лаптева Л. П.</i> Зв'язки між російською і серболужицькою культурою і наукою в ХІХ—на початку ХХ ст. (до 1914 р.)	119
<i>Дуличенко О. Д.</i> Типологічні паралелі до історії формування і розвитку серболужицьких літературних мов	123
<i>Єрмакова М. І.</i> Соціолінгвістичні дослідження в серболужицькому мовознавстві	126
<i>Івченко А. О.</i> Структурно-граматичні моделі компаративних фразеологізмів верхньолужицької мови	129

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Медовников О. М.</i> Идеи Великого Октября в художественной публицистике 30-х годов Я. Кратохвила	3
<i>Колесниченко-Братунь Н. Р.</i> Историческое с позиций современности (к проблеме соотношения прошлого и современного в чешском историческом романе)	8
<i>Олексюк О. Г.</i> Болгарская драматургия на Украине	13
<i>Татаренко А. Л.</i> Проза Милоша Црнянского в оценке югославской критики	18
<i>Альберт И. Д.</i> Пьеса Л. Андреева на львовской сцене и католические клерикалы	24
<i>Моторный А. В.</i> Лирика Гезы Вчелички	27

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

<i>Саноцкая Х. И.</i> Творческие взаимосвязи В. Касияна с чешской культурой	31
<i>Полтарева В. П.</i> Чешские арфисты на Украине	38
<i>Лапсюк В. М.</i> Деятельность чешских скрипачей на Украине во второй половине XIX—в начале XX вв.	41

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

<i>Сабадош И. В.</i> Польский элемент в формировании ботанической номенклатуры украинского языка	50
<i>Тиртова Г. П.</i> Наложение морфем в структуре существительных сербохорватского языка	56
<i>Андея В. П.</i> Тенденции к демократизации чешского языка в сфере морфологии, лексики и словообразования	59
<i>Федик Л. С.</i> Некоторые особенности собственных географических названий в чешском языке	67
<i>Мойсеевко В. Ю.</i> О дифференциации лексики чешского происхождения в словацком литературном языке	71
<i>Васильева Л. П.</i> Структурная характеристика номинативных словосочетаний общественно-политической лексики современного сербохорватского языка	77
<i>Тепляков И. М.</i> Денотативный и сигнификативный аспекты значения в смысловой структуре количественных фразеологизмов чешского языка	82
<i>Ярмолюк М. О.</i> Семантический анализ глаголов зрительного восприятия болгарского языка	87
<i>Петрухин В. С.</i> Военный сленг в современном чешском языке	90
<i>Вялова С. О.</i> Глаголические памятники и кириллические рукописи с использованием глаголицы в собраниях советских хранилищ	95
<i>Судакова А. М.</i> К вопросу об изучении старославянского перфекта	101

МАТЕРИАЛЫ СЕРБОЛУЖИЦКОГО СЕМИНАРА

<i>От редколлегии</i>	108
<i>Трофимович К. К.</i> Советская сорабистика: достижения, главные задачи	109
<i>Моторный В. А.</i> Украинско-лужицкие литературные связи послевоенного периода	112
<i>Траяновский А. П.</i> Из истории лужицко-белорусских литературных связей	114
<i>Лучук В. И.</i> Юрий Кох — переводчик украинской поэзии	117
<i>Лантева Л. П.</i> Связи между русской и серболужицкой культурой и наукой в XIX—в начале XX вв. (до 1914 г.)	119
<i>Дуличенко А. Д.</i> Типологические параллели к истории формирования и развития серболужицких литературных языков	123
<i>Ермакова М. И.</i> Социолингвистические исследования в серболужицком языковедении	126
<i>Ивченко А. О.</i> Структурно-грамматические модели компаративных фразеологизмов верхнелужицкого языка	129

Сборник научных трудов

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР

Львовский ордена Ленина государственный
университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Издается с 1970 г.

В ы п у с к 35

ЛИТЕРАТУРА, ЯЗЫК И КУЛЬТУРА
ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Львов. Издательство при Львовском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Адрес редколлегии:
290000 Львов, ул. Университетская, 1,
Университет, кафедра истории южных
и западных славян

Львовская областная книжная типография.
290000 Львов, ул. Стефаника, 11.
(На украинском языке)

Редактор З. І. Карпа

Художній редактор С. В. Копотюк

Технічний редактор І. Г. Федас

Коректори М. Т. Ломеха, М. Ю. Горбаль

Информ. бланк № 11961.

Здано до набору 26.11.86. Підп. до друку 11.06.87.
БГ 02833. Формат 60×90^{1/16}. Папір кн.-журн. Літ.
гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,5. Ум. фарб.-
відб. 8,87. Обл.-вид. арк. 10,04. Тираж 600 прим.
Вид. № 1506. Зам. 4130. Ціна 1 крб. 40 к.

Львівська обласна книжкова друкарня
290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

1 р. 40 к.

Проблеми слов'язнознавства, 1987, вип. 35, 1--136.